

ҚҰРМАНБАЕВ ҚАЙРАТ

ХАДИС ІЛІМІ

(тарихы және әдіснамасы)

ҚҰРМАНБАЕВ ҚАЙРАТ

ХАДИС ІЛІМІ

(тарихы және әдіснамасы)

Алматы 2010

УДК 28
ББК 86.38
Қ 77

Пікір жазғандар:
Сабри Хизметли

Шет тілдер және іскерлік карьера университетінің ректоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор.

Мұхаммед Махфуз

Нұр Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Исламтану факультетінің деканы, теология ғылымдарының докторы, профессор.

Алау Әділбаев

Нұр Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің аға оқытушысы, теология ғылымдарының докторы.

Құрманбаев Қ.
Қ 77 Хадис ілімі (тарихы және әдіснамасы) – Алматы: «Нұр Мұбарак» баспасы, 2010. – 300 бет.

ISBN 978-601-7071-13-4

Кітапта шарифаттың екінші қайнар көзі болып табылатын пайғамбарымыздың (с.а.с.) хадистеріне жүйелі тарихи талдау жасалады. Сондай-ақ, хадис ілімінің дамуы мен қалыптасуына түрткі болған себептер кеңінен қарастырылады. Хадис саласында алғашқы кезде жазылған таны-мал хадис жинақтары туралы мол мәліметтер мен хадистану салаларының бірі – «хадис терминологиясы ілімі» қамтылады.

Еңбек исламтанушыларға, магистранттарға, студенттерге және жалпы ислам ілімдеріне қызығушылық танытқан көпшілікке арналады.

УДК 28
ББК 86.38

ISBN 978-601-7071-13-4

© Құрманбаев Қ. 2010
© Нұр Мұбарак баспасы, 2010
Барлық құқықтары сақтаулы

Мазмұны

Алғы сөз.....	7
Кіріспе.....	9

I БӨЛІМ

ПАЙҒАМБАР МЕН САХАБАЛАР ДӘУІРІНДЕГІ ХАДИС(хижраның I ғасыры)

I тарау. Хадистің бастауы, маңыздылығы мен дамуы.....	14
1. Хадис және сүннеттің тілдік және терминдік мағынасы	14
2. Хадистің маңыздылығы.....	21
3. Хадистің сахабалар тарапынан риуаят етілуі.....	32
II тарау. Хадистердің жазылуы.....	40
1. Хадистердің жазылуына тыйым салынуы	40
2. Хадистің жазылуына рұқсат етілуі	42
3. Алғаш жазылған хадистер.....	44
а) Пайғамбарымыздың дипломатиялық хаттары.....	44
ә) Хадис жазбалары (<i>сахиғалары</i>)	45
III тарау. Сахабалар – хадисті алғаш жеткізушілер	53
1. Сахаба деп кімді айтамыз?	53
2. Сахбалықты анықтау жолдары мен сахабалардың дәрежелері	56
а) Сахбаның сахаба екендігін анықтау жолдары	56
ә) Сахбалардың дәрежелері.....	58
3. Сахбалардың жалпы саны мен хадис жеткізгендері.....	61
4. Сахбалардың сенімділігі.....	65
IV тарау. Сахабалар дәуіріндегі хадистердің таралуы	71
1. Ислам мемлекетінің кеңеюі.....	71
2. Кейбір білім орталықтары	76
а) Мәдина	76
ә) Мекке	77
б) Куфа.....	79
в) Басра	80
г) Шам	81
ғ) Мысыр.....	82
3. Табиғиндер.....	83
4. Хадистердің таралуы және хадис алу үшін жасалған сапарлар	87
5. Жалған хадистердің пайда болуы.....	94
а) Жалған хадистің анықтамасы.....	94
ә) Жалған хадистің пайда бола бастауы	95

II БӨЛІМ

ХАДИС ІЛІМІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ОҒАН ТҮРТКІ БОЛҒАН СЕБЕПТЕР(хижраның II ғасыры)

I тарау. Хадис ілімінің қалыптасу кезеңіндегі ислам қоғамы	100
1. Саяси жағдай.....	100
2. Дінсіздік әрекеттер.....	104
а) Зындықтар	104
ә) Рауандилер	106
б) Муқаннилер	106
3. Сенім тұрғысындағы мәзһабтар.....	107
а) Жәбрилер.....	107
ә) Қадарилер.....	110
б) Муржилер.....	113
в) Муғтазилер.....	116
II тарау. Хадистегі жалғандықтың өрши түсуі мен себептері	120
1. Саяси келеңсіздіктер.....	120
2. Сенім мәселесіндегі (ифтиқади) келіспеушіліктер.....	125
3. Исламға қарсы дұшпандық	131
4. Ұлтшылдық пен мәзһаб бірбеткейлігі (таассубы)	134
5. Қиссашылар немесе күнкөріс қамы үшін жалған сөйлеушілер	138
6. Тәрғиб және тәрһиб (дінге шақыру).....	141
7. Халифа мен басшыларға жағымпаздану.....	145
III тарау. Жарх және тағдил ілімінің пайда болуы	147
1. Жарх және тағдил ілімі және оның пайда болуына әсер еткен себептер.....	147
2. Жарх және тағдил әрекетінің нәтижелері.....	155
3. Хадистегі тізбек (сәнәд) түсінігі.....	158
VI тарау. Хадистердің жинақталуы мен жүйеге келуі (тадуин және таснифы)	162
1. Хадистердің жинақталуы (тәдуин)	162
а) Тәдуин дегеніміз не?	162
ә) Хадистердің жинақтала бастауы.....	163
2. Хадистердің жүйеге келуі (тасниф).....	166
3. Алғаш жарық көрген хадис кітаптары.....	169
а) Сиэр және мағазі кітаптары (<i>пайғамбар өмірбаяны мен жорықтары</i>)	169
ә) «Әс-Сүнән» кітаптары.....	171
б) «Әл-Жамиғ» кітаптары.....	172
в) Мусаннафтар (<i>жүйеге келтірілген кітаптар</i>).....	173

- г) Белгілі бір тақырыпқа арналған кітаптар 174
д) Мәлик ибн Әнәс және оның «әл-Муатта» атты кітабы 175

III БӨЛІМ

ХАДИСТЕРДІҢ ЖҮЙЕГЕ КЕЛТІРІЛУІНІҢ АЛТЫН ШАҒЫ.

«КУТУБУ ӘС-СИТТӘ» ДӘУІРІ (хижраның III ғасыры)

- I тарау. Хадистердің жүйеге келуіне түрткі болған себептер.....182**
1. Кәләм ілімінің шығуы.....182
  2. Хадис ғалымдарына жабылған жала 184
  3. Құран Кәрім жаратылған деген түсініктің пайда болуы мен оны теріске шығарған ғұламалардың мехнат тартуы 186
- II тарау. Хадис кітаптары мен авторлары.....189**
- 1.«Сияр және мағазин» кітаптары (пайғамбар өмірі мен жорықтары) .189
  2. «Муснәд» кітаптары.....190
    - а) Ахмад ибн Ханбал және оның «Муснәд» атты хадис жинағы....191
  3. «Әс-Сүнән» кітаптары 194
    - а) Ән-Нәсәи және оның «әс-Сүнән» атты кітабы 195
    - ә) Әбу Дәуит және оның «әс-Сүнән» атты кітабы.....197
    - б) Әт-Термези және оның «әс-Сүнән» атты кітабы 198
    - в) Ибн Мәжә және оның «әс-Сүнән» атты кітабы 201
  4. Мусаннафтар (Жүйеге келтірілген хадис кітаптары) 202
  5. «Әл-Жамиғ» кітаптары 202
    - а) әл-Бұхари және оның «әл-Жамиғу әс-Сахих» жинағы 202
    - ә) Муслим және оның «әл-Жамиғу әс-Сахих» жинағы 208
  6. Жүздер (Шағын хадис жинақтары) 212
  7. Белгілі тақырыптарға арналған кітаптар.....213

IV БӨЛІМ

ХАДИС ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ ІЛІМІ

- I тарау. Хадис терминологиясы ілімінің шығуына тарихи шолу.....216**
- II тарау. Хабардың бізге жетуі бойынша бөлінген түрлері 221**
1. Мутауатир хабар *الْخَبَرُ الْمَتَوَاتِرُ* 221
  2. Ахад хабар *خَبَرُ الْأَحَادِ*.....223
    - а) Мәшһүр хадис *الْحَدِيثُ الْمَشْهُورُ* 224
    - ә) Азиз хадис *الْحَدِيثُ الْعَزِيزُ* 228
    - б) Ғариб хадис *الْحَدِيثُ الْغَرِيبُ* 229

III тарау. Қабылданатын (мақбул) хадис түрлері	231
1. Сахих хадис <i>الْحَدِيثُ الصَّحِيحُ</i>	231
2. Хасан хадис <i>الْحَدِيثُ الْحَسَنُ</i>	236
3. Сахих лиғайриһи <i>لِغَيْرِهِ الصَّحِيحُ</i>	241
4. Хасан лиғайриһи <i>لِغَيْرِهِ الْحَسَنُ</i>	242
5. Мухкам және мухталиф хадистер <i>الْمُحْكَمُ وَ مُخْتَلَفُ الْحَدِيثِ</i>	244
6. Насих және мансұх хадистер <i>النَّاسِخُ وَ الْمَنْسُوخُ</i>	246
IV тарау. Қабылданбайтын (мардуд) хабар түрлері	249
1. Әлсіз хадис <i>الْحَدِيثُ الضَّعِيفُ</i>	249
2. Тізбектің үзілуі себепті қабылданбайтын, әлсіз хадистер.....	251
а) Муалләк хадис <i>الْحَدِيثُ الْمُعْلَقُ</i>	251
б) Муғдал хадис <i>الْحَدِيثُ الْمُعْضَلُ</i>	255
в) Мункатиғ хадис <i>الْحَدِيثُ الْمُنْقَطِعُ</i>	256
г) Мудәлләс хадис <i>الْحَدِيثُ الْمُدَلَّلَسُ</i>	258
ғ) Жасырын мурсал хадис <i>الْمُرْسَلُ الْخَفِيُّ</i>	262
3. Рауиге мін тағылуы себепті қабылданбайтын әлсіз хадистер.....	263
а) Маудуғ хадис <i>الْحَدِيثُ الْمَوْضُوعُ</i>	264
ә) Мәтрук хадис <i>الْحَدِيثُ الْمَتْرُوكُ</i>	267
б) Мункәр хадис <i>الْحَدِيثُ الْمُنْكَرُ</i>	268
в) Муалләл хадис <i>الْحَدِيثُ الْمُعْلَلُ</i>	269
г) Мудраж хадис <i>الْحَدِيثُ الْمُدْرَجُ</i>	272
ғ) Маклуб хадис <i>الْحَدِيثُ الْمَقْلُوبُ</i>	275
д) Мудтариб хадис <i>الْحَدِيثُ الْمَضْطَرِبُ</i>	278
е) Мусаххаф хадис <i>الْحَدِيثُ الْمُصْحَفُ</i>	280
ж) Шәз хадис <i>الْحَدِيثُ الشَّاذُّ</i>	282
V тарау. Тізбектің аяқталуына қарай хадис түрлері	284
1. Қудси хадис <i>الْحَدِيثُ الْقُدْسِيُّ</i>	284
2. Марфуғ хадис <i>الْحَدِيثُ الْمَرْفُوعُ</i>	286
3. Мауқуф хадис <i>الْحَدِيثُ الْمَوْقُوفُ</i>	288
4. Мақтуғ хадис <i>الْحَدِيثُ الْمَقْطُوعُ</i>	289
Терминдер түсінігі	291
Пайдаланылған әдебиеттер	296

АЛҒЫ СӨЗ

Тәуелсіздік таңы атып, еліміз өз алдына іргелі мемлекет болғаннан бері дініміз өркен жайып, халқымыз ислам қайнарларынан сусындауға қол жеткізді. Осы тұрғыда әрбір мұсылманның ислам қағидаларын ұстанып, шариғат бұйрықтарын орындау үшін шамалары жеткенше, Құран Кәрімді және пайғамбарымыздың (с.а.с.) сүннетін үйренуге ықыласы артуда.

Халық ішіне ислам дінінің асыл қазыналарын насихаттайтын газет-журналдар, діни басылымдар біртіндеп көбейіп, Аллаһтың ақиқат сөзі, қасиетті Құран Кәрімнің аяттары, сүрелері және Мұхаммедтің (с.а.с.) салған сара жолы, өсиет, хадистері кеңірек таныстырылуда.

Ислам дінін зерттеп жүрген жас ғалымдарымыз көп жылдар бойы кенжелеп қалған ата дініміздің асыл құндылықтарын жарқырата көрсететін еңбектер жазып, үлкен жүктерді көтере бастады. Қолдарыңызға тигелі отырған мына еңбек те исламның негізгі ілімдерінің бірі – хадистануға арналған. Кітапта хадис ілімінің тарихы және әдіснамасы зерделенген. Еңбек авторы Ливиядағы Бүкіләлемдік Ислам университетінде «Исламға шақыру және ислам мәдениеті» мамандығы бойынша білім алған, исламтанудың негіздерін терең игерген Қайрат Құрманбаев 2006 жылдан Нұр-Мұбарак университетінде сабақ береді. Араб, түрік тілдерін жетік меңгерген, дайындығы мол, зерделі жас зерттеушінің алғашқы кітабының өзі оның бұл салада шығар биіктерінің көп болатынына үміттендіреді.

Пайғамбар (с.а.с.) хадистерін жан-жақты қарастырған мұндай кітап қазақ тілінде алғаш жарық көргелі отыр. Еңбекте ислам дінінің Құран Кәрімнен кейінгі екінші қайнар көзі болған пайғамбарымыздың (с.а.с.) сүннетінің маңыздылығы, жазылып жинақталуы мен жүйеге келтірілу тарихы да барынша талданып, хадис ілімінің қалыптасуы мен оған түрткі

болған себептер, оның ішінде жалған хадистердің пайда болуы кеңінен баяндалған.

Сонымен қатар зерттеуші хадистану саласының бірі хадис терминологиясы іліміне тоқталып, көптеген хадис түрлерінің қазақша баламалары мен анықтамаларын да ұсынған. Пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.а.с) салған сара жолын ұстанған ата-бабаларымыздың мұрасын жалғастырып, еліміздің ертеңі өскелең ұрпаққа адамзаттың асылы Аллаһ елшісінің (с.а.с) сөздерін ойларына тоқи түсуіне осы еңбек септігін тигізер деген ойдамын.

Дегенмен, қазіргі таңдағы жастардың исламды танып-білуге деген талпынысы мен халқымыздың дінге деген қызығушылығының арта түсуі және жоғарғы оқу орындарындағы «дінтану», «исламтану» мамандықтары бойынша білім алып жатқан студенттердің сұранысын өтейтіндей деңгейде ислам негіздеріне қатысты оқулықтар әлі де болса аздық етуі оларға деген қажеттілікті күн сайын арттырып келеді. Сол үшін де осы еңбек мұсылман қауымының игілігіне жарайтындығына толық сенімдемін.

Шамшәдин Керім,

*филология ғылымдарының докторы,
профессор Нұр-Мұбарак Египет ислам
мәдениеті университетінің проректоры*

Кіріспе

Барлық мақтау әлемдердің Раббысы Аллаһқа тән. Оның құлы әрі елшісі, пайғамбарлар мен елшілердің ақырғысы, үмбетіне мәңгілік өнеге көзі – сүннет мұрасын қалдырған сүйікті пайғамбарымыз Мұхаммедке (с.а.с.) Аллаһ тағаланың игілігі мен сәлемі болсын. Аллаһ елшісінің (с.а.с.) тағылымдарын бізге өзгертпей жеткізген сахабалар мен табиғиндерге және олардың салған сара жолын ұстанған барша мұсылмандарға Аллаһтың разылығын тілейміз.

Осы еңбек адамзатқа тура жол нұсқап, екі дүние бақытын көрсету үшін Ұлы Жаратушы тарапынан жіберілген Аллаһ елшісінің (с.а.с.) сүннетін тарихи әдіснамалық тұрғыдан зерттеуге арналған.

Сүннет сөзі тілдік мағынада *жол, ұстаным* мағыналарында қолданылса, шарифатта Аллаһ елшісінің (с.а.с.) сөзі мен іс-әрекетін білдіреді. Сондай-ақ сахабалардың өз еріктерімен жасаған қайсыбір ісін пайғамбар (с.а.с.) көріп, оның орындалуына тыйым салмаған болса, яғни мақұлдаса, ол да сүннет болып табылады. Хадис сөзі тілдік тұрғыда *сөз, жаңа* мағыналарында келсе, шарифатта сүннет сөзінің баламасы ретінде қолданылады.

Хадис – ислам дінінің Құран Кәрімнен кейінгі екінші орындағы басты қайнар көзі. Аллаһ тағала **«Расында сендер үшін Аллаһты да, ақырет күнін де үміт еткендер және Аллаһты көп еске алған кісілер үшін, Аллаһтың елшісінде көркем өнегелер бар»** аятымен Өз елшісінің сөздері мен іс-амалдарын, өмір жолын бүкіл мұсылмандарға үлгі-өнеге етіп берді. Бұл адамдарды пайғамбарымыздан (с.а.с.) үлгі алуға шақырған Аллаһ Тағаланың тікелей бұйрығы. Сол секілді Құран Кәрімнен Аллаһ елшісіне бойсұнуға шақырған бірқатар аяттарды оқуға болады.

Пайғамбарымыз (с.а.с.) хадис жеткізушінің дәрежесін жоғары бағалай отырып, сүннеттің шарифаттағы орны мен маңыздылығын: *«Менің айтқанымды естіп, ұғынып, түсініп және (адамдарға қалай естіген болса, солай) жеткізген адамның Аллаһ тағала жүзін нұрландырсын»*, – деп айқындаған. Сол секілді, бірде Аллаһ елшісі (с.а.с.): *«Иә, Аллаһ! Менің ізбасарларымды мейіріміңе бөлей гөр!»* – дейді. Жанында болғандардың бірі: *«Ізбасарларыңыз кімдер?»* – деп сұрағанда, пайғамбар (с.а.с.): *«Менен кейін келіп, менің хадистерімді жеткізіп, оны адамдарға үйреткендер»*, – деп жауап берген.

Аллаһ елшісі (с.а.с.) сахабаларына айтқан сөздерін жаттауды бұйырып, оның атынан жалған сөйлеуге қатаң тыйым салған. Құран Кәрім аяттарымен араласып, шатасып кетпеуін көздеген Аллаһ елшісі (с.а.с.) алғашқы кезде хадистерді қағаз беттеріне түсіруге рұқсат етпеген. Алайда көп уақыт өтпей тыйым жойылғаннан кейін сахабалар хадистерді хатқа түсіре бастаған. Қағаз бетіне түскен хадистер өз алдына жеке ғылым саласы ретінде қалыптасқан.

Кейіннен түрлі діни, саяси топтардың шығуы мен жалған хадистердің пайда болуы секілді жайттар хадистердің жинақталып, бір жүйеге келтірілуіне себеп болды. Хадистердің жазылуы бірнеше кезеңдерден өтті:

1. Хадистердің қағаз бетіне түсуі. Бұл сахабалар дәуірінде іске асты.

2. Хадистердің жинақталуы. Хижраның бірінші ғасырының соңы мен екінші ғасырдың алғашқы ширегінде бөлек-бөлек парақтарға жазылған хадистер бір мұқабаға жинақталды.

3. Хадистердің жүйеге келтірілуі. Бұл – хадистерді мазмұндарына қарай тарауларға, бөлімдерге, кейін сахабалардың есімдеріне сай жіктеп, ретке келтіру кезеңі болды.

Хадис ғалымдары хадистерді жинақтау жолында естіген хадистердің дұрыс-бұрысын, күшті-әлсізін анықтау үшін хадис жеткізуші мен хадис мәтіндеріне қатысты қатаң талаптар қойды. Нәтижеде, хадис жеткізушілердің сенімді немесе сенімсіздігін анықтайтын *жарх және тағдил* ілімі пайда болды. Хадистанушылардың қатаң талаптары мен бекіткен әдістемелерінің нәтижесінде хадистер сұрыпталып, дәрежелеріне қарай бірнеше топтарға бөлінді де, хадистің осы саласын ауқымды түрде зерттейтін *хадис терминологиясы ілімі* қалыптасты.

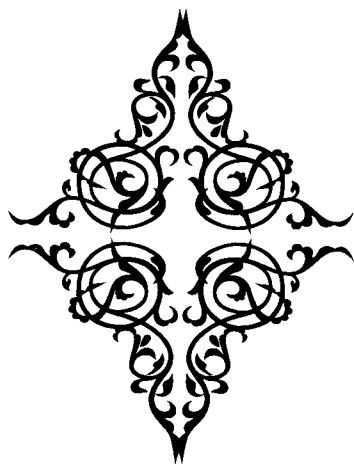
Біз осы еңбегімізде араб, түрік тіліндегі дереккөздерге сүйене отырып хадис ілімінің қалыптасуына тарихи шолу жасап, кейбір хадис түрлерін, олардың дұрыс немесе әлсіз болу себептерін тілге тиек еттік.

Сонымен қатар кітапта хадистану саласындағы термин сөздер көптеп кездеседі. Кейбір терминдер өз калпында келгені секілді кей жерлерде қазақша баламасымен қолданылды. Мысалы, кейбір жерлерде *риуаят* сөзі *хадис жеткізу*, *рауи* сөзі *хадис жеткізуші* деп келеді. Кейбір терминдерді көбіне жақша ішінде қазақша мағынасын беру арқылы түсіндірдік.

Ислам дінін ежелден қабылдап, ата-салтымызға айналдырған халқымыздың рухани жаңғыру кезеңінде жарық көрген бұл еңбектің студенттер мен исламтанушы, дінтанушы мамандардың діни-сауаттылығын молықтыруға үлесін тигізеді деген ойдамын.

Құрманбаев Қайрат

I БӨЛІМ

ПАЙҒАМБАР
МЕН САХАБАЛАР
ДӘУІРІНДЕГІ ХАДИС
(хижраның I ғасыры)

I ТАРАУ. ХАДИСТІҢ БАСТАУЫ, МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ МЕН ДАМУЫ

1. Хадис және сүннеттің тілдік және терминдік мағынасы

Хадис сөзі ислам өркен жаймай тұрғанға дейін-ақ араб тілінде қолданыста болған. Тілдік жағынан *ескі* сөзінің антонимы *жаңа* мағынасын беретін хадис сөзі *хабар*, *сөз* мәніне де келеді. Осы сөзден *хабар беру*, *жеткізу*, *айту* сияқты кейбір етістіктер туындайды. Мысалы:

﴿فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسِكَ عَلَىٰ آثَارِهِمْ إِن لَّمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا﴾

«(Мұхаммед с.а.с.) енді олар бұл сөзге (Құранға) сенбесе, арттарынан кейіп, өзінді жоя жаздайсын» (Кәһф сүресі, 6);

﴿نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُّتَشَابِهًا مَّثَانِي﴾

«Аллаһ аяттары бір-біріне ұқсас қайталанып отыратын, сөздің ең көркемін Кітап түрінде түсірді...» (Зүмәр сүресі, 23) және

﴿فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِّثْلِهِ إِن كَانُوا صَادِقِينَ﴾

«Ендеше, егер олар рас айтушы болса, Құранға ұқсас бір сөз келтірсін» (Тұр сүресі, 34),– деген Құран Кәрім аяттарындағы «*хадис*» сөзі, хабар немесе сөз мағынасында қолданыла отырып, Құран Кәрім мағынасында да келген.

Ал ﴿وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ﴾ «Раббыңның нығметінен хабар бер (білдір)» (Дұха сүресі, 11) аятында осы сөзден туындайтын «*хабар бер*», «*жеткіз*» мағынасындағы етістік туындаған.

Терминдік мағынасы жағынан хадис жалпы пайғамбарымыздың (с.а.с.) сөздеріне таңылғанымен, ислам ғалым-

дарының арасында осы сөздің мағынасын анықтауда әр салаға қарай түрлі көзқарастар қалыптасқан.

Фикһ негіздері ілімі (усул) ғалымдарының анықтамасында хадис – пайғамбарымыздың (с.а.с.) сөзі, ісі және құптағандары. Бұл тұрғыда ол осы мағынада қолданылатын *сүннет* сөзінің синонимы болып табылады. Кейбір хадис ғалымдарының пікірінше, *хадис* сөзі тек пайғамбардың (с.а.с.) сүннетіне ғана емес, сахабалар мен табиғиндердің көзқарастары мен іс-әрекеттерін бейнелейтін хабарларға да таңылады. Бұл жерде *хадис* сөзінің мағынасы *хабар* ұғымының баламасы ретінде келеді. Осыған сай сахабаның сөзі, ісі және мақұлдауы мауқуф хадис, ал табиғиннің сөзі мен ісі мақтуғ хадис деп те аталады¹.

Енді бір хадис ғалымдары *хадис* пайғамбардың (с.а.с.) сөздеріне ғана тән, ал басқалардан келген сөздерді *хабар*, яки *әсәр* деп санаған. Олар хадис пен хабардың арасында айырмашылықтың бар екендігін айта отырып, әр бір хадистің хабар екендігін, бірақ, әрбір хабардың хадиске жатпайтындығын ескертеді².

Пайғамбарымыздың (с.а.с.) хадистерімен айналысып, хадис тізбегін және ондағы жеткізушілер мен хадис мәтінін зерттеген ғалымды *мухаддис*, одан сәл жоғары дәрежедегі хадис ғалымы *хафиз*, ал барлық хадистерді меңгерген хадистанушы *хаким* деп аталады. Кей жағдайда хафиз термині мухаддис сөзінің баламасы ретінде де қолданылады.

Хадис сөзіне қатысты түрлі мағынадағы анықтамалар болса да, хадис сөзін естіген уақытта пайғамбардың (с.а.с.) сөзі, ісі және қандай да бір сахабаның іс әрекетін көзбен көріп, мақұлдауы ойға оралатыны анық. Бұл тұрғыда *хадис* сөз, іс және құптауды ұғындыратын *сүннет* сөзінің синони-

¹ Әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 147-158-б.

² Әл-Қасыми, Қауағиду әт-тахдис, 61-62-б.

мы бола отырып, тамыры сонау пайғамбар (с.а.с.) дәуірінен бастау алады. Бұған танымал сахаба Әбу Һурайра (р.а.) тарапынан қойылған бір сұраққа пайғамбардың (с.а.с.) берген жауабында келген хадис сөзі, оның айқын дәлелі болады. Әбу Һурайра (р.а.): «Мен: «О, Аллаһтың елшісі! Қиямет күні сенің шапағатыңа бөленетін ең бақытты жан кім?» – деп сұрадым. Аллаһ елшісі (с.а.с.): «*Ей, Әбу Һурайра! Сенің хадиске деген құштарлығыңды көріп, бұл хадис жайлы сенен бұрын ешкім сұрамаса керек деп ойлағанмын! Кім шын жүрегінен немесе жан дүниесімен «Лә илһә илләллаһ», – деп айтса, сол Қиямет күні шапағатым арқылы ең бақытты жан болады», – деді», – деген³.*

Сол секілді кейбір сахабалардың естіген хадистерін жаттай алмағандықтан пайғамбарымыздан (с.а.с.) хадис жазуға рұқсат сұрағандары, оларға хадис жазып алуға Аллаһ елшісінің (с.а.с.) кеңес бергендігі жайлы хабарларда келген хадис сөзі, аталған мағынаны яғни пайғамбардың (с.а.с.) сөзі, ісі және құптауын білдіреді.

Сүннет сөзінің тілдік мағынасына келсек, ол адамның өмірде басшылыққа алған қағидасы, өмір сүру салты немесе өзгермейтін ұстанымы (дұрыс, яки бұрыс беталысы) болуы да мүмкін. Бұны Аллаһ тағаланың:

﴿قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ
الْمُكَذِّبِينَ﴾

«Сендерден бұрын да жолдар өткен. Жер жүзін кезіңдер, жасынға шығарушылардың соңының не болғанын көріңдер» (Әл-Имран сүресі, 137) аятынан және пайғамбарымыздың (с.а.с.): «*Кімде-кім исламда жақсы жол салса (жақсы амал жасаса), оның сауабын, әрі Қияметке дейін оны орындаған адамның да сауабын алады. Кімде-кім ислам-*

---

³ Сахих әл-Бұхари, Білім кітабы, 99.

да жаман жол салса (жаман амал жасаса), оның күнәсін, әрі Қияметке дейін оны орындаған адамның да күнәсін алады»⁴, – деген сөзінен де аңғаруға болады. Айта кету керек, сүннет сөзінің араб тіліндегі тілдік мағынасы біздің күнделікті көріп жүрген тас жол, теміржол секілді жолдар емес, бұл тіршілік жолы, өмір жолы, ұстаным деген мағынаны береді.

Пайғамбарымыздың (с.а.с.): «Сендерден кім (алдағы уақытта) өмір сүрсе, көптеген келіспеушілікті көреді, (сол кезде) сендер менің сүннетіме және тура жолға бастаушы төрт халифаның сүннетіне жабысыңдар»⁵, – деген хадисінен тура не үлгі тұтып, ұстанатын жол мағынасын пайымдауға болады.

Сол секілді, сүннет сөзі Құран Кәрім аяттарында Аллаһтың өзгермейтін үкімі мағынасында (Фатыр сүресі, 43; Ахзаб сүресі, 38,62; Фәтх сүресі, 23; Мүмін сүресі, 85), өзгермейтін ұстаным мағынасында (Исра сүресі, 77) және айнымайтын заң мағынасында (Фатыр сүресі, 43; Әнфал сүресі, 38; Хижр сүресі, 13; Кәһф сүресі, 55) келеді.

Ал шарифаттағы сүннет ұғымы екі мағынада түсіндіріледі. Біріншісі, фикһғалымдарының (құқықтанушылар) анықтамасы, екіншісі, фикһ негіздері ілімі ғалымдарының (негізтанушылар) анықтамасы.

Фикһ ғалымдары бойынша: *Сүннет – жүзеге асырылуымен сауап таптырып, орындалмауымен күнә мен азапқа душар етпейтін шарифат үкімі.*

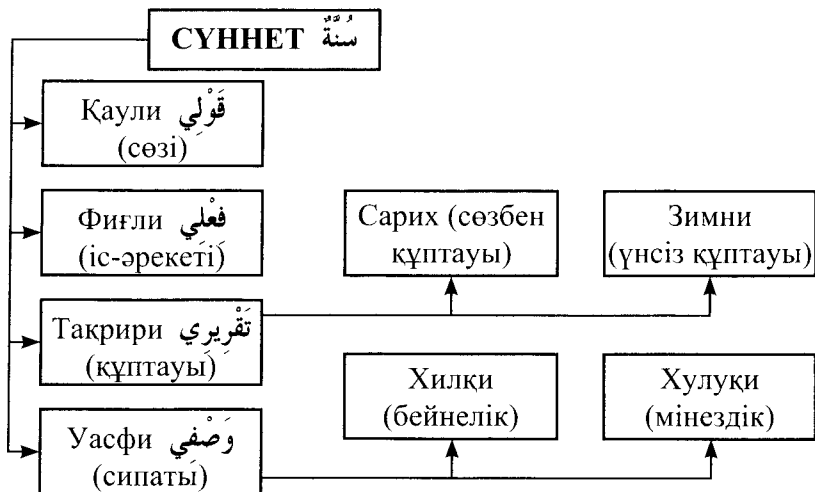
Фикһ негіздері ілімі ғалымдарының пікірінше: *Сүннет – Аллаһ елшісінен (с.а.с.) жеткен барлық сөз, іс-әрекет және құптау*⁶.

⁴ Сахих Муслим, 1017; Ибн Мәжә, 208.

⁵ Ахмад, Әбу Дәуіт, әт-Термези; Әл-Қасыми, «Қауағиду әт-тахдис», 43-б.

⁶ Мұстафа әс-Сibaғи, әс-Суннә, 65-б.

Сүннетті төмендегідей бөліп қарастыруға болады:

Пайғамбар (с.а.с.) сөзі (قَوْلِي); яғни, Аллаһ елшісінің (с.а.с.) түрлі жағдайларда және әртүрлі басқосуларда айтқан сөздері. Мысалы, «Әрбір амал ниетке байланысты» деген сөзін алайық. Осы өнегелі сөзді естіген сахаба оны аманат деп біліп, өзге мүмінге жеткізуге асыққан. Ол аманат осылайша ұрпақтан-ұрпаққа насихатталып, хадистанушыларға жеткен. Хадис жинақтаушылар оны тексере келіп, Аллаһ елшісінің (с.а.с.) сөзі екендігіне көз жеткізген соң барып, кітаптарына түсірген. Бұл сүннетті хадис деп атаймыз. Риуаят етілгенде «Пайғамбар (с.а.с.) былай деді» «قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ», «Аллаһтың елшісі (с.а.с.) былай дейді», «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» «Пайғамбар (с.а.с.) былай бұйырды» «أَمَرَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» секілді сөздермен басталып келеді. Мұны «Қаули (сөз) сүннет» дейді.

Іс-әрекеті (فِعْلِي); Пайғамбарымыздың (с.а.с.) іс-әрекеттері мен атқарған амалдары. Мысалы: дәрет алу, намаз оқу, қажылық жасау т.б. Пайғамбарымыздың (с.а.с.) жасағанын көрген сахабалар өздері амалға асырып, оны басқаларға да үйретіп отырған. Бұл сүннет түрінде хабар пайғамбарға (с.а.с.)

тиесілі болмай, оны көріп, түсіндірген сахабадан жетеді. Мұндай хабарлар «*Пайғамбарымыз (с.а.с.) осылай істеген болатын*» «كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ», «*Пайғамбарымыздың (с.а.с.) осылай істегенін көрдім*» «رَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» секілді сөздермен келеді. Осындай іс-қимыл арқылы хадис іліміне енген сүннеттерді «*фиғли (іс-әрекет) сүннет*» деп атайды.

Құптауы (تَقْرِيرِي); Яғни, пайғамбардың (с.а.с.) көріп білгеніне қарсылық білдірмей мақұлдауы. Пайғамбардың (с.а.с.) құптауы сөзбен немесе үнсіз мақұлдау арқылы жүзеге асқан.

а) Сөзбен құптау (сарих тақрири).

Пайғамбарымыз (с.а.с.) Муаз ибн Жәбәлді Йеменге жіберген кезде егер оған қазылық ұсынылса қалай үкім шығаратындығын сұрайды. Муаз (р.а.): «Аллаһтың кітабымен, одан таппасам, Аллаһ елшісінің сүннетімен, одан да таппасам, өзімнің ижтиһадыммен»,– дейді. Пайғамбар (с.а.с.) оның жауабына разы болып, көкірегінен қағып: «*Аллаһ елшісінің елшісін Аллаһтың елшісін риза қылатындай жетістікке жеткізген Аллаһқа мадақ болсын*»,– деп ризашылығын білдірген⁷.

ә) Үнсіз құптау (зимни тақрири).

Ибн Омардан (р.а.) жеткен хадисте: «Пайғамбарымыз (с.а.с.) Хандақ соғысынан қайтқаннан соң: «*Бірде-бір кісі Бәни Құрайзаға жеткенше асыр намазын оқымасын!*» – деді. Асыр намазының уақыты жолда кірді. Сөйтіп кейбіреуі: «Намазды бармайынша оқымаймыз»,– десе, енді біреулері: «Жоқ, оқи береміз, өйткені, пайғамбар (с.а.с.) бізге бұны айтқысы келмеді (яғни, тезірек Бәни Құрайзаға баруымызды қалады)»,– деді. Кейіннен бұл жағдай пайғамбарымызға (с.а.с.) білдірілген уақытта олардың ешқайсысын кінәлаған жоқ»,– деп келеді⁸.

⁷ Әбу Дәуіт, әс-Сүнән, 3592; әт-Термези, әс-Сүнән, 1327.

⁸ Сахих әл-Бұхари, Қауіп (намаз) кітабы, 5; Сахих Муслим, Жорықтар, 30.

Сол секілді, әскер қолбасшысы Халид ибн Уалидтің күннің суықтығына байланысты ғұсыл алмастан тәйәммуммен намаз оқығандығы пайғамбарымызға (с.а.с.) баяндалғанда үндемеуі арқылы мақұлдағанын білдірген болатын.

Жалпы тақрири сүннет *«Пайғамбарымыз (с.а.с.) ол жағдайды көріп күлімсіреді»* «فَتَبَسَّمَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ», «Ол (с.а.с.): Салман немесе Әли рас айтты» «فَقَالَ: صَدَقَ سَلْمَانَ أَوْ عَلِيًّا» секілді түсіндірмелермен келеді.

Сипаты (وَصْفَى); яғни, сүйікті пайғамбарымыздың (с.а.с.) мінездік сипаты (хулуки) мен бейнелік сипаты (хилки).

а) Мінездік сипаты (хулуки), мысалға:

كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَجْوَدَ النَّاسِ وَكَانَ أَجْوَدَ مَا يَكُونُ فِي
رَمَضَانَ حِينَ يَلْقَاهُ جَبْرِيْلُ

«Аллаһ елшісі (с.а.с.) адамдардың ең жомарты еді, ол әсіресе рамазанда Жәбірейілмен (а.с.) кездескенде ерекше жомарттық танытатын»⁹.

ә) Бейнелік сипаты (хилки), мысалға:

كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحْسَنُ النَّاسِ وَجْهًا وَأَحْسَنُهُ خَلْقًا لَيْسَ
بِالطَّوِيلِ الْبَائِنِ وَلَا بِالْقَصِيرِ

«Аллаһ елшісі (с.а.с.) адамдардың ең келбеттісі және ең мінез-құлқы жақсысы еді, көзге түсетін ұзын бойлы да, қысқа бойлы да емес-ті»¹⁰.

Сахабалар пайғамбарымыздың (с.а.с.) мінез-құлқын, сабырлығын, төзімділігін, жұмсақтығын, батылдығын, шыншылдығын және дене пішімі мен кескін келбетін сипаттап берген. Мұндай мағлұматтар риуаят болып, хадистану-

⁹ Сахих әл-Бұхари, Уахидің басталуы, 6; Сахих Муслим, Қадір-қасиеттер, 50.

¹⁰ Сахих әл-Бұхари, Мақтауға лайық қасиеттер кітабы, 3549; Сахих Муслим, Қадір-қасиеттер кітабы, 113.

шылар арқылы мұсылман үмбетіне жеткен. Мысалы: Имам әт-Термезидің «Шәмәилу ән-Нәби (с.а.с.)» («Пайғамбардың (с.а.с.) қадір-қасиеті») атты кітабы пайғамбарымыздың (с.а.с.) мүбәрәк келбетін сипаттауға арналған құнды еңбек. Басқа хадис ғалымдары да осы мағынадағы хадистерден өздеріне жеткендерін риуаят етіп қалдырған. Бұл сипаттардың шарифат үкімдері мен жауапкершілікке қатысы жоқ. Хадистанушылардың оны сүннет анықтамасына қосуының себебі, олар көркем мінез-құлық, мейірімділік, сабырлық, жомарттық секілді пайғамбар (с.а.с.) сипаттарын әрбір мұсылманның үлгі өнеге алып, ұқсап бағуға тырысатын сипаттар екендігін дәлел етеді.

Сол секілді, пайғамбарымыздың (с.а.с.) мүбәрәк өмірі, яғни оның туылғаннан бастап, қайтыс болғанға дейінгі өмірбаяны өте анық, жан-жақты кеңінен риуаят етілген. Бұл риуаяттар жинағы «Сирату ән-нәби» («Пайғамбар өмірбаяны») деп аталады.

Хадис ғалымдары осы аталған тақырыптарға қатысты әрбір мағлұматты түбегейлі терең зерделеп, кітаптарына енгізген.

2. Хадистің маңыздылығы

Ислам шарифаты негіздерінің бастауы, шарифат үкімдерін алуда сүйенетін негіздердің бірегейі – Құран Кәрім екендігінде дау жоқ. Құран Кәрімге сүйену тікелей Аллаһтың әмірлері мен тыйымдарына мойынсұну арқылы жүзеге асады. Дегенмен, Құран Кәрім барлық нәрсені жіпке тізіп егжей-тегжейлі баяндайтын түсіндірмелі сөздік, яки энциклопедия емес екендігін естен шығармағанымыз жөн.

Аллаһ тағала пайғамбарымыз Мұхаммедті (с.а.с.) бүкіл адамзатқа ақырғы елші етіп, оған көктен келген кітаптардың соңғысы болған қасиетті Құран Кәрімді түсірді. Осылайша ол өзіне дейінгі пайғамбарларды растаушы және олардың шарифаттарын толықтырушы, ақырғы пайғамбар болды.

Құран Кәрім – діни, әрі болмыс заңдылықтарына қатысты барлық мәселелерді толықтай қамтыған иләһи кітап. Негізінен, Құран Кәрім аяттарының біраз бөлігі мағына тұрғысынан толықтай түсіндірілген болса, басым бөлігі жалпылама түрде берілген. Сондықтан Аллаһ тағала Құран Кәрімде жалпылама түрде берілген аяттардың мағынасын ашып түсіндіру міндетін тікелей елшісі Мұхаммедке (с.а.с.) жүктеген. Яғни, Аллаһ елшісінің (с.а.с.) сүннеті Құран Кәрімнің басым бөлігін құрайтын мағынасы жалпылама түрде берілген аяттарын баяндаушы, ең алғашқы тәпсірі болып табылады.

Демек, сүннет – мұсылман баласының аса қажетті рухани қайнар бұлағы. Өйткені қасиетті Құран Кәрімдегі әмірлер мен тыйымдардың мән-маңызын сүннеттен үйренеміз. Өзге шарифат негіздері Аллаһтың кітабынан бастау алғаны секілді пайғамбарымыздың сүннетінің дәрежесі мен маңыздылығын Құран Кәрімнен үйренеміз.

Осы сөзімізге дәлел ретінде Құран Кәрімнің кейбір аяттарын келтірейік:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِن تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا﴾

«Ей мүміндер. Аллаһқа бойсұнып, пайғамбарға әрі өздеріңнен болған әмір иелеріне бойсұнындар. Сонда егер бір нәрсеге талассандар, оны Аллаһқа, пайғамбарға ұсынындар. Егер сендер Аллаһқа, ақырет күніне иман келтірген болсандар. Міне осы қайырлы, әрі нәтижеде жақсы» (Ниса сүресі, 59);

﴿مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ وَمَنْ تَوَلَّى فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا﴾

«Кім пайғамбарға бағынса, расында Аллаһқа бағынған болады» (Ниса сүресі, 80);

﴿وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ
وَالصَّادِقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا﴾

«Ал және кім Аллаһқа және елшіге бойсұнса, міне, солар - Аллаһ нығметке бөлеген пайғамбарлармен, шыншылдармен, шәһиттермен және ізгі жандармен бірге болады» (Ниса сүресі, 69);

﴿وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمُ عَنْهُ فَاتْتَهُوا﴾

«Сендерге пайғамбар не берсе алындар да, неден тыйса, содан тыйылындар» (Хашыр сүресі, 7);

Басқа бір аятта

﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ
غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

«(Мұхаммед с.а.с.) Оларға былай айт!: «Егер Аллаһты сүйсеңдер, онда маған ілесіңдер. Аллаһ сендерді жақсы көріп, күнәларыңды кешіреді. Өйткені, Аллаһ аса кешірімді, ерекше мейірімді»,– деп айтылады (Әли Имран, 31). Аллаһ тағаланы сүюдің белгісі мен Ұлы Жаратушының махаббатына ие болудың жолы – Оның елшісінің ізімен жүру арқылы іске асады.

Сол секілді Аллаһ тағала пайғамбарға (с.а.с.) иман келтіруді талап етіп:

﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِذَا كَانُوا مَعَهُ عَلَىٰ أَمْرٍ جَامِعٍ لَمْ
يَذْهَبُوا حَتَّىٰ يَسْتَأْذِنُوهُ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ أُولَئِكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ
فَإِذَا اسْتَأْذَنُوكَ لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ فَأُذِنَ لِمَنْ شِئْتَ مِنْهُمْ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ
غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

«Шын мәнінде мүміндер, сондай Аллаһқа, пайғамбарына иман келтіргендер, егер олар пайғамбармен бірге топты түрде бір істе болса, пайғамбардан рұқсат ал-

майынша кетпейді. (Мұхаммед с.а.с.) рас сенен рұқсат сұрағандар; міне солар, Аллаһқа, пайғамбарға иман келтіргендер» (Нұр сүресі, 62);

﴿فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ الَّذِي يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَكَلِمَاتِهِ وَاتَّبَعُوهُ لَعَلَّكُمْ
تَهْتَدُونَ﴾

«Аллаһқа және Оның сөздеріне сенген оқу жазу білмеген пайғамбарға иман келтіріндер және оған еріндер, әрине тура жол табасындар»,– дейді (Ағраф сүресі, 158);
Сондай-ақ, Құран Кәрімде:

﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ
الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾

«Ол сондай Аллаһ, сауатсыздардың ішіне өздерінен оларға Аллаһтың аяттарын оқып, оларды тазарта-тын сондай-ақ оларға; Кітап, даналық үйрететін бір пайғамбар жіберді. Негізінде олар бұрын ашық адасуда еді», – деп келеді (Жұма сүресі, 2). Яғни, кітап – Құран Кәрім болса, даналық – пайғамбар сүннеті.

Осы және өзге де аяттар пайғамбар (с.а.с.) сүннетінің маңыздылығын түсіндірсе, Құран Кәрімнің ﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾ «Саған да адамдар үшін түсірілгенді ашық баян етерсің деп, Құранды түсірдік. Әрине олар түсінер» (Нахыл сүресі, 44) аяты Аллаһ тағаланың сөзін дұрыс түсіне білу үшін сүннетке деген мұқтаждықты ұғындырады. Өйткені сүннет Құран Кәрімді түсіндіруші және тәпсірлеуші болып табылады. Құран Кәрім Мұхаммедке (с.а.с.) түсірілгендіктен, Құран Кәрімнің алғашқы әрі бірегей тәпсіршісі болуында еш күмән болмауы керек.

Пайғамбарымыздан (с.а.с.) кейін көптеген ғалымдар Құран Кәрімге түсініктеме ретінде том-том кітаптар жазған. Алайда олар және қиямет күніне дейін келетін ғалымдар да

еңбектерін пайғамбарымыздың (с.а.с.) сүннетін негізге ала отырып, қағазға түсірері сөзсіз. Өйткені, Аллаһ елшісіне (с.а.с.) қысқа да нұсқа сөйлеп, аз сөзге көп мағына сыйдыру қабілеті дарыған еді. Оның әрбір сөзінің астарында пайдалы қазыналар мен терең мән-мағыналар жатыр. Олар адам ойынан туған сөздер емес. Аллаһ Тағала Құран Кәрімде:

﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ ۚ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ﴾ «**Ол өз ойынан сөйлемейді. Сөйлегені көкейіне салынған уахи ғана**» (Нәжім сүресі, 3-4), – дейді. Сондықтан, Аллаһ елшісінің (с.а.с.) дінге, шариятқа қатысты әр сөзі және әрбір іс-қимылы оның көкейіне түсірілген уахи болып табылады.

Жоғарыда айтылғандай, Құран Кәрім аяттарының басым бөлігі мағына жағынан жалпылама түрде берілген. Мысалы, Аллаһ тағала Құран Кәрімде мұсылмандарға намаз оқуды, ораза ұстауды, зекет беруді және қажылыққа баруды бұйырған. Аталмыш құлшылықтар мұсылман адам үшін өте маңызды, өйткені олар исламның парыздары болып саналады. Солай бола тұра Құран Кәрімде намаздың күніне неше мәрте, қанша рақағат оқылатындығы, үкімдері, яғни, оны бұзатын және бұзбайтын жағдайлары мен парыздары айтылмаған. Сондай-ақ Құран Кәрімде ораза, зекет және қажылыққа қатысты үкімдер де толығымен баяндалмаған. Осы секілді Құран Кәрімде баяндалмаған көптеген маңызды үкімдерді сүннеттен ғана табамыз. Сондықтан да имам әл-Әузағи: «Сүннеттің Кітапка (Құран Кәрімге) мұқтаждығына қарағанда Кітап сүннетке аса мұқтаж», – деген.

Сүннеттің маңыздылығын пайғамбарымыздың (с.а.с.) сүннетінің өзі қуаттайды. Оған пайғамбарымыздың (с.а.с.) қоштасу құтпасында айтқан: «*Сендерге екі нәрсені қалдырып барамын, ол екеуін бекем ұстасаңдар ешуақытта*

адаспайсыңдар: Аллаһтың кітабы және пайғамбарының сүннеті»¹¹, – деген сөзі анық дәлел болады.

Сол секілді сахабаларда пайғамбардың (с.а.с.) көзі тірісінде, әрі дүние салғаннан кейін де пайғамбар (с.а.с.) сүннетін ұстанудың әрбір мұсылманның міндеті екендігін көрсеткен. Әрі өздері де Құран Кәрім мен сүннетті ұстануда үлгі болған. Бұған Муаз ибн Жәбәлді пайғамбарымыз (с.а.с.) Йеменге жіберіп тұрып, Аллаһтың кітабынан таппаған жағдайда немен қазылық ететінін сұрағанда, оның: «Аллаһ елшісінің сүннетімен үкім шығарамын», – деп айтуы бірден-бір мысал. Сахабалардан кейін келген ғұламалар да қандайда бір үкімді Құран Кәрімнен таппаған жағдайда сүннетке сүйенгені белгілі¹².

Аллаһ тағала соңғы елшісі Мұхаммедке (с.а.с.) пайғамбарлық міндетін жүктеген күннен бастап, дін дұшпандары өздерінің дінге қатысты жаушылық іс-әрекеттерін арттыра түсті. Тарих қойнауына үңілер болсақ, Аллаһқа, Оның елшісіне (с.а.с.) және жалпы дінге деген дұшпандық әрқилы жолдармен жасалғандығын көре аламыз. Осы орайда дін дұшпандарын екі үлкен топқа бөліп қарастыруға болады. Бірінші топтағылар – өз дұшпандықтарын жария түрде жасайтын-дар. Мысалға, бұл топқа атеистер және жалпы дінсіздер жатады. Бұлардың дінсіздіктері жария түрде жасалғандықтан, олардан келген зиян да шамалы. Өйткені, діндарлар оларға қарсы әрдайым сақтықта жүреді.

Ал енді екінші топтағы дұшпандар – сырт көзге діндар болып көрінгенімен іші арамдыққа толы екіжүзділер. Жалпы дінге, соның ішінде исламға келер ең үлкен қауіп қатер де осылардан болмақ. Өйткені, олар сырт көзге дінге жанашыр болып көрінгенімен іс жүзінде амалдары мен түпкі мақсаттары арқылы исламның қайнар көзі болған уахи мәселесінде адамдардың

---

¹¹ Мәлик ибн Әнәс, әл-Муатта, I, 186.

¹² Уаһбату әз-Зухайли, Усул әл-Фикһ әл-Ислами, I, 438-б.

көңіліне күмән ұялатады. Соның ішінде пайғамбарымыздың (с.а.с.) пәк сүннеттерін жоққа шығарып, бізге шарифаттың негізі ретінде Құран Кәрімді жеткілікті деген жаңсақ пікірлер таратады.

Шынтуайтында, пайғамбарымыздың (с.а.с.) сүннетіне деген дұшпандық сонау исламның алғаш кезеңдерінен бастау алады десек қателеспейміз.

Пайғамбарымыздың (с.а.с.) сүннеті бізді Құран Кәріммен байланыстырып тұрған жіп тәрізді. Дін дұшпандары сүннетті жоққа шығару арқылы осы байланысты үзуді көздейді. Сонда адамдар Аллаһтың қасиетті кітабы Құран Кәрімді түсіне алмай одан толығымен қол үзеді. Міне, қасиетті Құран Кәрімнің атын жамылған жалған діндарлардың түпкі мақсаты мен пиғылдары осындай.

Сүннетті жоққа шығарушылардың шығу тарихы мен танымал топтарына тоқталар болсақ, тамырының өте тереңге бойлағандығына көз жеткіземіз. Тіпті, олардың алғаш шығу тарихын Мұхаммедтің (с.а.с.) пайғамбарылығын мойындамай жоққа шығарумен ұштасып жатыр десек артық айтқандық емес. Иә, пайғамбарымыздың (с.а.с.) көзі тірісінде де оның сүннетіне немесе ыждағаттылықпен шығарған үкімдеріне ризашылық білдірмеген бірен-саран өзін мұсылман деген адамдар да болған. Сол себептен Аллаһ тағала елшісіне (с.а.с.):

﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي
أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾

«Олар өзара таласқан нәрселерінде сені төреші етіп, сосын шығарған үкіміне қатысты көңілдерінде қаяу таппай толық бойсұнғанға дейін мүмін бола алмайды» (Ниса сүресі, 65), – деген аятты түсірген.

Алайда, исламға жаңа кірген кейбір мұсылмандардың жасаған мұндай қателіктері көптеп кездеспейді, әрі олар өз қателіктерін дереу түсініп, түзете білген.

Ал енді сүннетті әдейі және топ болып жоққа шығару ислам тарихында алғаш рет пайғамбарымыздан (с.а.с.) кейінгі кезендерде орын алған. Осылайша, сүннетті жоққа шығару исламға қарсы жасалған ең алғашқы, әрі ең ауыр соққылардың бірі болды. Бұл ауыр соққы ең алдымен харижилер және шииттер содан кейін муғтазилелер бастаған мутакәллимдер тарапынан жасалды.

Шииттердің сүннетке қарсы бас көтерулеріне имамат принципіне және Әһлу әл-Бәйтке (пайғамбарымыздың (с.а.с.) Әли және Фатимадан, Аллаһ оларға разы болсын, тараған ұрпақтары) жақтасудан пайда болған соқыр сенімдері мен ұстанымдары себеп болды. Осы соқыр сенім оларды өздері жақсы көріп құптаған санаулы сахабалар арқылы жеткен сүннеттерді қабылдап, қалған сахабаларды мойындамауға итермеледі. Осылайша шииттер пайғамбарымыздан (с.а.с.) қалған асыл мұраны бізге жеткізген көптеген сахабаларға діннен шықты деген жалған жала жауып, сүннеттің басым бөлігін жоққа шығарды. Яғни, олар өз сенімдерін және ұстанымдарын қуаттайтын пайғамбарымыздың (с.а.с.) сүннеттерін ғана қабылдап, қалғанын мойындамаған. Тіпті, олар мұнымен ғана шектелмей, өз ұстанымдарын дәлелдеу үшін пайғамбарымыздың (с.а.с.) атынан көптеген жалған хадистер таратқан.

Сүннетке қарсы бас көтерген тағы бір топ – харижилер. Олар ислам тарихында төртінші әділ халифа Әли мен Мағауия арасында болған шайқастан кейін пайда болды. Сыффин деген жерде екі мұсылман әскері арасында болған қақтығысты тоқтату үшін Әли және Мағауия Құран Кәріммен үкім шығаруға келісіп, сол үшін екі сахабаны тағайындайды. Сол кезге дейін Әлиді қолдап келген харижилер «Билік және үкім шығару тек Аллаһқа ғана тән» деген ұранмен Әлиге қарсы бас көтереді.

Харижилер Әлиді және оның қарсыласы Мағауияны, сондай-ақ оларды жақтаған сахабаларды діннен шықты деп

есептеген. Олардың сенімі бойынша, Әлиді және Мағауияны жақтаушы сахабалар Аллаһқа серік қосушылар болып саналған.

Осылайша харижилер Құран Кәрімде айтылмаған, бірақ сүннетпен бекітілген көптеген шариғи үкімдерді жоққа шығарды. Аталмыш екі топтың бір-біріне ұқсас тұстары және үлкен қателіктері алтын ғасыр өкілдеріне, яғни, сахабаларға қарсы істеген опасыздықтары мен қастандықтары болып табылады.

Шынында да, сахабалар бізге дінді, яғни, оның негізгі қайнар көзі болған Құран Кәрім мен сүннетті толыққанды жеткізген. Аллаһтың қалауымен сахабалар пайғамбарымызбен бірге ислам дінінің негізін қалаушылар болған. Олар исламды қабылдаған күннен бастап, бүкіл өмірлерін Аллаһ және Оның хақ дініне арнаған. Осылайша олар исламның жер бетіне таралуына бірден-бір себепкер бола білген.

Иә, сүннетті толықтай немесе оның белгілі бір бөлігін жоққа шығарушылардың сахабалар жайында жаңсақ пікірлері оларды хақ жолдан адастырады. Пайғамбарымыздан (с.а.с) кейін сахабалардың арасында кейбір мәселелерге байланысты пікірталастардың орын алғаны рас. Бірақ, олар діннің негіздеріне қатысты ешбір мәселеде қарама-қайшы пікірде болмаған. Діннің тармақтарында немесе дүние істеріне қатысты мәселелерде адамдардың әртүрлі пікірде, сан алуан көзқараста болулары табиғи құбылыс. Біздің сахабаларды ақтап жатуымыздың Құран Кәрімде олар жайында түсірілген аяттардан кейін еш мәнісі болмаса керек. Аллаһ тағала Құран Кәрімде сахабалардан, соның ішінде Бәдір, Табук және басқа да қанды шайқастарға қатысып, қиын қыстау жағдайларда пайғамбарымызбен (с.а.с) бірге болғандарға разы екендігін айтқан.

Құран Кәрімде Аллаһ тағала:

﴿رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا﴾

«Расында Аллаһ мүміндерден ағаштың астында саған серт берген кезде разы болды да, олардың жүректеріндегіні біліп, оларға тоқтау салды. Сондай-ақ оларға таяу жеңіс нәсіп етті» (Фатых сүресі. 18);

﴿وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

«Мұхажир, ансарлардан алғашқы иман келтіргендер және жақсылықта оларға ергендерден Аллаһ разы болды. Сондай-ақ, Аллаһ олар үшін ішінде мәңгі қалатын, астарынан өзендер ағатын жаннаттар әзірледі. Осы ұлы мұрат» (Тәубә сүресі, 100),– дейді.

Сондықтан пайғамбарымыздың (с.а.с.) хадистерін алғашқы жеткізушілері саналған, оларға Аллаһ разы болған сахабаларды мойындамау діннің екінші қайнар көзі сүннетті жоққа шығаруға алып келетіні сөзсіз.

Сүннеттің шариғаттағы айғақтық құдіретін жоққа шығаратындар келесі дәлелдерді алға тартады:

Олар: ﴿مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ﴾ «Кітапта (жазуда) еш нәрсені қалдырмадық» (Өңғам сүресі, 38) мағынасындағы аятты келтіріп, Құран Кәрімде барлық нәрсе баяндалған және хадистерді жеткізген адамдарды қателік, ұмыту мен жалған айту секілді кемшіліктерден пәк деп ешкім айта алмайды, сондықтан сүннет Құран Кәрім секілді бұлтартпас, күмәнсіз айғақ бола алмайды дейді.

Бұл пікірдің бұрыстығын дәлелдеп, жауап берер болсақ; аяттағы «*kitan*» сөзінің мағынасы олардың түсіндіргеніндей

емес. Өйткені аятты толықтай алып қарар болсақ, аяттың басында айтылған топтардың ешбірі, әрі олардың іс-әрекеттері Аллаһтың ілімінен тыс қалмай, барлығы жазылғандығы түсінікті болады. Демек аяттағы «*kitan*» сөзі жазу мағынасын ұғындырады. Ал егер аяттағы кітапты Құран Кәрім деп қабылдаған болсақ, Құран Кәрімде көптеген дүниелік істер қарастырылмағанын айтпағанда, жоғарыда келгендей кейбір діннің намаз, қажылық, зекет секілді парыздары мен адал, арам қылынған нәрселері егжей-тегжейлі қамтылмаған. Оның баяндалуы Аллаһ елшісінің еншісіне қалған.

Сонымен қатар

﴿وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ﴾

«Сондай-ақ саған әр нәрсені айқындайтын және мұсылмандар үшін тура жол, игілік, әрі қуаныш түрінде Құранды түсірдік»(Нахылсүресі, 89) аятында өзкөзқарастарын қуаттауда дәлел қылады. Бірақ бұл аятты жалпылама түсінбей, алдыңғы аят секілді түсінеміз. Оған имам әш-Шафиғидің сөзін дәлел ретінде ұсынуға болады. Имам әш-Шафиғи бір күні Харам мешітінде адамдарға сөйлеп отырып: «Менен не сұрасандар да Аллаһтың кітабымен жауап беремін», – дейді. Сол кезде бір кісі харам аумағында өлтірілетін кейбір зиянды жәндіктер жайлы сұрап, оның үкімі Құран Кәрімнің қай жерінде келгенін сұрайды. Әш-Шафиғи (р.а.): **«Сендерге пайғамбар не берсе алындар да, неден тыйса, содан тыйылындар»** аятын оқып, осы мәселедегі Омардан (р.а.) жеткен хадисті айтып береді¹³.

Ал хадистердің дұрыстығына күмәнмен қарауға келер болсақ, хадистерді сұрыптап, дұрыс-бұрысын ажырату жолында хадис ғалымдары өмірлерін сарп еткен. Сол себептен де хадис ілімі толыққанды зерттеліп, әрбір хадистің дәрежесі анықталған десек қателеспейміз.

¹³ Уаһбату әз-Зухайли, Усул әл-Фикһ әл-Ислами, I, 441-б.

Олар Аллаһ тағаланың: ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾, «Расында біз зікірді (Құранды) түсірдік, шын мәнінде Біз оны сақтаушымыз» (Хижр сүресі, 9), – деген аятын алға тартып, «Аллаһ тағала Құран Кәрімді сақтауға кепілдік бергені секілді, сүннеті сақтауға кепілдік бермеген, сондықтан сүннет шариғатта айғақ болуға жарамайды», – дейді.

Бұл пікірге былайша жауап беруге болады.

а) Аяттағы «зікір» сөзінің мағынасын тек қана Құран Кәрім деп айта алмаймыз. Өйткені, ол Құран Кәрім мен сүннеттен тұратын шариғат мағынасында болуы да әбден мүмкін. Өйткені, ﴿يُرِيدُونَ أَن يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَيَأْبَى اللَّهُ إِلَّا أَن يُتِمَّ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ﴾ «Олар, Аллаһтың нұрын (дінін) ауыздарымен өшіруді қалайды. Егер кәпірлер жек көрсе де, Аллаһ мұны ұнатпайды да өз нұрын толықтайды» (Тәубе сүресі, 32) аятындағы «нұр» сөзі Аллаһтың шариғаты мен дінін ұғындырғаны секілді «зікір» сөзі де шариғат мағынасын қамтиды.

ә) Аяттағы «зікір» мағынасын тек қана Құран Кәрім деп қабылдағанның өзінде, аят сүннеттің шариғаттағы орнын жоққа шығаруға дәлел бола алмайды.

Сөзімізді қорытар болсақ, сүннеттің шариғаттағы орнын жоққа шығару нәтижеде дінге үлкен зардабын тигізері сөзсіз. Өйткені сүннетті мойындамаған адам Құран Кәрімде толыққанды келмеген намаз, зекет, қажылық секілді діннің талаптарын дұрыс түсінбей, міндетті болған парызын орындай алмайды. Сол себепті Аллаһ елшісінің сүннетіне салғырт қарап, жоққа шығару ақылды мұсылманның ісі емес.

3. Хадистің сахабалар тарапынан риуаят етілуі

Құран Кәрімге шынайы иманмен сенген алғашқы мұсылмандар: ﴿قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾ (Мұхаммед (с.а.с.) «Білгендер мен білмегендер тең бола ма?» – де» (Зүмәр сүресі, 9) және

﴿يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾

«Аллаһ сендерден сондай иман келтіргендердің, ғылым бергендердің дәрежелерін көтереді. Істегендерінді толық біледі» (Мужадәлә сүресі, 11);

﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ﴾ **«Шын мәнінде құлдарынан ғалымдары Аллаһтан қорқады»** (Фатыр сүресі, 28) секілді аяттардың мағынасын түсініп, дінге қатысты түсініктерін арттырып және оны терең үйрену үшін пайғамбардың (с.а.с.) жанына жиналып, жаңа бір білім алқасын құрған-ды. Пайғамбарда (с.а.с.) олардың ілімге деген құлшыныстарын *«Кімде-кім ілім үйрену үшін жолға шықса, Аллаһ сол арқылы, оның жаннатқа жолын жеңілдетеді»*¹⁴ және *«Аллаһ кімге жақсылық қаласа оған дінді терең түсіндіреді»*¹⁵, – деген сөздерімен жігерлендіріп, ынталандырыған болатын.

Аллаһ елшісінің (с.а.с.) сахабаларын үйрететін бір медресе немесе мектебі болмаса да, дін мен күнделікті тұрмыс-тіршілік, экономика мен саясат, тәлім-тәрбие, т.б. салаларда теңдесі жоқ тәлімгер бола алды. Мұсылмандардың қолбасшысы, имамы, үмбеттің ұстазы болған пайғамбарымыздан (с.а.с.) үйінде немесе көшеде болсын, әрбір адам сұрағына жауап тапқан, білмегенін үйренген. Бір жағы үйі болған мешітінде бес уақыт намаз оқылған, ілім алқалары құрылған. Алқа отырыстары көбіне намаздардан кейін өткен, сахабалар пайғамбарымызды (с.а.с.) тыңдауда шаршау, жалығуды білмеген. Бұл туралы Ибн Масғұд (р.а.): *«Пайғамбарымыз бізді жалықтыруды қаламай, уақыт талғап, кей күндерде ғана уағыз айтатын»*¹⁶, – деп риуаят еткен.

Хижрадан кейін Мәдина қаласында тұрғызылған мешіттің жанында көлеңкелейтін шатыр құрылған болатын. Сахабалардың көпшілігі күн көрістері үшін егіншілікпен, сауда-

¹⁴ Сахих Муслим, 2696.

¹⁵ Сахих әл-Бұхари, Білім кітабы, 71; Сахих Муслим, 1037.

¹⁶ Сахих әл-Бұхари, Білім кітабы, 68.

мен айналысатын. Ал олардың ішінде өмірлерін ілімге арнаған сахабаларда бар тұғын. Олар әрдайым пайғамбарымыздың (с.а.с.) жанында болып, ілім үйренетін. Бірақ олар белгілі бір іспен айналыспағандықтан сахабалардың арасындағы ең пақырлары болатын. Мешіттің жанында тұрғызылған «Суффа» деп аталған мекен де соларға арналған-ды. Өзге сахабалар Суффа тұрғындарына қол ұштарын беріп, қарайласатын.

Суффаны ислам ілімдерін үйрететін алғаш оқу орны десек қателеспеген болар едік. Өйткені ол жерде Ахмед ибн Ханбалдың риуаятынан 70-80 кісі болғандығын аңғарамыз. Пайғамбарымыздың (с.а.с.) тағайындаған мұғалімдері жазу, қырағат, Құран Кәрім ілімдерін үйретсе, Абдуллаһ ибн Саид ибн әл-Ас жазу өнерін үйреткендігі жайлы деректер бар.

Алғашқы мұсылмандар өмірлерінің барлық саласында пайғамбарымызды (с.а.с.) үлгі тұтуға асығып, оның әрбір сөзі мен ісін мұқият сақтап отыруға тырысқан. Олар пайғамбардан (с.а.с.) Құран Кәрім тағылымдарын өздері ғана үйреніп қоймай, өзгелерге де жеткізу үшін асқан мұқияттылықпен әрекет жасаған.

Пайғамбар (с.а.с.) дәуірінде хадистерді жазып сақтау мүмкін болмағандықтан, сахабалар жадына тоқыған. Блашер атты шығыстанушының айтуы бойынша, исламның алғашқы кезеңінде құрайыш тайпасында 17 кісіден басқалары оқу жазуды білмеген. Сондықтан хадистер ауызба-ауыз тарап, сахабалардың жадында сақталған. Бұған исламға дейінгі арабтарда ауыз әдебиетінің дамуы, өлең, дастандар жатталып ауызба-ауыз жетіп отырғандығы септігін тигізген. Сонымен қатар, хадис кітаптарынан білгеніміздей исламның алғашқы кездерінде Құран Кәрім аяттарымен шатасып кетпес үшін және де басқа себептермен хадистердің жазылуына уақытша тыйым салынған. Сол себепті хадистер жадыларда жатталып отырған¹⁷.

---

¹⁷ Талғат Кочжигит, Хадис тарихы, 20-б.

Хадис пайғамбардың (с.а.с.) көзі тірісінде сахабалар арасында оқылып, талқыға түскен. Кейін жазу білген сахабалар естеріне сақтаған хадистерін жазу арқылы хатқа түсірген.

Пайғамбардың (с.а.с.) көзі тірісі, уахидің келіп отыруы хадиске төнген жалғандық пен өзгерту секілді қауіпкерден қорғайтын сенімді сақтаушы болған еді. Өйткені пайғамбарымыз (с.а.с.) бар кезде сахабалардың хадисті талқылау барысында күмәнданған жерлерін Аллаһ елшісіне (с.а.с.) барып, дұрысын, анық-қанығын білуге мүмкіншіліктері болған. Қандайда бір сахаба естіген хадисін жеткізу барысында қателессе, сол хадисті білген басқа бір сахаба тарапынан дұрысталған. Егер ортақ мәмілеге келе алмаса, пайғамбарға (с.а.с.) барып шешімін тапқан. Мысал ретінде мына болған жайтты келтіруге болады. Омар ибн әл-Хаттабан (р.а.): «(Бірде) Аллаһ елшісінің көзі тірісінде Хишам ибн Хақимнің «Фұрқан» сүресін оқып жатқанын естіп, қырағатына құлақ түрдім. Сөйтсем ол Аллаһ елшісі маған үйретпеген бірнеше қырағатта оқып жатыр екен. Сонда намазда тұрған оның жағасынан алуға шақ қалдым, бірақ намазды аяқтауын күттім. Намаздан соң оның шапанын шеңгелдеп: «Мен оқып жатқаныңды естіген сүрені саған кім үйретті?» – дедім. Ол: «Мұны маған Аллаһтың елшісі үйретті», – деді. Мен: «Өтірік айтасын, Аллаһ елшісі маған оны сен оқығаннан басқаша үйретті», – дедім де, оны жетелеп отырып, Аллаһ елшісіне апарып: «Мен мынаның «Фұрқан» сүресін сен маған үйретпеген қырағатта оқығанын естідім», – деп шағымдандым. Аллаһ елшісі: «Жібер оны! Оқы, ей, Хишам!», – деді. Ол (Пайғамбарға да) мен оқып жатқанын естіген қырағатта оқып берді. Аллаһ елшісі: «(Бұл сүре) осылай түсірілген», – деді. Сонан соң (маған): «(Енді) сен оқы, ей, Омар!» – деді. Мен оны өзі үйреткен қырағатта оқып бердім. Сонда Аллаһ елшісі: «(Бұл сүре) осылай түсірілген. Расында

бұл Құран Кәрім жеті қырағатта түсірілді, одан өздеріңе оңай келгенін оқыңдар», – деп айтты», – деген¹⁸.

Құран Кәрімнің ﴿يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ أَنْ تُنزَلَ عَلَيْهِمْ سُورَةٌ تُبَيِّنُ لَهُمْ مَا فِي قُلُوبِهِمْ﴾ «Екіжүзділер, өздеріне байланысты жүрегіндегілерден хабар беретін бір сүренің түсуінен қорқады» (Тәубе сүресі, 65) аятында келгендей мұнафықтар әрекеттерінің уахихмен әшкереленуінен қорқып, хадиске қарсы жаман ойларын жүзеге асыруға батылдары бармады. Әрі мұсылмандар араларындағы мұнафықтардан хабардар да болатын. Солайша уахидің келу кезеңі хадистің сақталуына септігін тигізді.

Сахабалар

﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ﴾ ﴿إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَبَيَّنَّا فَاُولَٰئِكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَأَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾

«Негізінен ап-ашық үкімдерді, әрі тура жолды Кітапта адамдарға баян еткенімізден кейін жасырғандар, соларға Аллаһ лағынет етеді, әрі барлық лағынет етушілер лағынет айтады. Бірақ тәубе еткендер, жағдайларын түзеткендер және шындықты баян еткендер басқа. Міне, солардың тәубесін қабыл Етуші, аса Мейірімдімін» (Бақара сүресі, 159-160) деген аяттың мағынасы діннің екінші қайнар көзі болған сүннетті қамтитындығын түсініп, оны білмегендерге үйретуді өздеріне міндет санаған. Көп хадис риуаят еткені үшін әртүрлі сөзге қалған Әбу Нурайра (р.а.) оларға жауап ретінде: «Егер Құранда екі аят болмағанда, бірде-бір хадис риуаят етпес едім», – деп жоғарыдағы екі аятты оқыған болатын¹⁹.

Сахабалардың сүннетті риуаят етіп, басқаларға үйретуіне түрткі болған себептер бар еді. Олардың ішінде негізгісі – пайғамбарымыздың (с.а.с.) сахабаларды хадис риуаят

¹⁸ Сахих әл-Бұхари, Құран Кәрімнің қадір-қасиеті туралы кітап, 4991.

¹⁹ Сахих әл-Бұхари, Білім кітабы, 118.

етулеріне ынталандыруы еді. Пайғамбардан (с.а.с.) жеткен бір риуаятта: *«Естігендер естімегендерге жеткізсін. Расында, менен естіген адам өзінен жақсырақ ұғатын біреуге жеткізуі мүмкін»*²⁰, – деп келсе, басқа бір риуаятта: *«Менің айтқанымды естіп (сол сөздерді) ұғынып, түсініп және (адамдарға қалай естіген болса, солай) жеткізген адамның Аллаһ тағала жүзін нұрландырсын»*²¹, – делінген. Сол секілді пайғамбарымыз (с.а.с.) *«Менен бір аят болса да жеткізіңдер...»*²², – дейді. Сол себептен де сахабалар пайғамбарымыз (с.а.с.) қатысқан түрлі жиындар мен сұхбаттарды жібермеуге тырысқан. Сол жерде болғандар келе алмағандарға естіп, білгендерін жеткізген. Бұл тұрғыда Омар (р.а.) мен оның бір көршісінің басынан өткен жайт айқын дәлел болады. Омар (р.а.): *«Мәдина өңіріндегі әулеттердің бірі Умәййә ибн Зәйд әулеті (қонысында тұратын) ансар көршімі екеуміз Аллаһ елшісіне (с.а.с.) кезектесіп келетінбіз. Бір күні ол, бір күні мен келетінмін. Өзім келген күні келген уахиды және де басқа хабарларды оған айтып келетінмін, ол да осылай ететін»*, – деп айтқан²³.

Басқа бір хабарда сахабалардың барлық хадистерді пайғамбардан (с.а.с.) бетпе-бет кездесіп алмағандығы жайында келеді. Бұл тұрғыда әл-Бара ибн Азиб бір сөзінде: *«Біз барлық хадистерді пайғамбардың (с.а.с.) өзінен естіген емеспіз. Олардың кейбірін өзге сахабалар жеткізген болатын. Біздер көбіне түйе бағумен шұғылданатын едік»*, – десе, басқа бір сөзінде: *«Пайғамбардың сахабалары Аллаһ елшісін тыңдауға мүмкіншіліктері болмаған жағдайда еске сақтау қабілеті жоғары сахабаларды тыңдап, пайғамбардың сұхбатында болғандардың айналасына жиналатын»*, – деген²⁴.

²⁰ Сахих әл-Бұхари, Білім кітабы, 67.

²¹ Әбу Дәуіт, әт-Термези, Ибн Мәжәһ; Әл-Қасыми, Қауағиду әт-тахдис, 48-б.

²² Сахих әл-Бұхари, Пайғамбарлар туралы әңгімелер кітабы, 3461.

²³ Сахих әл-Бұхари, Білім кітабы, 89.

²⁴ Әл-Хаким әл-Бағдади, Мағрифту улуму әл-хадис, 4-б.

Осы тұрғыда Әбу Һурайрадан жеткен бір хадисте пайғамбарымыз (с.а.с.) білген ілімін өзге адамдарға жеткізудің маңыздылығын: *«Білген бір нәрсе өзінен сұралғанда оны жасырған адам қиямет күні оттан ауыздық тағады»*,– деп айтқан²⁵.

Пайғамбарымыздың (с.а.с.) хадисті келер ұрпаққа жеткізуге ынталандырып, өсиет етумен бірге, осы тұрғыда қатаң ескертуі де бар. Ол дұрыс риуаяттарда: *«Менің атымнан жалған сөйлемдер. Кімде-кім менің атымнан жалған сөйлесе, өзіне тозақтан орын дайындай берсін»*²⁶,– деп келеді. Пайғамбарымыз (с.а.с.) дүние салғаннан кейін көп уақыт өтпей жалған хадистер пайда болып, мұсылмандардың хадис такырыбына мұқияттылық танытқан кезде бұл сөздің маңыздылығы арта түсті.

Сонымен қатар пайғамбарымызды (с.а.с.) тындап, шарифат үкімдерін үйрену тек ер адамдарға ғана тән емес еді. Әйел адамдар да оның (с.а.с.) уағыз насихаттарынан пайда алып, қажеттілік туындаған жағдайда сұрақтарына жауап алу үшін пайғамбарға (с.а.с.) барған. Тіпті, бірде жиналып келіп, ер адамдарға көп уақыт бөлінегіндігіне шағымданып, бір күнді әйел қауымына арнауын сұраған. Пайғамбарымыз (с.а.с.) оларға да бір күн белгілеп, уағыз насихат айтып, шарифат үкімдеріне қатысты бұйрықтар бергені әл-Бұхаридің хадисінен белгілі²⁷.

Ибн Аббастан: Бір күні пайғамбар (с.а.с.) Біләлмен бірге мешіттен шығып, әйелдер айтқандарымды естімей қалды деп ойлап, әйелдерге келіп уағыз айтып, олардың садақа берулерін бұйырған. Сонда әйелдер сырға, жүзіктерін шешіп, Біләл оларды киімнің етегіне жинап алғаны жайлы риуаят етіледі²⁸.

---

²⁵ Әбу Дәуіт, Білім кітабы, 9; Әт-Термези, Білім кітабы, 3; Ибн Мәжәһ, Кіріспе, 24.

²⁶ Сахих әл-Бұхари, Білім кітабы, 107.

²⁷ Сахих әл-Бұхари, Білім кітабы, 101.

²⁸ Сахих әл-Бұхари, Білім кітабы, 98.

Ислам ілім алуда, дін тағылымдарынан бір нәрсе үйренуде орынсыз ұялуға жол бермеген. Бұны түсінген мұсылман әйелдер қандай да бір мәселе туындаса, пайғамбарға (с.а.с.) барып, қысылмай жауабын алатын-ды.

Умму Сәләмәдан (р.а.) жеткен хабарда: Бірде Умму Суләйм (р.а.) Аллаһ елшісіне келіп: «О, Аллаһтың елшісі! Расында, Аллаһақиқатты айтуға ұялмайды, егер әйел түсінде шаһуаттанса ғұсыл құйынуы керек пе?»— деді. Аллаһ елшісі (с.а.с.): «*Иә, егер ұрық суы бөлінгенін көрсе*»,— деп жауап берді»²⁹,— деп келеді. Өзге хадистерден де әйел адамдардың шарифат ілімдерінде терең бойлауына ұялу кедергі болмағандығын көре аламыз.

Айша анамыздың көптеген сахабалардан артық хадис риуаят еткені секілді ұлағатты жайттарды ескерсек, пайғамбар (с.а.с.) сүннетін келер ұрпаққа жеткізуде ер адамдармен қатар әйел сахабалардың да қосқан үлесін ұмытпағанымыз жөн.

---

²⁹ Сахих әл-Бұхари, Білім кітабы, 130.

II ТАРАУ. ХАДИСТЕРДІҢ ЖАЗЫЛУЫ

1. Хадистердің жазылуына тыйым салынуы

Алғашқы кезде, яғни сахабалар мен алғашқы табиғиндер кезеңінде пайғамбарымыздан (с.а.с.) алынған хадистер жинақталып, кітапқа сай жүйелі түрде жазылмағаны белгілі. Бұған негізгі екі нәрсе:

1. Муслимнің сахихінде келгендей хадистің жазылуы сол кездегі түсіп жатқан Құран Кәріммен араласып кетпес үшін тыйым салынғандығы;

2. Алғашқы мұсылмандардың еске сақтау қабілеттерінің ерекшелігі және көпшілігінің жазу білмеуі³⁰ мен кейбіреуінің жаңа үйренгендіктен қателесуі мүмкіндігі себеп болды.

Сонымен қатар, алғашқы кезде пайғамбар тағылымдары мен діни сұхбаттарын қағаз орнына қолданылған құрма жапырағына, теріге, сүйектер мен жазық тастарға жазу және оларды сақтаудың қиынға соғуы хадистің хатқа түсуіне айтарлықтай кедергі болды. Дегенмен, пайғамбардың көзі тірісінде хадистің маңыздылығына ерекше көңіл бөлгендіктен кейбір сахабалардың *сахифалары* (хадис жазбалары) жарық көргенін айта кетуіміз керек³¹.

Дереккөздер пайғамбарымыздың (с.а.с.) көзі тірісінде басталған хадистің жазылуын екі кезеңге бөліп қарастырады. Бірінші – хадис жазу үшін келген сахабаларға пайғамбарымыздың (с.а.с.) рұқсат етпеген, екінші – тыйым жойылып, жазуға рұқсат етіліп, хадис жазуды қалаған сахабалар жоғарыда айтылған сахифаларды жазуға кіріскен кезең³².

---

³⁰ Әл-Қасыми, Қауағиду әт-тахдис, 70-б.

³¹ Әбу Шәһба, Дифағу ан әс-суннә, 20-б.

³² Талғат Кочжигит, Хадис тарихы, 26-б.

Хадис жазуға тыйым салған мағлұм хадис Әбу Сағид әл-Худриден риуаят етілген. Пайғамбарымыз (с.а.с.) бұл хадисінде: *«Менен бір нәрсе жазбаңдар. Кім менен Құран Кәрімнен басқа бір нәрсе жазған болса жойсын»*, – деп бұйырған³³.

Әбу Сағид басқа хадисінде: *«Хадис жазу үшін Аллаһ елшісінен (с.а.с.) рұқсат сұрағанымда, маған рұқсат бермеген болатын»*, – деген³⁴.

Бұл тұрғыда Әбу Һурайрадан жеткен бір хабарда: *«Біз хадис жазып отырғанда пайғамбарымыз жанымызға келіп: «Жазып отырғандарың не нәрсе?»* – деді. Біз: *«Сенен естіген хадистер»*, – деп жауап бердік. Пайғамбар (с.а.с.): *«Аллаһтың Кітабынан басқа кітап жазасыңдар ма? Сендерден бұрын келген үмбеттер Аллаһтың Кітабының жанында басқа кітаптар жазып адасты»*, – деді», – деп келеді³⁵.

Осы тақырыпта алғашқы кезде араб жазуы толыққанды жетілмегендігін негізгі себеп санаған кейбір пікірлерді де кездестіруге болады. Бірақ бұл пікірді қуаттайтын нақты бір дәлел болмағандықтан, оны хадистің жазылуына кедергі болған бір уәж деп айту қиын.

Осы және көпшіліктің жазуды білмеуі хадистердің жинақталып, жазылуына тосқауыл болды деген пікірге толық келісе алмаймыз. Өйткені хадистің жазылуына тыйым салған хабарларда бұл кедергілер кездеспейді.

Пайғамбарымыз (с.а.с.) бұндай жағдайда Құран Кәрімді жазуға да тыйым салар еді. Сондықтан аталған дәлелдерге сүйенетін болсақ, алғашқы кезде хадистің жазылуына уақытша кедергі болған бірден-бір себеп – Құран Кәрімге араласып кету қорқынышы болатын. Өйткені сол кезде Құран Кәрім аяттары да жазылып жатқан еді. Бұл жазылған хадисті аятпен шатастырып алмас үшін жасалған сақтық шаралары тұғын.

³³ Сахих Муслим, 2298; Әл-Хатиб әл-Бағдади, Такиду әл-илм, 29-32-б.

³⁴ Әл-Хатиб әл-Бағдади, Такиду әл-илм, 32-б.

³⁵ Бұл да сонда, 33-б.

Мұсылмандардың қатары бірте-бірте көбейіп, ислам дінінің арабтар арасында күннен-күнге дамып, Мекке, Мәдина қалаларынан шалғай жерлерге таралуы, сонымен қатар мұсылмандардың арасында жазу білетіндердің санының артуы мен жазу өнерінің өркен жаюы қысқа бір мерзімде өз нәтижесін берді.

Сол себепті көп уақыт өтпей пайғамбарымыз (с.а.с.) хадис жазғандарға тыйым салмай, жазатындарға рұқсат етті.

2. Хадистің жазылуына рұқсат етілуі

Белгілі бір уақыт өткеннен кейін хадистің жазылуына салынған тыйым жойылып, пайғамбар хадистері қайта қағазға түсе бастады. Хадистердің жазылуына қатысты көптеген хабарлар бар. Мұсылмандар Меккеге кірген жылы Хузаға тайпасы хузағалық біреуді өлтіргені үшін Бәнү Ләйс тайпасындағы біреуден кек алғанына байланысты пайғамбарымыз (с.а.с.) меккеліктерге Мекке қаласында адам өлтіруге, тіпті тікендерін жұлуға, ағаштарын кесуге болмайтынын жариялап, біреудің түсіріп алған нәрсесін де алуға рұқсат етілмейтін қасиетті мекен және туысы өлтірілгендер екінің бірін таңдасын: не құн төленеді, не қысас алады деп құтпа оқыған болатын. Әбу Һурайра (р.а.): «Осы кезде йемендік бір кісі келіп: «Бұларды маған жазып берші о, Аллаһтың елшісі!»,- деді. Пайғамбар (с.а.с.): *«Пәленшенің әкесіне жазып беріңдер»*,- деп тапсырды»,- дейді³⁶.

Сол секілді пайғамбарымыз (с.а.с.) сахабаларына: *«Ілімді кітапқа түсіріңдер»*³⁷,- деп те бұйырған болатын.

Әбу Һурайрадан (р.а.) жеткен басқа хадисте бір кісі келіп пайғамбарымызға (с.а.с.) еске сақтау қабілетінің нашарлығына

---

³⁶ Ибн Хажар, Фатху әл-Бәри, I, 360-б.

³⁷ Ибн Абдулбарр, Жамиғу баяни әл-илм, I, 72-б. Док. Субхи әс-Салих, Илму әл-хадис, 21-б.

шағымданған. Пайғамбар (с.а.с.) оған: «Қолыңнан жәрдем сұра!» , яғни «Жаз!» – деген³⁸.

Сол секілді Әбу Һурайраның (р.а.): «Пайғамбардың (с.а.с.) сахабалары ішінде Абдуллаһ ибн Амрды айтпағанда, менен басқа көп хадис жеткізген ешкім жоқ. Өйткені Абдуллаһ хадистерді жазатын еді, ал мен жазбайтынмын»³⁹, – деуі Абдуллаһ ибн Амрдың хадис жазғандығына айқын дәлел болады.

Абдуллаһ ибн Амр: «Пайғамбарымыздан естіген әрбір сөзді жазып жүрдім. Максатым оларды жаттау тұғын. Бірде құрайыштар: «Пайғамбардан естіген әрбір сөзді жазасын, алайда ол да бір адам, көңілді кезінде айтқандары секілді ашулы кезінде де сөйлеуі мүмкін», – деп менің хадистерді жазуыма қарсылық білдірді. Сол себепті әдеттегі жазуымды тоқтаттым. Кейін құрайыштардың сол сөзін пайғамбарымызға (с.а.с.) жеткізгенімде, Ол (с.а.с.): «Жаз! Жаным құдірет қолында болған Аллаһпен ант етейін, менен тек хақ нәрсе ғана шығады», – деп рұқсат берді», – деген⁴⁰.

Пайғамбарымыздан (с.а.с.) хадис жазған сахабалардың бірі Әнәс ибн Мәлик болатын. Пайғамбарымыз (с.а.с.) Мәдинаға көшкен кезде ол 10 жаста еді. Ата-анасы оны пайғамбарға қызмет ету үшін Аллаһ елшісінің (с.а.с.) қол астына берген. Әнәс ол кезде оқып, жаза білген. Ол пайғамбар (с.а.с.) дүние салғанша он жыл оның жанында жүрген. Әнәс ибн Мәлик пайғамбарымыз (с.а.с.) дүниеден өткеннен кейін 83 жыл өмір сүрген. Әнәс (р.а.) өмірінің соңына қарай: «Балаларым, бұл ілімді (хадисті) жазыңдар»⁴¹, – деп өсиет қалдырған болатын. Ол хадис үйрену үшін келген адамдарға хадис жазған парақтарын

³⁸ Әл-Хатиб әл-Бағдади, Такиду әл-илм, 65-б.

³⁹ Сахих әл-Бұхари, Білім кітабы, 113.

⁴⁰ Ахмад ибн Ханбал, Муснәд, X, 21; Әбу Дәуіт, әс-Сүнән, II, 286.

⁴¹ Әд-Дарими, әс-Сүнән, I, 105.

шығарып: «Міне, мынау, пайғамбарымыздан (с.а.с.) естіген және қайта оған оқып берген хадистер», – деп қуана айтқан⁴².

3. Алғаш жазылған хадистер

а) Пайғамбарымыздың дипломатиялық хаттары

Пайғамбарымыздың (с.а.с.) құзырында жасалған бір іс немесе айтылған сөз оның құптауымен тақрири сүннетке саналып, хадис болып риуаят етілген.

Осы санатқа пайғамбарымыздың (с.а.с.) жазған немесе жаздырған хаттары мен құжаттарын кіргізсек қателеспеген болар едік.

Пайғамбарымыздың (с.а.с.) Византия императорына, Иран патшалығы мен мысырлық Муқауқасқа және хабаштық Нәжәшиге жазған хаттары күні бүгінге дейін жеткен тарихи мұра саналды. Сонымен қатар, бұл хаттардан басқа, әртүрлі мақсаттарда жазылған көптеген құжаттар да бар. Кейбір деректер бұл құжаттардың тақырыптарын:

1. Келіссөздер;
2. Исламға шақыру;
3. Қызметкерлерді тағайындап, міндеттерін белгілеу;
4. Жер телімдері мен жер өнімдеріне қатысты құжаттар;
5. Қауіпсіздік және кеңес беру хаттары;
6. Пайғамбар тарапынан жазылған хаттарға келген жауаптарға қатысты кейбір мәселелер деп атап өтеді.

Бұл құжаттардың басым бөлігі Мәдина кезеңінде жүзеге асқандығы белгілі. Пайғамбарымыз (с.а.с.) Мәдинаға көшкеннен кейінгі алғашқы ісі сол жерде бір мемлекеттің іргетасын тұрғызу болатын. Яһудилер мен исламды әлі қабылдамаған арабтардан және меккелік мұхажирлер мен мәдиналық ансарлардан құрылған түрлі қауымдардың басын қосып, олармен кеңесе отырып, өзінің басшылығымен бір мем-

---

⁴² Әл-Хатиб әл-Бағдади, Такиду әл-илм, 96-б.

лекет құрды⁴³. Сол қоғамдағы әрбір тұлғаның құқықтары мен міндеттерін толыққанды қамтыған заңнама осы мемлекеттің атазаңы болып жарияланды. Әлемде алғаш хатқа түскен конституция саналған әйгілі заңнама:

«Бұл (Аллаһтың елшісі) пайғамбар Мұхаммедтің құрайыш мүмін- мұсылмандары, Ясриб тұрғындары мен оларға еріп, қосылғандар және олармен бірге жиһад еткендер арасындағы бір кітабы (жазуы)»;

«Олар, өзге адамдарға қарағанда бір үмбет»⁴⁴,– деген сөздермен басталған еді.

Атазаң үкімінде болған бұл заңнаманың пайғамбарымыз (с.а.с.) тарапынан жазылып, дайындалғандығын аталған бірінші баптағы «Бұл (Аллаһтың елшісі) пайғамбар Мұхаммедтің ... бір кітабы (жазуы)» деген сөздерден түсінуге болады.

Бәдір, Ұхūd, Хандәк және Худайбие оқиғаларының орын алуы мен келіссөздер нәтижесінде құрайышпен жаңа бір байланыс жасалды. Мұсылмандардың парсылармен, римдіктермен және олардың қол астындағы әмірліктермен қарым-қатынас орнатуы Худайбие келісімінен кейін басталды. Пайғамбарымыз (с.а.с.) әрбір патша мен басшыға өзі хат жазып, оларды исламға шақырды. Олардың кейбірі пайғамбарымыздың (с.а.с.) хатын жақсы қабылдап, жақсылыққа жетсе, ал місе тұтпай, қарсы келгендері құрдымға кеткендігі тарихи шындық.

Ислам мемлекеті құрылғаннан кейінгі кезеңдерде орнаған дипломатиялық байланыстар жайлы біршама жазылған ресми құжаттар қалған-ды. Бірақ олардың түпнұсқалары қазіргі уақытқа дейін жетпесе де, мазмұндары хадис және тарих кітаптарында орын алған.

ә) Хадис жазбалары (сахиғалары)

Сахиға – сахаба кезеңінде кейбір сахабалар тарапынан парақшаларға жазылған алғашқы хадистер жазбасы. Қазіргі

⁴³ Проф. Док. Сабри Хизметли, Ислам тарихы, 274 б.

⁴⁴ Рауяа бинт Ахмад Абдулкарим, Хукуку әл-Инсан фи әл-Ислам, 363-б.

кезге жеткен кейбір хабарлар мен тарихи деректерге сүйене отырып, саңлақ сахабалардың қағаз беттеріне түсірген хадис жазбаларына қысқаша тоқталайық.

Абдуллаһ ибн Амр ибн әл-Астың сахифасы

Пайғамбарымыздың (с.а.с.) жас сахабаларының арасында хадис жинағымен танымал болғандардың бірі – Абдуллаһ ибн Амр ибн әл-Ас (хижраның 65 жылы дүние салған (бұдан ары қарай – ж.д.с.)). Мысырды алуда қолбасшылық еткен әкесі Амр ибн әл-Астан бұрын мұсылмандықты қабылдаған Абдуллаһтың пайғамбарымыздың (с.а.с.) рұқсатымен көп хадис жазғандығын көрсететін хабарлар бар.

Ендеше, осы сахифа жайлы келген кейбір деректерге тоқтала кетейік.

Ибн Сағыд жеткізген бір хабарда Абдуллаһ ибн Амр сахифа жайлы: «Аллаһ елшісінен естіген хадистерді жазу үшін рұқсат сұрадым, маған рұқсат етті, менде бұл сахифаны жаздым»⁴⁵, – дейді. Ибн Сағыд осы хабардың сонында Абдуллаһ ибн Амр пайғамбарымыздан (с.а.с.) жазған сахифасын «**садиқа**» деп атағанын айтса, өзге деректерде бұл хадис жинағының «**әс-сахифату әс-садиқа**» деп аталғандығын көреміз.

Абдуллаһ ибн Амрдың көп хадис жазғандығын айғақтайтын нақты бір дерек Әбу Һурайраның: «Пайғамбардың (с.а.с.) сахабалары ішінде Абдуллаһ ибн Амрды айтпағанда, менен басқа көп хадис жеткізген ешкім жоқ. Өйткені Абдуллаһ хадистерді жазатын еді, ал мен жазбайтынмын»⁴⁶, – деген сөзі.

Сол секілді, Абдуллаһ ибн Амрдың: «Менің хадис жазуыма Аллаһ елшісі (с.а.с.): «*Жаз! Жаным құдірет қолында болған Аллаһпен ант етейін, менен тек хақ нәрсе ғана шығады*», – деп рұқсат берді»⁴⁷, – дегенін жоғарыда келтіріп кеттік.

⁴⁵ Ибн Сағыд, әт-Табақат әл-кубра, VII, 189-б.

⁴⁶ Сахих әл-Бұхари, Білім кітабы, 113.

⁴⁷ Ахмад ибн Ханбал, әл-Муснәд, X, 21. Әбу Дәуіт, әс-Сүнән, II, 286.

Абдуллаһ ибн Амрдың сахифасының түпнұсқасы сақталмаған. Бірақ мазмұны имам Ахмадтың «Муснәд» кітабында келген⁴⁸.

Ахмад ибн Ханбалдан Әбу Қабил: «Бір күні Абдуллаһ ибн Амрдың жанында болғанбыз. Сол жерде Константинополь мен Римнің қайсысы бірінші алынатындығы сұралды. Абдуллаһ бір сандық алып келіп, ішінен бір кітап шығарып: «Пайғамбардың жанына жиналып жазып отырған болатынбыз. Осы сұрақ сұралды. Аллаһ елшісі Константинополдің (Стамбулдың) бірінші алынатынын айтты»,– деген оқиғаны риуаят еткен⁴⁹.

Ахмадтың хадистер жинағынан бұл тұрғылас өзге де риуаяттарды көре аламыз. Ибн әл-Әсирдің айтуынша, Абдуллаһ ибн Амр сахифасына мың хадис енгізген⁵⁰. Дегенмен сахифаның қанша хадис қамтығаны жайлы нақты дерек жоқ.

Әл-Жәбір ибн Абдуллаһтың сахифасы

Пайғамбарымыздың сахабалары арасында көп хадис риуаят етумен танымал болғандардың бірі – Жәбір ибн Абдуллаһ (хижраның 78 ж.д.с.).

Уакиғ ибн әл-Жаррахтың Ышам ибн Ұруадан жеткізген хабары Жәбірдің сахифасының хадис саласындағы өзіндік орнын көрсетіп, пайғамбар мешітінде адамдар Жәбірдің айналасына жиналып, одан хадис тыңдағандығы жайлы айтылады⁵¹.

Әз-Зәһәби «Тәзкира», «Ислам тарихы» атты еңбектерінде Катада турасында сөз еткенде, оның әл-Жәбірдің сахифасын оқып, жаттағандығын баяндайды.

Деректерде Әбу Суфиян Талха ибн Нафиғ пен Уәһб ибн Мунаббихтің Жәбірдің сахифасынан риуаят еткендері

⁴⁸ Док. Субхи әс-Салих, Илму әл-хадис, 27-б.

⁴⁹ Ахмад ибн Ханбал, әл-Муснәд, II, 176.

⁵⁰ Ибн әл-Әсир, Усду әл-ғаба, Абдуллаһ ибн Амрдін өмірбаяны, III, 333.

⁵¹ Ибн Хажар, Тәһзибу әт-тәһзиб, II, 43.

көрсетілген⁵². Одан сол секілді басқа да көптеген хадистанушылар риуаят еткендігі белгілі.

Әли ибн Әбу Талибтің сахифасы

Пайғамбардың туысқаны, әрі күйеу баласы Әли ибн Әбу Талибтің қолында құн төлеу секілді кейбір шарифат үкімдерін қамтыған жазбаның болғандығын түрлі дереккөздерден көре аламыз.

Әбу Жухайфа (р.а.): «Әлиден (р.а.): «Сізде (Аллаһ тағаланың кітабынан басқа) кітап бар ма?» – деп сұрадым. Әли (р.а.): «Жоқ, тек қана Аллаһ тағаланың Кітабы және мұсылманға берілетін түсінік және парактағы нәрсе ғана бар», – деді. Мен: «Бұл парактағы не?» – дедім. Әли (р.а.): «Құн үкімі, құлды азат қылу және кәпір үшін мұсылманнан кек алудың харамдығы туралы», – деді⁵³.

Имам Ахмад Әли ибн Әбу Талибтің мінбеде тұрып: «Аллаһқа ант етемін бізде сендерге оқып жүрген Аллаһтың кітабы мен мына сахифадан басқа нәрсе жоқ», – дегенін риуаят еткен.

Имам ән-Нәсәи Әлидің (р.а.) қылышының қынынан бір кітап алып шыққандығын жеткізген⁵⁴.

Әли ибн Әбу Талибтен сахифа риуаят еткендердің бірі – Хилас ибн Амр әл-Хажари.

Сәмура ибн Жундабтың сахифасы

Пайғамбарымыздың (с.а.с.) сахабаларының ішінде хадис жазғандардың тағы бірі – Сәмура ибн Жундаб (хижраның 58-60 ж.д.с.). Оның хадис жазбасы болғандығын Мұхаммед ибн Сиридің «Сәмураның балалары үшін жазған сахифада

---

⁵² Бұл да сонда, Уәһб ибн Мунаббихтің өмірбаяны; әл-Хатиб әл-Бағдади, әл-Кифая, 355-б.

⁵³ Сахих әл-Бұхари, Білім кітабы, 111.

⁵⁴ Ибн Хажар, Фатху әл-Бәри, I, 358-б.

көп ілім бар еді»,– деген сөзінен аңғарамыз⁵⁵. Сондай-ақ балалары тарапынан риуаят етілгендігін білдіретін хабарлар бұны қуаттайды. Бірақ Сәмураның хадис жинағын қашан жазғандығы нақты белгісіз. Өйткені ол пайғамбарымыздың (с.а.с.) көзі тірісінде жас болған. Деректерге сүйенсек, ол хадистер жинағын пайғамбарымыз (с.а.с.) дүние салғаннан кейін балаларына арнап жазған.

Әбу Һурайраның сахифасы

Әбу Һурайра (р.а.) – пайғамбарымыздан (с.а.с.) ең көп хадис жеткізуімен және сол жолда ерекше ынта-жігер танытуымен танымал болған сахаба. Сонымен қатар кейбір деректерге сүйенсек, ол көп хадис риуаят етумен бірге хадистерді қағазға түсірген. Одан жеткен бір хабарда: «Біз хадис жазып отырғанда пайғамбарымыз жанымызға келіп: *«Жазып отырғандарың не нәрсе?»* – деді. Біз: *«Сенен естіген хадистер»*,– деп жауап бердік» – делінген⁵⁶.

Бірақ хадис ғалымдары Әбу Һурайраның хадистерді қағазға түсіргендігіне дәлел болатын хабарлардың тізбегінде әлсіздік бар екендігін айтады. Ал жоғарыдағы хадистің тізбегі дұрыс болғанымен нақты дәлел бола алмайды. Өйткені Әбу Һурайра «біз» деп көпшілік түрмен айтқандықтан, оның басқа біреуге хадис жаздырып отырғанда пайғамбарымыздың (с.а.с.) олардың жанына келуі де мүмкін. Сондай-ақ Хаммам ибн Мунәббихтен⁵⁷ жеткен Әбу Һурайраның (р.а.): «Пайғамбардың (с.а.с.) сахабалары ішінде Абдуллаһ ибн Амрды айтпағанда, менен басқа көп хадис жеткізген ешкім жоқ. Өйткені Абдуллаһ хадистерді жазатын еді, ал мен жазбайтынмын»⁵⁸,– деп айтқан сөзі де оның хадис жазбағандығын көрсетеді. Дегенмен

⁵⁵ Док. Субхи әс-Салих, Илму әл-хадис, 25-б.

⁵⁶ Әл-Хатиб әл-Бағдади, Тақиду әл-илм, 33-34-б.

⁵⁷ Хаммам ибн Мунәббих, Уәһб ибн Мунаббихтің ағасы. Бірақ одан кейін дүние салған.

⁵⁸ Сахих әл-Бұхари, Білім кітабы, 113.

көпшілік хадис ғалымдарының еңбектерінде келген хабарларға жүгінер болсақ, Әбу Һурайраның (р.а.) хадистерді қағаз бетіне түсіргендігіне немесе жаздырғандығына куә бола аламыз.

Ибн Уәһб жеткізген деректе әл-Хасан ибн Амр Әбу Һурайраның алдында бір хадис айтады. Әбу Һурайра оның қолынан жетектеп үйіне алып келіп, пайғамбар (с.а.с.) хадистері жазылған бір кітапты көрсетіп, мынау менде жазылған хадистер деген. Ибн Абдулбарр: «Хаммамның хадисі өте дұрыс, ал бір-біріне қайшы екі хадисті Әбу Һурайра пайғамбар (с.а.с.) заманында хадистер жазбай, кейін жазған болуы мүмкін деп түсінеміз»,– дейді⁵⁹.

Әз-Зәһәби бір еңбегінде: «Башир ибн Нуһейк Әбу Һурайрадан жеткен бір жазбаға ие»,– деп келтіреді.

Әбу Һурайраның көзі тірісінде жазылған танымал хадис жазбасы өзінің йемендік жерлес шәкірті Хаммам ибн Мунаббихтің сахифасы. Бұл жазбаның екі түпнұсқасы Берлин және Шам кітапханаларынан профессор Мұхаммед Хамидуллаһ тарапынан табылып, өңделіп жарыққа шыққан⁶⁰.

Бұл жинақ *«әс-Сахифату әс-сахиха»* деп аталған. Кейін Хаммам сақтап, риуаят еткендіктен *Хаммамның сахифасы* деп танылған.

Абдуллаһ ибн Аббастың сахифасы

Сахабалар ішінде риуаятының көптігімен, әсіресе тәпсір саласында көп хадис жеткізіп, танылған сахаба – Абдуллаһ ибн Аббас ибн Абдулмутталиб (хижраның 69 ж.д.с.). Пайғамбарымыздың (с.а.с.) көкесінің баласы Ибн Аббас хижрадан үш жыл бұрын дүниеге келген. Тәпсір ілімінде даңқы шығып, тіпті «Құран Кәрімнің тәржімешісі» деген атқа ие болуының бірден-бір себебі де пайғамбарымыздың *«Аллаһым*

---

⁵⁹ Ибн Хажар, Фатху әл-Бәри, I, 362-б.

⁶⁰ Талғат Кочжигит, Хадис тарихы, 59-б.

оны дінде терең түсінікте қыл және тәпсірді үйрет»⁶¹ деген дұғасына бөленуінде еді.

Пайғамбарымыз (с.а.с.) дүние салған уақытта он үш жаста болғанына қарамастан, пайғамбардан көп хадис тыңдап, жаттаған. Сонымен қатар, ол Омар ибн әл-Хаттаб, Әли ибн Әбу Талиб, Үбәй ибн Кағб сынды саңлақ сахабалардан ілім алған.

Ибн Аббастың пайғамбарымыздан (с.а.с.) және сахабалардан жинаған хадистерді тақтайшаларға жазғандығын көрсететін деректер кездеседі⁶². Олардың бірінде пайғамбарымыздың (с.а.с.) қызметшісі Сәлмә: «Абдуллаһ ибн Аббас тақтайшалармен (жұбайым) Әбу Рафиғқа келіп, одан пайғамбарымыздың (с.а.с.) сүннетінен кейбір нәрселерді жазғанын көрдім», – дейді. Ибн Аббастың жазған мұрасы баласы Әлиге қалғандығы жайлы деректер де бар.

Дұрыс тізбектермен келген хабарлардан Мұса ибн Ұқба (хижраның 141 ж.д.с.), Құрайыб ибн Әбу Муслим (хижраның 98 ж.д.с.) Ибн Аббас жазбаларынан бір бөлігін түйеге жүктеп алып келіп, өздеріне аманат еткендігі жайлы айтқандығын көре аламыз.

Ибн Аббастың өз қолымен жазған жазбаларымен бірге, оның айтқандарын қағаз бетіне түсіріп отырған шәкірттері – Сағид ибн Жубәйр (хижраның 94 ж.д.с.), Мужаһид (хижраның 103 ж.д.с.) және Икримә (хижраның 105 ж.д.с.) тарапынан жазылған жазбалар да ұшырасады⁶³.

Абдуллаһ ибн Омар ибн әл-Хаттабтың сахифасы

Пайғамбарымыздың (с.а.с.) жас сахабаларының бірі – Абдуллаһ ибн Омардың (хижраның 74 ж.д.с.) хадис жазған-

⁶¹ Ибн Хажар, Фатху әл-Бәри, I, 299-б, VIII, 467-б.

⁶² Ибн Сағьд, әт-Табақату, II, 371.

⁶³ Ибн Сағьд, әт-Табақат, V, 216-б; әз-Зәһәби, Тариху әл-ислам, IV, 48-б; Ибн Хажар, Тәһзиб әт- тәһзиб, VIII, 433-б.

жазбағандығы нақты белгісіз. Бірақ қолында жазылған хадис жазбаларының болғандығы және Нафиғтың одан бір сахиға риуаят еткендігі жайлы деректер оның хадис жазғандығына дәлел болады. Әл-Бұхаридің Нафиғ арқылы жеткізген бір хабарында Абдуллаһ ибн Омар көшеге шықпас бұрын жазбаларына қарайтындығы турасында келеді. Яғни Абдуллаһ ибн Омар өзінен хадис алу үшін жиналған адамдардың алдына шықпастан бұрын қағаз бетіне түсірген хадистеріне көз жүгірткен.

Сағид ибн Ұбада әл-Ансаридің сахиғасы

Исламға дейінгі жәһилдік дәуірде жазу-сызу білген сахаба Сағид ибн Ұбаданың (хижраның 15 ж.д.с.) хадис жазбасы болғандығын имам әт-Термези риуаят етеді⁶⁴. Кейбір деректерге сүйенсек, ол пайғамбарымыздың (с.а.с.) жиналыстарын жібермей хадис жинақтап, балаларына мұра ретінде қалдырғаны белгілі болады⁶⁵.

---

⁶⁴ Әт-Термези, әс-Сүнән, Үкімдер кітабы.

⁶⁵ Талғат Кочжигит, Хадис тарихы, 41-67-б.

ІІІ ТАРАУ. САХАБАЛАР – ХАДИСТІ АЛҒАШ ЖЕТКІЗУШІЛЕР

1. Сахаба деп кімді айтамыз?

Пайғамбарымыздың (с.а.с.) тұсында өмірін Құран Кәрім мен хадис үйренуге арнап, дініміздің құндылықтарын көзінің қарашығындай сақтап, келер ұрпаққа жеткізуде аянбай еңбек еткен бір топ сахабалар болған. Олар халыққа Құран Кәрім аяттарын пайғамбарымыздан (с.а.с.) үйренгендеріндей түсіндіріп, діни үкімдер шығарып, бұқараның руханиятына ықпал етіп отырған.

Ендеше, «Сахаба деп кімді атаймыз?» – деген сұраққа нақты жауап табу үшін сахаба сөзінің тілдік және терминдік мағыналарына тоқталайық.

Тілдік мағынасы: Сахаба сөзі араб тілінде с.х.б. түбірінен туындаған көпше түрдегі есім сөз, жекеше түрі – сахаби. Сахаба (етістігі) серік, жолдас, дос болу және сұхбаттасу деген мағынаны білдіреді. Мейлі аз, мейлі көп болсын сұхбаттасқан адамға осы есім беріледі.

Шариғаттағы мағынасы: Жалпы алғанда, пайғамбарымыз Мұхаммедті (с.а.с.) көрген әрбір мұсылманды сахаба деп атаймыз. Бірақ бұл анықтамаға қатысты кейбір көзқарастар да бар. Әл-Бұхаридің пікірінше, пайғамбармен сұхбаттасқан, яки оны көрген әрбір мұсылман оның сахабалары болып табылады.

Бұл пікірді Ахмад ибн Ханбал да қуаттап, пайғамбармен бір жыл немесе бір ай немесе бір күн, яки бір сағат сұхбаттасқан немесе оны көрген әрбір мұсылманның пайғамбарымыздың (с.а.с.) сахабаларына жататындығын айтқан.

Кейбір хадис ғалымдарының көзқарасы бойынша, пайғамбарды көріп, одан бір хадис немесе бір сөз жеткізген адам ғана сахаба атанады.

Табиғин имамдарының бірі – Сағид ибн әл-Мусәйябтың бір риуаятында: «Сахаба – пайғамбармен бір немесе екі жыл бірге болған немесе онымен бірге бір не екі соғысқа қатысқан адам», – деп те келген⁶⁶.

Ғалымдардың пікірінше, сахаба болу үшін балиғатқа толу шарт емес. Бірақ кішкентай сәбилер пайғамбарымызды көрсе сахаба болып саналмайды⁶⁷.

Сол секілді мухадрамундарды⁶⁸ да сахаба анықтамасына қосқан пікірлер бар. Йәхия ибн Осман ибн Салих әл-Мысридің жеткізуі бойынша, пайғамбарымыздың (с.а.с.) дәуірінде өмір сүрген әрбір мұсылман оны көре алмаса да сахаба болып есептеледі.

Бұл тұрғыда Ибн Хажар әл-Асқаланидің: «Сахаба дегеніміз – мұсылман болып пайғамбармен кездескен, дұрыс пікірлерге қарағанда исламнан шығып, қайта ислам дінін қабылдаса да мұсылман болып дүниеден өткен адам», – деген анықтамасын нақты, әрі толыққанды анықтама ретінде қабылдауға болады.

Бұл жердегі «Мұсылман болып» сөзі пайғамбарымызбен (с.а.с) кездескен кәпірлердің және пайғамбармен (с.а.с) иман келтірмей тұрып жүздескен, бірақ Аллаһ елшісі (с.а.с) дүниеден өткеннен кейін иман келтірген адамдардың сахаба қатарына жатпайтындығын көрсетеді.

Сол секілді «кездесу» сөзі де өзге анықтамалардағы «Сахаба – пайғамбарымызды көрген адам» деген сөздерге қарағанда нақтырақ. Өйткені «көрген адам» дейтін болсақ, Ибн Умму Мақтум секілді зағип жандар сахаба қатарына кірмей қалады. Сондықтан пайғамбарды көзімен көрмей-ақ жүздескен зағип адамдар да сахаба бола алады.

---

⁶⁶ Ибн Хажар, Фатху әл-Бәри, VIII, 313-б.

⁶⁷ Док. Мехмед Шимшек, Хадис усулы және хадис мәтіндері дәріс нотлары, 9-б.

⁶⁸ Пайғамбарымыздың дәуірінде өмір сүріп те оны көре алмаған мұсылмандар

Ал Әбу Зуәйб Хуайлид ибн Халид әл-Һәзәли секілді пайғамбарды дүниеден өткеннен кейін денесі жерге тимей тұрып көрген адамдар сахаба қатарына кірмейді⁶⁹.

«*Мұсылман болып дүниеден өткен адам*» сөзі пайғамбарымыздың (с.а.с.) тұсында мұсылман болып, кейін діннен шығып кәпір күйінде дүниеден өткен адамды анықтамадан шығарады. Мысалы: Ұбайдуллаһ ибн Жахш, Ибн Хатал.

«*Исламнан шығып, қайта ислам дінін қабылдаса да*» сөзі пайғамбар тұсында мұсылман болып кейін діннен шығып, сосын сол кезде немесе пайғамбарымыз дүниеден өткеннен кейін қайта мұсылман болғандарды сахаба екендігін ұғындырады.

«*Дұрыс пікірлерге қарағанда*» сөзі бұл мәселеде түрлі пікірлердің бар екендігін білдіреді. Әл-Әшғас ибн Қайыстың оқиғасы аталмыш мәселенің дұрыстығын көрсетеді. Ол – мұсылман болып, кейін дінінен шыққандардың бірі. Бірақ Әбу Бәкір әс-Сыддық заманында оған тұтқынға түсіп, оның ықпалымен исламды қайта қабылдайды. Әбу Бәкір оның қайта исламға келгенін қабылдап, қарындастарының біріне үйлендіреді. Содан кейін оны ешкім сахаба емес деп айтпағанды⁷⁰.

Дегенмен, пайғамбар тұсында мұсылман болып, кейін діннен шығып, сосын пайғамбарымыз (с.а.с.) дүниеден өткеннен кейін мұсылмандықты қайта қабылдағандардың сахаба немесе сахаба емес екендігі турасында ғалымдар арасында келіспеушіліктер кездеседі. Әш-Шафиғи мен Әбу Ханифа: «Діннен шығу амалдарды зая қылады» деген қағида мен өзге нақты дәлелдерге жүгіне отырып: «Діннен шығу алғашқы сұхбатты жоққа шығаратындығына күмән жоқ. Қурра ибн Майсара мен әл-Әшғас ибн Қайыс сахаба сипатын жоғалтқандар. Бірақ пайғамбардың (с.а.с.) көзі тірісінде қайта

⁶⁹ Әс-Суюти, Тадрибу әр-рауи, 478-б.

⁷⁰ Талғат Кочжигит, Хадис тарихы, 71-б.

мұсылман болған жанның жөні бөлек, оның қайта сахаба атануына ешбір кедергі жоқ», – дейді⁷¹.

«Сахабалық адам баласынан басқа ақыл иелеріне тән бе?» – деген мәселеде түрлі көзқарастар бар. Көпшіліктің пікірлеріне сүйенер болсақ, жындар бұл санаттан тыс қалмайды. Өйткені, пайғамбарымыз (с.а.с.) оларға да жіберілгені белгілі, әрі жауапкершілік жүктелгендіктен олардың арасында иман келтіргендері мен қарсылық білдіргендері бар.

Пайғамбарымызбен (с.а.с.) кереметтері арқылы жүздескен кейбір әулиелер мен пайғамбарымызды (с.а.с.) түсінде көрген жандар сахаба болып есептелмейді. Өйткені бұндай көріністер шынайы өмірде жүзеге аспағандықтан дүниелік істерде үкім бола алмайды⁷².

2. Сахабалықты анықтау жолдары мен сахабалардың дәрежелері

а) Сахабаның сахаба екендігін анықтау жолдары

Хадис жеткізушінің сахаба екендігін мына жолдар арқылы анықтауға болады. Олар:

а) *تَوَاتُر* Тәуатур. Сахаба екендігіне көпшілік адам бір ауыздан келісіп, бекіткен. Мысалы: «Әл-Ашарату әл-Мубашара», яғни көзі тірісінде жаннатпен сүйіншіленген он сахаба: Әбу Бәкір, Омар ибн әл-Хаттаб, Осман ибн Аффан, Әли ибн Әбу Талиб, Сағид ибн Әбу Уаккас, Сағид ибн Зейд, Талха ибн Ұбайдуллаһ, әз-Зубейр ибн әл-Аууәм, Абдуррахман ибн Ауф пен Әбу Ұбәйдә ибн әл-Жаррах (Аллаһ оларға разы болсын).

Әбу Бәкірдің сахабалығы Құран Кәрімнің «Сол уақытта (Мұхаммед с.а.с.) жолдасына (Әбу Бәкірге): «**Кейіме! Расында Аллаһ бізбен бірге**» дегенде...» (Тәуба сүресі, 40) аятымен бекітілген.

---

⁷¹ Әс-Суюти, Тадрибу әр-рауи, 478-б.

⁷² Ибн Хажар, Фатху әл-Бәри, VIII, 314-б.

ә) *شُهْرَة* Шуһра. Сахабалығы мәшһүр жандар, яғни хадис жеткізушінің сахаба екендігін барлығы біледі.

б) *شَهَادَة* Шәһәда. Сахабалығы белгілі болған адамның «пәленше сахаба» деп куәлік беруі. Мысалы, Әбу Мұса әл-Әшғари: «Аллаһ елшісінен қандай сөз естісек, нені болса да білсек, жанымызда Хумәмә бірге болатын», – деп, Хумәмә ибн Әбу Хумәмә әд-Дәусидің сахаба екендігін білдірген.

в) *اِقْرَار* Иқрар. Хадис жеткізушінің өзі: «Мен Аллаһ елшісін (с.а.с.) көрдім», – деп сахаба екендігін білдіруі. Бірақ ол хижраның 110 жылына дейін дүние салған болуы керек⁷³. Өйткені, деректерде келгеніндей сахабалар дәуірі хижраның 110 жылы аяқталады. Бұны Абдуллаһ ибн Омар (р.а.) жеткізген пайғамбарымыздың (с.а.с.) мына хадисінен түсінеміз: *«Аллаһ елшісі (с.а.с.) өмірінің соңында бізбен бірге құптан намазын оқыды. Сәлем берген соң орнынан тұрып: «Осы түндеріңді білесіңдер ме? Расында, бұдан жүз жыл өткенде (казір) жер басып жүргендерден ешкім қалмайды», – деді»*⁷⁴.

Ең соңғы дүние салған сахаба – Әбу әт-Туфайл Әмір ибн Уасилә әл-Ләйси. Деректерде оның қайтыс болу тарихы әрқилы көрсетіледі. Бір деректерде ол хижраның 100 жылы көз жұмған десе, басқа деректерде хижраның 102 жылы, кейбір көзқарастар бойынша, 107 не 110 жылдары дүние салғандығы айтылады⁷⁵.

Сондықтан ғалымдар хижраның 200 жылы сахаба екендігін жариялаған Жағфар ибн Нестор әр-Руми секілді тұлғалардың сахаба емес екендігін бір ауыздан айтқан⁷⁶.

⁷³ Ибн Хажар, әл-Исаба, IV, 668-б; Док. Субхи әс-Салих, Илму әл-хадис, 353-б.

⁷⁴ Сахих әл-Бұхари, Білім кітабы, 116.

⁷⁵ Әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 493-б; Ибн Хажар, Фатху әл-Бәри, VIII, 315-б.

⁷⁶ Док. Субхи әс-Салих, Илму әл-хадис, 353-б.

г) Табиғиндердің бірінен жеткен «пәленше сахаба болған» деген сөздермен де анықтауға болады.

ә) Сахабалардың дәрежелері

Пайғамбарымызды (с.а.с.) аз уақыт болса да көрген, иман еткен адам сахаба деп аталса да, олардың арасында өзгелерден ерте мұсылман болып, өмірлерін пайғамбар жанында өткізген, ислам дінінің кең тарап, қанат жаю жолында танытқан ерен ерліктері мен жанқиярлығы жағынан дәрежелері әртүрлі сахабалар бар. Олардың ішінде дін жолында Аллаһ елшісімен (с.а.с.) бірге бүкіл соғыстарға немесе кейбіреулеріне қатыскандары, мүшіріктерден жапа шегіп, азап көргендері және мал мүліктерін, бала шағаларын, үй-жайын тастап, басқа жерге еріксіз көшкендері, сол сияқты дін жолында шейіт кеткендері де бар екендігін ескерсек, сахабалардың арасында дәрежелерінің әртүрлі болатындығын түсінеміз.

Өйткені, пайғамбарды аз уақыт көріп, бір-екі хадис жеткізген сахаба мен бүкіл саналы өмірін Аллаһ елшісіне (с.а.с.) қызмет етуге арнаған немесе дін жолында онымен бірге соғысқан не дін жолында шейіт болған сахаба арасында айырмашылық бар. Бұл тұрғыда Ибн Хажар: «Пайғамбармен әрдайым бірге жүрген, онымен бірге соғыстарға қатысып, шейіт болған сахабалардың пайғамбармен бірге жүрмеген, соғыстарға да қатыспаған, онымен аз уақыт уақыт сұхбаттасып, жүздескен немесе ұзақтан не бала кезінде көрген сахабалардан жоғары тұратындығына күмән жоқ», – деген.

Ибн Кәсирдің пікірінше, пайғамбардан кейін, бүкіл адамдардың абзалы, Аллаһ елшісінің (с.а.с.) халифасы – Әбу Бәкір. Алғаш рет пайғамбарды мойындағаны үшін *сыддық* деп аталған. Әбу Бәкір әс-Сыддықтан кейін Омар ибн әл-Хаттаб, бұдан соң Осман ибн Аффан, одан кейін Әли ибн Әбу Талиб (Аллаһ оларға разы болсын). Бұл реттілікті мұхажирлер мен ансарлар қабылдаған. Өйткені Омар ибн әл-Хаттаб өзінен кейін халифа тағайындау ісін алты кісілік кеңеске тапсырғанда

ақырында Осман мен Әли калып, Абдуррахман ибн Ауф күндіз-түні көшелерді аралап, адамдардан сауал жүргізген кезде олар Әлиді Османнан бұрын қоймаған. Төрт халифадан кейінгі дәрежені «әл-ашара әл-мубашшарадан» болған сахабалар⁷⁷, сосын Бәдір және Ұхūd соғысына қатысқандар мен Худайбияда Ридуан сертінде тұрғандар иеленеді⁷⁸.

Ибн Сағыд «әт-Табақат» атты еңбегінде сахабаларды дәрежелеріне қарай бес топқа бөліп қарастырған.

Осы тақырыпта мағлұм болған пікір – әл-Хақим ән-Нисабуридің (хижраның 405 ж.д.с.) жіктеуі. Ол сахабалардың арасындағы айырмашылықты он екі дәрежеге бөліп қарастырған:

1. Әділетті төрт халифа (Әбу Бәкір, Омар, Осман, Әли (Аллаһ оларға разы болсын)) және солармен бірге иман келтіріп, Меккеде алғаш мұсылман болғандар. Сондай-ақ, көзі тірісінде жаннатпен сүйіншіленген сахабалар.
2. Дару ән-Нәдуа немесе Дару әл-Арқам сахабалары. Бұлар Омар ибн әл-Хаттабан бұрын иман келтіргендер, яғни мұсылман болғандықтарын жасырын ұстап, Арқам ибн Әбу әл-Арқамның үйіне жиналғандар.
3. Эфиопияға хижра (көш) жасағандар.
4. Бірінші Ақабә сертіне қатысып, пайғамбарға (с.а.с.) иман келтірген және серт беріп, қол алысқан мұсылмандар.
5. Екінші Ақабә сертінде пайғамбармен (с.а.с.) кездесіп, өмірінің соңдарына дейін оны қорғап, қолдауға сөз берген мұсылмандар. Олардың көпшілігі ансарлар еді.
6. Пайғамбарымыз (с.а.с.) Мәдинаға жетпес бұрын Құбаға келгенде, оған (с.а.с.) келіп қосылған алғашқы мұхажирлер.

⁷⁷ Әл-Ашара әл-мубашшара: көзі тірісінде жаннатпен сүйіншіленген он сахаба.

⁷⁸ Талғат Кочжигит, Хадис тарихы, 72-б.

7. Бәдір соғысына қатысқандар. Олардың саны үш жүз оннан астам болған. Пайғамбарымыз (с.а.с.) Жәбірейіл (а.с.) тарапынан олар жайлы сұралғанда: «Ең абзал мұсылмандардан»,– деп жауап берген⁷⁹.
8. Бәдір шайқасы мен Худайбия келісімі арасында хижра жасаған сахабалар.
9. Ридуан сертіне қатысқандар. Худайбия жерінде ағаштың астында пайғамбарымызға (с.а.с.) ант бергендер. Құран Кәрімде олар жайлы: «**Шынында Аллаһ ағаш астында саған серт берген мүміндерге разы болды**»⁸⁰,– делінген. Пайғамбарымыз (с.а.с.): «*Сендер бүгін жер бетіндегілердің ең қайырлы адамысыңдар*»,– десе, баска бір сахих хадисте: «*Ағаштың астында ант бергендердің ешбірі тозаққа кірмейді*»,– деген⁸¹.
10. Худайбия келісімі мен Меккенің алынуы арасындағы уақытта хижра жасаған сахабалар. Бұлардың арасында Халид ибн әл-Уалид, Амр ибн әл-Ас, Әбу Һурайра (Аллаһ оларға разы болсын) сынды белгілі сахабалар бар.
11. Мекке алынған кезде мұсылман болған құрайыштардың бір тобы.
12. Пайғамбарымызды Меккенің алынуы кезінде және коштасу қажылығында көрген жас балалар. Бұлардан әс-Саиб ибн Йәзид, Абдуллаһ ибн әс-Сәләбә секілді жас сахабаларды айтуға болады. Сол секілді Әбу әт-Туфайл Әмір ибн Уасилә, Әбу Жухайфа Уәһб ибн Абдуллаһ пайғамбарымызды тауап барысында және зәмзәм бұлағы жанында көргендерден еді⁸².

---

⁷⁹ Сахих әл-Бұхари, Жорықтар кітабы, 3992.

⁸⁰ Фатх сүресі, 18.

⁸¹ Ахмад ибн Ханбал, III, 350; Әбу Дәуіт, 4653; Әт-Термези, 3860.

⁸² Әл-Хаким Әбу Абдуллаһ, Мағрифату улумуи әл-Хадис. 22-24-б; Әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 487-489-б. Док. Субхи әс-Салих, Илму әл-хадис, 355-356-б.

3. Сахабалардың жалпы саны мен хадис жеткізгендері

Сахабалардың жалпы саны жайлы нақты мәлімет жоқ десе де болады. Осы тұста исламда алғашқы санақ пайғамбарымыздың (с.а.с.) кезінде жүргізілгенін ұмытпағанымыз жөн. Әл-Бұхари мен Муслимнің Хузайфа ибн Иәмәннан жеткізген бір хадисте: «Пайғамбар: *«Маған адамдардан исламды қабылдауын сөзбен жариялагандарды жазып беріңдер»* деген соң, оған 1500 кісіні жазып бердік...», – делінген⁸³. Бірақ бұл санақтың қашан жүргізілгені нақты белгісіз. Кейбір деректерде пайғамбарымыз (с.а.с.) бұл санақ Ұхұд (хижраның 3 ж.) соғысына аттанатын тұста жүргізілген десе, кейбіреулері Хандак (хижраның 5 ж.) оры қазылған кезде жүзеге асқан дейді. Енді біреулері Худайбия (хижраның 6 ж.) келісімі кезінде жасалған деген пікір де айтады.

Деректерден анықталғанындай аталған санақ алғаш жүргізілгендіктен сахабалардың жалпы санын белгілеу мүмкін емес.

Ислам тарихына байланысты жазылған кейбір еңбектерде жүз мың сахабаның болғандығы айтылған. Мысалы, қоштасу қажылығына қырық мың, Тәбук жорығына жетпіс мың сахабаның қатысқандығы жайлы мәліметтер бар. Әбу Зурға (хижраның 264 ж.д.с.) 114 000 сахаба болғандығын алға тартқан⁸⁴. Сол секілді Әбу Муса әл-Мәдәнидің (хижраның 581 ж.д.с.) көзқарасында да сахабалар саны жүз мыңнан асады. Имам әш-Шафиғи болса, пайғамбарымызды (с.а.с.) көріп, одан хадис риуаят еткен сахаба санының алпыс мың болғандығын айтқан. Кейбір сахабалардың ертерек қайтыс болуы немесе алыс жақтарға тарап кетулері себепті, олардың есімдерінің көбі кейінгі ұрпаққа жетпеген.

⁸³ Сахих әл-Бұхари, Жиһад және жорықтар (сияр) кітабы, 3060.

⁸⁴ Ибн әс-Салах, Улуму әл-хадис, 267-б; Док. Субхи әс-Салих, Илму әл-хадис, 354-б.

Сахабалардың өмірбаянына қатысты еңбектерде он мыңға жуық сахабалардың есімі аталады. Сахаба есімдерін еңбегінде ең көп көрсеткен ғалым Ибн Хажар болатын. Ол «Әл-Исаба фи тәмииз әс-сахаба» атты еңбегінде 11 783 сахабаның атын келтіреді⁸⁵.

Сахабалардың барлығы бірдей дәрежеде болмағанын ескерсек, пайғамбарымыздың (с.а.с.) хадистерін жеткізуде де әртүрлі деңгейде болғаны белгілі. Кейбір деректерде хадис жеткізген сахабалардың саны шамамен 1300 деп келсе, Ибн әл-Жәузидің айтуы бойынша 1060 сахаба хадис риуаят еткен⁸⁶.

Сахабалар риуаят еткен хадистерінің санына қарай екі топқа бөлінеді:

а) Мыңнан артық хадис риуаят еткен сахабалар. Олар *ал-Муксирун* деп аталады. Олардың саны жетеу.

1. Бұлардың ішінде 5374 хадис жеткізумен **Әбу Һурайра** (р.а.) көш бастайды. Әл-Бұхари мен Муслимнің сахих жинақтарында, екеуінің бір ауыздан Әбу Һурайрадан риуаят еткен хадистердің саны 325 болса, әл-Бұхаридің өзі 93 хадис, Муслим 189 хадис жеткізген⁸⁷. Ахмад ибн Ханбалдың муснәд жинағында Әбу Һурайраның 3848 риуаяты қамтылған.
2. **Абдуллаһ ибн Омар ибн әл-Хаттаб** (р.а.) 2630 хадис риуаят еткен. Ахмад ибн Ханбал оның 2019 хадисін жеткізген.
3. **Әнәс ибн Мәлик** (р.а.) 2286 хадис риуаят еткен. Ахмад ибн Ханбал муснәд жинағында Әнәстің (р.а.) 2178 хадисін қамтыған.
4. Мүміндердің анасы **Айша** (р.а.) 2210 хадис жеткізген.
5. **Абдуллаһ ибн Аббас** (р.а.) 1660 хадис риуаят еткен.

---

⁸⁵ Алау Әділбаев, Саңлақ сахабалар, 16-б.

⁸⁶ Талғат Кочжигит, Хадис тарихы, 76-б.

⁸⁷ Әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 401-б.

6. **Жәбир ибн Абдуллаһ** (р.а.) 1540 хадис риуаят еткен.

Ахмад ибн Ханбал Жәбирдің 1206 хадисін келтірген.

7. **Әбу Сағид әл-Худри** (р.а.) 1170 хадис риуаят еткен.

Имам Ахмад одан 958 хадис жеткізген⁸⁸.

ә) Мыңнан аз хадис жеткізген сахабалар. Олар *әл-Муқиллун* деп аталады. Олардың 500-1000 арасында хадис риуаят еткен сахабалардың саны төртеу:

1. Абдуллаһ ибн Масғуд (р.а.) 848 хадис риуаят еткен.

2. Абдуллаһ ибн Амр (р.а.) 700 хадис риуаят еткен.

3. Омар ибн әл-Хаттаб (р.а.) 537 хадис риуаят еткен.

4. Әли ибн Әбу Талиб (р.а.) 536 хадис риуаят еткен.

Сонымен қатар 31 сахаба жүздің үстінде хадис риуаят еткен болса, 14 сахаба үш жүзден астам хадис жеткізген⁸⁹. Көптеген сахабалардың арасынан санаулы ғана сахабаның хадис риуаят еткендігіне қарап, хадис жеткізудің өз алдына бір сала екендігін, онымен әрбір сахабаның айналыса бермегендігін көреміз. Сонымен қатар, пайғамбарымыздың (с.а.с.) сөздерін нақты жеткізу жеңіл іс болмағандығын хадис жеткізген сахабалар санынан байқауға болады. Сахабалардың өзге де ілімдерге көңіл бөліп, басқа салаларда қызмет еткендігі көп сахабалардың хадис риуаят етпеуіне септігін тигізген болу керек. Оған Әбу Һурайраның: *«...Шын мәнінде, мұхажир бауырларымыз базарларда сауда саттықпен дәуре еді, ал ансар бауырларымыз мал-дүниелерінің қарекетімен айналысатын. Ал Әбу Һурайра қарны тойғанын қанағат етіп, Аллаһ елшісінің жанынан қалмай, олар қатыспаған (мәжілістерге) қатысып, олар жатқа алмаған (сөздерді) жаттап алатын»*⁹⁰,– деген хадисі дәлел болады.

⁸⁸ Әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 484-б; Талғат Кочжигит, Хадис тарихы, 77-б.

⁸⁹ Меймед Шимшек, Хадис усулы және хадис мәтіндері дәріс нотлары, 9-б.

⁹⁰ Сахих әл-Бұхари, Білім кітабы, 118.

Пайғамбарымыздың (с.а.с.) сахабаларының арасында Абдуллаһ есімді 220 сахаба болған. Олардың төртеуі: Абдуллаһ ибн әз-Зубәйр, Абдуллаһ ибн Аббас, Абдуллаһ ибн Омар ибн әл-Хаттаб және Абдуллаһ ибн Амр ибн әл-Ас пайғамбарымыз (с.а.с.) дүние салғаннан кейін, түрлі мәселелердің шешімін табуда адамдардың негізгі сүйенішіне айналған. Бұлар ғалымдар тарапынан бір ауыздан *Абадиллаһ* деп танылған. Сол сияқты қандай да бір пәтуа мен үкім шығаруда Омар ибн әл-Хаттаб, Әли ибн Әбу Талиб, Абдуллаһ ибн Масғуд, Абуллаһ ибн Аббас, Абдуллаһ ибн Омар, Зәйд ибн Сәбит және мүміндердің анасы Айша сынды алты-жеті сахаба ерекшеленген. Осылайша кейбір танымал сахабалардан хадис риуаят етілмеуі немесе аз риуаят етілуінің себебі олар өздерінің қалау, қабілетіне қарай әртүрлі салаларда қызмет еткендігі еді. Пайғамбар (с.а.с.) жанында әрдайым бірге болған Әбу Бәкір әс-Сыддықтан (р.а.) аз хадис жету себебі, ол ертерек дүние салған болатын. Одан екі жүз қырық екі хадис жеткен⁹¹.

Кейбір сахабалардың көп хадис жеткізіп, ал енді біреулерінің өте аз хадис жеткізуінің бірқатар себептерін қортындылайтын болсақ:

- 1) Сахабалар ислам дінін бір уақытта қабылдамаған.
- 2) Бір сахабалар Мұхаммед пайғамбарды (с.а.с.) бір-екі рет ғана көрген болса, басқа сахабалар онымен (с.а.с.) ұзақ уақыт бірге болған.
- 3) Бір сахабалардың әртүрлі жұмыстардан үнемі қолдары босайтын болса, кейбіреулері сол кезде пайғамбарымыздан (с.а.с.) тікелей сабақ алып отырған.
- 4) Бір сахабалар хадистерді жазып жүрген болса, басқалары оларды жаттап отырған.
- 5) Пайғамбар (с.а.с.) кейбір сахабаларға арнайы көбірек білім алулары үшін дұға қылған.

---

⁹¹ Әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 484-б.

6) Сахабалар әртүрлі уақытта дүние салған. Бірі пайғамбарымыздың (с.а.с.) көзі тірісінде, енді бірі пайғамбар (с.а.с.) дүние салғаннан кейін, ұзақ уақыт өтпей-ақ, кейбірі неғұрлым кейінірек дүниеден өткен.

7) Кейбір сахабалар әртүрлі елдерге сапар шегіп отырса, кейбірі исламның орталығы Мекке мен Мәдина қаласында тұрақты өмір сүрген.

8) Сахабалар қабілеттері мен білім алуларында бірі-бірінен ерекшеленген.

9) Кейбір сахабалар өздерінен сұраған кезде ғана білімді жеткізетін болған.

10) Пайғамбарымыздан (с.а.с.) жеткен хадистердің барлығы хадис кітаптарында жазылған деп нақты басып айта алмаймыз.

12) Сахабалардың кейбірі мемлекеттік міндеттерді атқарып қолдары тимегендіктен көп хадис жеткізе алмаған.

4. Сахабалардың сенімділігі

Пайғамбарымыздан (с.а.с.) жеткен хадистердің дұрыстығына күмән тудырмай, кепілдік беретін бірден-бір себеп – барлық сахабалардың сенімділік сипатқа ие болуы. Сахабалар – Аллаһ тарапынан түсірілген ақиқаттарға куәлік етіп, кәміл иманмен пайғамбардың (с.а.с.) айналасына топтасып, діннің әмірлері мен тыйымдарын бұлжытпай орындаған, бүкіл қиыншылықтарға қарамастан Аллаһ жолында қауіп-қатерден тайынбаған жанкештілер. Өмірлерінің соңына дейін ислам жолында аянбай қызмет жасап, машақатқа толы қиын-қыстау кезеңде пайғамбарға (с.а.с.) серік болып, бүкіл тауқыметті аркалап, бала-шаға, мал-мүлік, үй-жайын құрбан етулері олардың асқан адалдықтары мен сенімділіктеріне жарқын дәлел болмақ.

Сахабалардың ерліктері, табандылықтары мен шынайылықтарын мадақтап, дәрежелерінің қаншалықты жоғары

екендігін кейінгі ұрпаққа білдіру үшін Аллаһ тағала Құран Кәрімнің көптеген аяттарында олар туралы баяндаған.

Сахабалар жайлы Тәурат пен Інжілде де оларды сипаттап, дәріптеген аяттар бар. Ол жайлы Құран Кәрімде: «Мұхаммед – Аллаһтың елшісі. Онымен бірге болғандар кәпірлерге өте қатал, ал өз араларында тым мейірімді. Оларды рүкуғта, сәждеде көресің. Олар Аллаһтан мархабат, әрі ризашылық тілейді. Олардың жүздерінде сәжделердің ізі бар. Олардың Тәураттағы сипаттары осы. Інжілдегі сипаттары болса, бұл бас жарып, сосын қуаттанып, жуандап, өз сабағында тік тұрған егін сияқты. Бұл егіншілерді таңырқатып, онымен кәпірлерді ызаландырады. Аллаһ олардан иман келтіріп, ізгі істер істегендерге кешірім және зор сыйлық уәде етті», – деп келеді (Фатых сүресі, 29).

Сол секілді Аллаһ тағаланың оларға разы болғандығы: «Мұхажир, ансарлардан алғашқы иман келтіргендер және жақсылықта оларға ергендерге Аллаһ разы болды. Әрі олар да Аллаһқа разы болды. Аллаһ олар үшін мәңгі қалатын, астарынан өзендер ағатын жаннаттар әзірледі. Міне, нағыз үлкен бақыт, зор жетістік – осы» (Тәубе сүресі, 100), – деген аятта баяндалған.

Мұхажирлер мен ансарлар турасында келген аяттарға тоқтала кетейік. Оларда: «Иман келтіріп, хижра жасағандар, Аллаһ жолында соғысқандар, оларды үйінде қонақ еткендер, оларға көмектескендер, міне, бұлар – нағыз мүміндер. Оларға жарылқау мен көркем несібе бар» (Әнфәл сүресі, 74);

«(Аллаһтың берген бұл олжалары) Сондай жұрттарынан, малдарынан қуылғандар, Аллаһтан мархабат, ризалық іздеп, Аллаһқа, елшісіне көмектескен пақыр мұхажирлер үшін. Міне, солар шыншылдар. Бұлардан бұрын Мәдинаға қоныстанып жүректеріне иман ұялатқандар болса, олар қастарына көшіп келіп қоныстанған дін бауырларын

сүйеді, оларға берілген нәрселерге көңілдерінде кірбің болмайды. Сондай-ақ өздері таршылықта бола тұра, оларды өздерінен артық көреді. Кімде-кім нәпсісінің қалауы мен құмартуларынан аса алса, солар нағыз құтылушылар. Олардан кейін келгендер: «Ей, Раббымыз, бізді және бізден бұрын иман келтірген бауырларымызды кешіре гөр! Иман келтіргендерге жүрегімізде бір кірбің ұялатпа! Раббымыз, шүбәсіз, Сен тым жұмсақ, ерекше мейірімдісің»,– дейді (Хашыр сүресі, 8-10),– делінген.

Басқа бір аятта Худайбия келісімі кезінде Ридуан сертіне қатысқан сахабалар жайлы: «**Расында Аллаһ, мүміндерден ағаштың астында саған серт берген сәтте разы болды да, олардың жүректеріндегіні біліп, оларға тоқтау салды. Сондай-ақ оларға таяуда бір жеңіс нәсіп етті**»,– деп айтылған (Фатых сүресі, 18).

Осы және өзге де аяттар сахабалардың, оның ішінде Құран Кәрім аяттары алғаш түсе бастаған күннен Худайбия келісіміне дейінгі аралықтағы пайғамбармен бірге болған сахабалардың артықшылығы мен адалдығын көрсетеді. Аллаһ тағала оларға разы болып, күнәларын кешіріп, мәңгі сыйын уәде еткен. Сол себепті Құран Кәрім мадақтаған осы жандарға ешкім тіл тигізе алмайды. Барлық хадис ғалымдары олардың адалдығы мен сенімділігіне бір ауыздан келіскен.

Аллаһ елшісінің (с.а.с.) өзімен бірге болуға сөз беріп, сын сағаттарда қасынан табылып, уәделерінде тұрған адал достары жайлы ұмытпағандығын төмендегі хадистерден байқауға болады:

Әбу Сағид әл-Худри (р.а.): «Пайғамбар (с.а.с.): *«Менің сахабаларыма тіл тигізбеңдер, өйткені сендерден бірің Ұхұд тауындай алтын садақа қылса да олардың біреуінің жұмсаған бір уысына да, тіпті оның жартысына да жетпейді*»,– деп айтты»,– деген хадис жеткізеді⁹².

⁹² Сахих әл-Бұхари, Сахабалардың қадір-қасиеттері туралы кітап, 3673.

Имран ибн Хұсайнның (р.а.): «Аллаһтың елшісі: «Үмбетімнің ең жақсылары менің ғасырымда өмір сүргендер, сосын олардан кейін келгендер, сосын олардан кейін келгендер», – деді»⁹³, – деп жеткізген хадисінен пайғамбарымыздың (с.а.с.) әуелі сахабалардың дәуірінде, сосын олардан кейін келген табиғиндер мен әтбәғу ат-табиғиндердің кезеңдерінде өмір сүрген жандарды ислам тарихындағы ең ізгі адамдардан санағанын түсінеміз.

Сол секілді пайғамбарымыз (с.а.с.) бір хадисінде: «...жұлдыздар аспан қауіпсіздігінің кепілі. Олар жоғалған кезде аспанға уәде етілген нәрселер келеді. Ал, мен болсам, сахабаларымның қауіпсіздігінің кепілімін. Мен кеткен кезде сахабаларыма уәде етілген (қауіпті) нәрселер келеді. Сахабаларым да үмбетім үшін қауіпсіздік кепілі, олар кеткен уақытта үмбетіме уәде етілген (бүлік, бидғат) нәрселер келеді», – деп айтқан⁹⁴.

Құран Кәрім аяттары мен пайғамбарымыздың (с.а.с.) хадистері сахабалардың ерекшелігі мен тарихтағы орнын ойып көрсетіп, ешкімге олардың адалдығы, сенімділігі турасында сөз етуге мұқтаждық қалдырмаған.

Дегенмен, пайғамбарымыз (с.а.с.) дүние салғаннан кейінгі кезеңдерде мұсылмандардың арасында белең алған келеңсіздіктер қақтығыстармен аяқталып отырған. Ислам тарихында алғаш көрініс тапқан бүліктер, үшінші халифа Османның (р.а.) шейіт болумен басталған-ды. Бұған мүміндердің анасы Айша (р.а.) мен Әли ибн Әбу Талиб арасында болған, содан кейін Әли мен Мағауия арасында орын алған қақтығыстарды айтуға болады. Бұл қақтығыс бір-бірін күпірлікке шығарған шииттер мен харижилер топтарының шығуына түрткі болды.

---

⁹³ Сахих әл-Бұхари, Сахабалардың қадір-қасиеттері туралы кітап, 3650, 3651; Ибн Хажар, Фатху әл-Бәри, VIII, 312-б.

⁹⁴ Сахих Муслим, Сахабалардың қадір-қасиеті туралы кітап, 2531.

Бұлар діни-саяси топтар ретінде көрінсе, сенім тұрғысында да тура жолдан ауытқыған түрлі топтар шықты. Олардың басында Муғтазила мәзһабы ерекше орын алды.

Мұсылмандар арасына сыналап енген осы топтар, жоғарыда келген бірнеше аяттар мен пайғамбар хадистерінде мадақталған саңлақ сахабаларға тіл тигізе бастады. Тіпті, олар, Аллаһ тағала разы болып, астынан бұлақтары аққан жаннатын уәдееткен, пайғамбарымыз (с.а.с.) да тіл тигізуден сақтандырған сахабалардың кейбіреуіне күпірлік танытты. Мысалы, харижилер Айша анамыз бен Талха, Зубейрді «Жәмәл» соғысында Әлиге қарсы келгендері үшін, сонымен қатар Әлидің өзін де «Сыффин» соғысында үкім шығаруды қабылдағаны үшін күпірлікке шығарды. Айта кету керек, сахабалар арасында орын алған бұл қақтығыстарға әһли сүннеттің ұстанымы – олардың барлығы дін үшін, ақиқат жолында ижтиһад еткен болып табылады. Ал ижтиһад қылуда екі тараптың бірі қателескеннің өзінде де бір сауап тауып, ижтиһады дұрыс болған жақтың екі сауап табатыны белгілі.

Ал, Муғтазила мәзһабының негізін салушы имамдарының бірі – Уасыл ибн Ата «Жәмәл» қақтығысына қатысқан екі тарапты және оларды қолдағандарды пасық деп, олардың куәліктерінің қабылданбайтындығын алға тартқан. Сол секілді осы топтың имамдарының бірі ән-Наззам Әбу һурайраға (р.а.) жалған сөйлеуші деп жала жапқан. Оның жаңсақ пікірінше, сахабалардың арасында ең көп хадис риуаят еткен саңлақ сахаба адамдардың ең жалғаншысы саналады⁹⁵.

Бұл ақиқаттың ауылынан алыс, адасқан топтардың жалалары адамзаттың ең қайырлы кезеңінде өмір сүрген саңлақ сахабалардың дәрежесі мен даңқтарын ешқандай кемсіте алмайтыны сөзсіз шындық.

⁹⁵ Әл-Бағдади, әл-Фарқу бәйнә әл-фирак, 86-б.

Сахабалардың өмірі жайында көптеген кітаптар бар, олардың ішіндегі ең танымал мына үш кітапты атап өтуге болады:

1. *«Әл-Истиаб фи мағрифати әс-сахаба»*. Бұл кітапта 3500 сахабаның өмірі баяндалған. Авторы – Ибн Абдулбарр әл-Қуртуби (хижраның 463 ж.д.с.).
2. *«Усду әл-ғабә фи мағрифати әс-сахаба»*. Бұл кітапта 8000 сахабаның өмірі туралы айтылады, сонымен қатар ең соңғы жетінші томы толығымен әйел сахабаларға арналған. Авторы – Ибн әл-Әсир әл-Жазари (хижраның 630 ж.д.с.).
3. *«Әл-Исабә фи тәмизи әс-сахаба»*. Бұл кітапта 12279 сахабаның өмірі баяндалған, мазмұны бойынша бұл осы тектес кітаптардың ішіндегі ең ауқымдысы. Кітаптағы сахабалардың өмірбаяндары әліпбилік тәртіппен орналастырылған. Авторы – Ибн Хажар әл-Асқалани (хижраның 852 ж.д.с.).

IV ТАРАУ. САХАБАЛАР ДӘУІРІНДЕГІ ХАДИСТЕРДІҢ ТАРАЛУЫ

1. Ислам мемлекетінің кеңеюі

Пайғамбарымыз (с.а.с.) дүние салған тұста Араб түбегі толық ислам мемлекетінің санатына енген еді. Бірақ, ислам дінін жаю бұнымен шектеліп қана қоймай, барлық адамдарды таухид сөзінің айналасына жинау мақсатында одан әрі жалғасын тапты. Өйткені, исламға шақыру пайғамбардың (с.а.с.) бастамасы мен пайғамбарлығының негізгі мақсаты тұғын. Сол себепті пайғамбарымыз (с.а.с.) хижраның 9 жылы жаз ортасында, дәуірінде дүрілдеген мемлекет Византияға қарсы Табук жорығына аттанған болатын. Сол секілді өмірінің соңғы кездерінде, хижраның 11 жылы римдіктерден төнген қауіптің алдын алу мақсатында сахабаларын жинап, жаңа бір жорыққа шығуды жөн көріп, қолбасшылықты Усама ибн Зейдке тапсырған-ды. Бірақ, пайғамбардың (с.а.с.) дүние салуы бұл жорықтың жолын тосты. Ішкі келеңсіздіктер, әсіресе, діннен бас тарту әрекеттері исламның жылдам өркен жаюына кедергісін тигізіп отырса да пайғамбарымыздан кейін халифа болған Әбу Бәкір Аллаһ елшісінің (с.а.с.) қалауын орындау мақсатында Усаманың қолбасшылығымен Шамға әскер жіберді.

Әбу Ұбайда ибн әл-Жаррахтың қолбасшылығымен Хумсқа, Амр ибн әл-Астың қолбасшылығымен Палестинаға, Йәзид ибн Әбу Суфиянның қолбасшылығымен Дамаскіге, Шурхабил ибн Хасананың қолбасшылығымен Иорданияға бет алған мұсылман әскерлері бір-біріне жәрдем бере отырып, аз уақытта ислам мемлекетінің шеңберін кеңейтті. Хижраның 13 жылының аяғына қарай Дамаск, 17 жылы Палестина, Иордания, Сирия және Ливан қамтылған барлық Шам өлкесі

мұсылмандар тарапынан алынды. Бұны Иранға жасалған жорық жалғастырып, осы жылы Рамаһурмуз, Сус қалалары, 20 жылы Мысыр елі бағынып, Солтүстік Африкаға қарай жорықтардың алғашқы қадамы жасалды. 22 жылы Азербайжан, 23 жылы Кирман мен Сижистан және Асқалан, осы тұста хижраның 27 жылы Абдуллаһ ибн Сағыд ибн Әбу Сархтың қолбасшылығымен Африка мұсылмандардың қолына өтті. Кейбір деректер бойынша, сол жылы немесе 28 жылы, басқа деректер бойынша 33 жылы Кипр мұсылман мемлекеті қатарына кірді.

Хижраның 48 жылы халифа Мағуия Константинополды (Стамбул) алу үшін Суфиян ибн Ауфтың қолбасшылығымен үлкен әскер жасақтады. Оның қатарында Абдуллаһ ибн Аббас, Абдуллаһ ибн Омар, Абдуллаһ ибн әз-Зубейр және Әбу Әюб әл-Ансари секілді танымал сахабалар да бар еді. Мұсылман әскері Стамбулға дейін келіп, римдіктермен шайқасты. Бірақ қала қамалдарының асқан бекемдігінен қалаға кіру мүмкін болмады. Римдіктермен кескілескен шайқас барысында танымал сахаба Әбу Әюб әл-Ансари шейіт болып, қала қорғандарының маңына жерленді. Мұсылмандар көп шығынға ұшырағандықтан Шамға кері қайтуға мәжбүр болды.

Пайғамбарымыз (с.а.с.) саусақпен санарлық аз сахабаларымен Меккеден Мәдинаға көшіп, ислам мемлекетін құрғаннан кейін, 50 жылдай аз уақыт ішінде исламның қанат жаюына жоғарыда келген тарихта теңдесі жоқ оқиғалар куә.

Бұл құбылыс одан кейін де жалғасын тауып, мұсылмандар 93 жылы Мауараннәһр елдері мен Хорезмді алып, 96 жылы қазіргі Қазақстан жеріне және Қытай шекарасына жетті. 92 жылы шағбан айында Тариқ ибн Зайядтың қолбасшылығымен мұсылмандар Солтүстік Африка жағалауларынан Испанияны алу үшін төрт кемемен жорыққа аттанды.

Хижраның бірінші ғасырында Еуропаның шалғай батысы мен шығыста Қытай шекарасына дейінгі аралық,

яғни үш құрлық елдері ислам мемлекетінің қатарына енді. Таңғаларлығы, бұл жеңістердің барлығы сахабалардың заманында жүзеге асқан-ды. Көп жеңістер жас сахабалардың көз алдында келгені де белгілі. Бұдан олардың пайғамбарымызбен (с.а.с.) бірге жорықтарға қатысып, тәжірибе жинақтаған алғашқы сахабалардан тәлім алғандығын байқауға болады.

Әл-Хаким ән-Нисабури пайғамбар (с.а.с.) дүние салғаннан кейін бірнеше сахаба туған жерін тастап, өзге өлкелерге қоныс аударғандарын айтып, хадис іліміндегі хадис жеткізушілердің қоныс тепкен елдері (булдан) мен отандарына (әутан) тарау арнайды.

Әл-Хакимнің айтуынша: Әли ибн Әбу Талиб, Сағыд ибн Әбу Уакқас, Сағид ибн Зейд ибн Амр, Абдуллаһ ибн Масғуд, Саһл ибн Хунейф, Әбу Қатада ибн Рибиг, Салман әл-Фариси, Хузайфа ибн әл-Йәмән, Аммар ибн Йәсир, Әбу Муса әл-Әшғари, Әбу Масғуд әл-Ансари, әл-Бара ибн Азиб және да басқа сахабалар (Аллаһ оларға разы болсын) Куфаға орнықты, кейін өмірден озғанда көпшілігі сол жерге жерленген.

Имран ибн Хусейн, Әбу Бараза ибн әл-Әслами, Абдуллаһ ибн Муғаффал әл-Музани, Абурахман ибн Сәмура, Әнәс ибн Мәлик, Хишам ибн Әмір, Әбу Зейд әл-Ансари, Сәбит ибн Зейд және басқа бірнеше сахаба (Аллаһ оларға разы болсын) Басрада тіршілік кешті.

Ұкба ибн Әмір әл-Жухани, Амр ибн әл-Ас, баласы Абдуллаһ ибн Амр, Харижа ибн Хузафа, Абдуллаһ ибн Сағыд ибн Әбу Сарх, Махмия ибн Жазғ, Әбу Басра әл-Ғафари, Әбу Сағыд әл-Хайыр, Муаз ибн Әнәс, Мағауия ибн Худейж, Зияд ибн әл-Харис, Мәсләмә ибн Мухалләд және де басқа көптеген сахабалар (Аллаһ оларға разы болсын) Мысырға қоныс тепті.

Әс-Суютидің айтуы бойынша, имам Мұхаммед ибн әр-Рабиғ әл-Жизи Мысырға кірген сахабалар жайлы жазған бір еңбегінде 140-қа жуық сахабалардың есімін атаған. Ал әс-Суютидің өзі аталған тақырыпта жазған еңбегінде, кейбір та-

рихи деректерге сүйене отырып, Мысырға кірген 300-ге жуық сахаба есімін келтірген.

Әбу Ұбайда ибн әл-Жаррах, Биләл ибн Рабах, Ұбада ибн әс-Самит, Муаз ибн Жәбәл, Сағым ибн Ұбада, Әбу Дәрда, Шурахбил ибн Хасана, Халид ибн әл-Уәлид, Иаз ибн Ғанам, әл-Фазыл ибн Аббас ибн Абдулмутталиб (Иорданияда жерленген), әл-Харис ибн Хишам, Әбу Мәлик әл-Әшғари, Мағауия ибн Әбу Суфиян, Қағыб ибн Мурра, Қағыб ибн Иаз және басқа бірнеше сахаба (Аллаһ оларға разы болсын) Шамда өмір сүрді.

Бурайда ибн Хусйаб әл-Әсләми (Мервте жерленген), Әбу Бараза әл-Әсләми, әл-Хаким ибн Амр әл-Ғифари, Абдуллаһ ибн Хазим әл-Әсләми, (Нисабурда жерленген), Қасым ибн әл-Аббас (Самарқанда жерленген) және де басқа сахабалар (Аллаһ оларға разы болсын) Хорасанда орнықты.

Исламды жеткізу мақсатында жан-жаққа тараған сахабалардың саны жайлы нақты деректер жоқ.

Сахабалар әртүрлі өлкелерге тарап, негізгі мақсаттары исламды жеткізу барысында ғибадат әрі білім орталығы болып табылатын мешіттер тұрғызды. Бұл көрініс пайғамбар кезінен бастау алған еді. Өйткені пайғамбарымыз Меккеден Мәдинаға көшкен кезде Құбада тұрақтап, ең алғаш мешіт салған болса, Мәдинаға барған кезде де алғаш істеген ісінің бірі пайғамбар мешітін тұрғызған болатын. Хижраның 13 жылы Шамның қақпасы саналған Дамаск Амр ибн әл-Ас, Шурахбил ибн Хасана, Қайыс ибн Хубайра, Әбу Ұбайда ибн әл-Жаррах және Халид ибн әл-Уәлид сынды сахабалардың қолбасшылық еткен мұсылман әскерлері тарапынан алынып, сол жерге де бір мешіт салу Әбу Ұбайда ибн әл-Жаррах бастамасымен жоспарланды. Бірақ мешіттің салынуы 88-96 жылдары Әмәуи халифасы әл-Уәлид ибн Абдулмәлик тарапынан жүзеге асырылды. Бұл мешіт қазіргі кезде Әмәуи мешіті деген атпен танымал.

Мұсылмандар хижраның 16 жылы Ирак жеріне кіріп, Басра қаласының негізін қалау барысында да мешіт тұрғызды. Басра қаласы өзен жанында орналасқандықтан жері ылғалды болатын. Сол себепті де мұсылмандар шөлейтті, құрғақ жерде басқа бір қаланың салынуын қалады. Көп ұзамай танымал сахаба Сағид ибн Әбу Уаққас екі сахабаға бұл қаланың бой көтеретін жерін белгілеу жұмысын тапсырды. Сәлмән әл-Фариси мен Хузайфа ибн Йәмән Ефрат өзенінің батысында Хираға жақын бір жерді таңдады. Осы тұста Мәдайында болған Сағид ибн Әбу Уаққас хижраның 17 жылы 40 мыңға жуық әскерімен белгіленген жерге келіп тоқтады. Алғашқыда камыс пен ағаштан жасалған үйлер тұрғызылса, кейін Омар ибн әл-Хаттабтың бұйрығына орай кірпішпен қаланған үйлермен жаңа бір қала бой көтерді. Қысқа бір мерзім ішінде білім орталықтарының біріне айналған қала Куфа деген атпен танылды. Бұл қаланың қас ортасында, қалаға кірген жолдардың тоғысында мешіт бой түзеді.

Хижраның 16-17 жылдары мұсылмандар тарапынан орын тепкен Басра мен Куфа қалалары танымал білім орталықтарына айналды. Ұзамай Куфа қаласы Әли ибн Әбу Талибтің тұсында халифат орталығы болғаны белгілі.

Хижраның 21 жылы Александрияның алынуынан кейін Амр ибн әл-Ас тарапынан Мысырда әл-Жамиғу әл-Атиқ немесе Амрдың мешіті бой түзеді. Кейін ол әл-Уәлид ибн Абдулмәликтің тұсында кеңейтілді.

Хижраның 48 жылы Мағауия тарапынан Африкаға жіберілген сахаба Ұқба ибн Нафиғ мұсылман болған берберлермен біріге отырып, көптеген жеңістерге қол жеткізді. Осы өңірде Тунистегі Қайрауан қаласы мен сол жерде халифаның бұйрығымен ғасырлар өте жаңаланып, кеңейтілген Қайрауан мешіті тұрғызылды.

Мұсылмандар табан тіреген өлкелерде алғаш жүзеге асырылған іс мешіт тұрғызу екендігін келесі мысалдар қуаттай түседі. Әл-Уалид ибн Абдулмәлик халифа болған кезде

(хижраның 86-96 ж.) Мұхаммед ибн әл-Қасымның (хижраның 89 ж.) қолбасшылығымен Үндістанға әскер жібереді. Олар Дейбил қаласын ешбір қарсылықсыз алып, сол жердегі алғашқы атқарған жарқын істерінің бірі – мешіт салу болды. Аббасилер халифасы Әбу Жағфар әл-Мансұрдың (хижраның 136-158 ж.) тұсында Кашмир алынып, ол жерде де мешіт тұрғызылғанды.

Аталған мысалдардағы ислам мемлекетінің кеңеюі және соның барысында салынған медресе қызметін де атқарған мешіттер, ғалым сахабалардың бастауымен кейбір білім орталықтарының құрылуына жол ашты. Бұл орталықтар келер ұрпаққа Құран Кәрім мен хадиске негізделген ілімдерді жеткізуде үлкен еңбек сіңірді.

2. Кейбір білім орталықтары

а) Мәдина

Ғалым сахабалардың бастамасымен құрылған білім орталықтарының басында Дару әл-Хижра деген атпен танымал болған Мәдина тұрды. Өйткені бұл елді мекен – пайғамбар мен сахабаларының Меккеден көшіп келіп, ислам мемлекетінің іргетасын қалаған алғашқы қала. Ислам шариғатының көп бөлігі осы жерде бекітілгеніндей, пайғамбар (с.а.с.) да хадистерінің көбін осы жерде айтқан болатын. Хадис және фикһ саласының білгірлері саналған көптеген сахабалар Мәдинада өмір сүргендіктен, бұл шаһар пайғамбарымызды (с.а.с.) көрмеген, бірақ оның хадистерін ең жақын достарынан естіп, алуды қалаған хадистанушылардың әрдайым зиярат ететін орынға айналған. Мәдинада өмір сүрген және хадис саласы бойынша атағы кең тараған сахабалардың басында Әбу Бәкір әс-Сыддықты, Омар ибн әл-Хаттабты, Әли ибн Әбу Талибты (кейін Куфаға қоныс аударған), Әбу Һурайраны, мүміндердің анасы Айшаны, Абдуллаһ ибн Омарды, Әбу

Сағид әл-Худри мен Зейд ибн Сәбитті айта кеткен жөн. Өткен тақырыптарда атап өткеніміздей, осы сахабалардың төртеуі: Әбу Һурайра, мүміндердің анасы Айша, Абдуллаһ ибн Омар, Әбу Сағид әл-Худри көп хадис риуаят етумен (муксирун) көпшілік құрметіне бөленген. Зейд ибн Сәбит Құран Кәрім мен сүннет үкімдерінде, төрт халифа дәуірінде қазылық, пәтуа, қырағат пен мирас мәселелерінде көш бастаған.

Мешіттер құлшылық орны болумен қатар медресе, яғни білім орталығы қызметін атқарғаны секілді, пайғамбар мешіті (Мәсжиду ән-Нәбәуи) де Аллаһ елшісі (с.а.с.) дүние салғаннан кейін, сахабалар дәуірінде білім ошағы болып жалғасын тапты. Өйткені кейін хадис және фикһ саласында даңқы жайылған Сағид ибн әл-Мусайяб, Ұруа ибн әз-Зубейр, Ибн Шинаб әз-Зухри, Ұбайдуллаһ ибн Ұтба ибн Масғуд, Салим ибн Абдуллаһ ибн Омар, әл-Қасым ибн Мұхаммед ибн Әбу Бәкір, Нәфиғ (лақап аты Маула ибн Омар) және де басқа бірнеше табиғиндер осы медреседе танымал сахабалардың аялы алақанында білім нәрін сусындады. Одан кейінгі кезеңдерде де пайғамбар нұрына бөленген Мәдина қаласы хадис естуді және жинақтауды қалағандардың орталығы ретінде атағы дүниежүзіне жайылды.

ә) Мекке

Алғаш уахи мен исламға шақырудың бастауы құрметін иеленсе де, халқының пайғамбар мен оның сахабаларына көрсеткен зорлық-зомбылықтары кесірінен олардың көшіп кетуіне себеп болған бұл қала сегіз жылдан кейін мұсылмандардың қайта алуымен тарихта өз тұғырын тапты.

Мекке алынғаннан кейін пайғамбарымыз (с.а.с.) Муаз ибн Жәбәлді Меккеде қалдырып, Мекке халқына Құран Кәрім мен сүннет үкімдерін және қырағат үйретуді бұйырған. Муаз пайғамбарымыздың жас, әрі ғалым сахабаларының бірі болатын, сонымен қатар, онымен барлық соғыстарға да қатысқан еді.

Муаз ибн Жәбәлмен бірге Меккеде бірнеше сахаба өмір сүрген. Әл-Хақим ән-Нисабури: «Әбу Рабиға әл-Махзумидің ұлдары Аййаш пен Абдуллаһ, әл-Харис ибн Хишам, Икримә ибн Әбу Жәһл, Абдуллаһ ибн әс-Саиб әл-Махзуми, Аттаб ибн Әсид, оның бауыры Халид ибн Әсид, әл-Хақим ибн Әбу әл-Ас, Осман ибн Талха, Ұқба ибн әл-Харис, Шәйба ибн Осман, Сафуан ибн Үмәйя, Әбу Махзура, Сухәйл ибн Амр және т.б. (Аллаһ оларға разы болсын)»⁹⁶, – деп олардың кейбірінің есімін атап өтеді.

Мекке медресесі Абдуллаһ ибн Аббас Басрадан қайтып келгенінен кейін жандана бастады. Тәпсір саласында мәшһүр және сахабалардың арасында пәтуаларымен танымал Ибн Аббас 1700-ге жуық хадис риуаят етіп, ең көп хадис жеткізген сахабалардың (муксирун) қатарынан орын алады.

Харам мешітінде қызмет жасап, шәкірттеріне тәпсір, хадис, фикһ үйреткен Ибн Аббастың ұстаздығымен Мекке медресесінде білім шыңына жеткен көптеген түлектер өсіп шықты. Олардың ішінде үшеуі өз алдына бір төбе болып, тәпсір мен хадис саласында аса танылды. Солардың бірі – Ибн Аббастың тәпсірге байланысты сөздерін жеткізумен данқы асқан Мужаһид ибн Жәбір, екіншісі – Меккенің тақуа, фақиһ ғалымдарының бірі атанған, харам мешітіне жиналғандарға фикһ және өзге де діни мәселелерді жалықпай үйретіп, хадис риуаят еткен Ата ибн Әбу Рабах, үшіншісі – көптеген сахабалардан дәріс алған, кейін Ибн Аббастың сүйікті шәкіртіне айналған, Меккенің танымал фақиһы, көрнекті мүфтилерінің бірі Тауыс ибн Кисан еді.

Мекке мен Мәдина қажылық пен зиярат жері болғандықтан, осы екі қаланың ислам әлемінде орны ерекше екендігін ұмытпағанымыз жөн. Әр жылы бұл қасиетті жерлерге түрлі өлкелерден келгендердің арасында құқықтанушы (фақиһ), тәпсірші және хадистанушылардың болуы, білім алу

---

⁹⁶ Әл-Хақим Әбу Абдуллаһ, Мағрифату улуми әл-хадис. 192-б.

жиналыстарын жандандырып отырды, әрі бұл бас қосулардың хадистердің нақтылануы мен қуатталуы және таратылуы тұрғысынан орны ерекше болды.

б) Куфа

Жоғарыда тілге тиек етілгендей, Куфа – солтүстік өңірлерге қарай тараған ислам жеңістері барысында орда ретінде негізі қаланған қала. Сонымен қатар қала орналасқан өлке, яғни, Ирак өткен ғасырларда өркениет өзегі атанған, вавилондықтар, келдандықтар, парсылар мен римдіктер осы жерде түрлі мемлекеттер құрған. Мұсылмандар Омар ибн әл-Хаттабтың кезінде осы өңірлерді алып, Басра, Куфа қалаларын тұрғызып, Мәдайын қазыналары мен Вавилон, Хира мәдениеттерін сол жерге көшірген. Екі қала солай аз уақытта әлемінің ең ірі білім орталықтарына айналған.

Куфа алғашқы кезде орда ретінде құрылғандықтан, бірнеше сахаба осы жерге келген. Әли ибн Әбу Талиб халифат орталығын Мәдина қаласынан Куфаға көшіргеннен соң шаһар күн сайын көркейіп, кеңейіп мемлекеттің үлкен орталығына айналған. Сол себепті көптеген сахабалар осы жерге қоныстанып, өмірлерінің соңына дейін осында қалған.

Куфада өмір сүрген сахабалардың білімі жағынан ең танымалдарына тоқталсақ, бірінші орында еш талассыз Әли ибн Әбу Талиб пен Абдуллаһ ибн Масғуд тұрады. Бірақ, Әли ибн Әбу Талибтің Куфа қаласындағы өмірі білімнен қарағанда саясатқа көбірек көңіл бөлумен өткені белгілі.

Абдуллаһ ибн Масғудқа Куфа медресесі борышты десек, артық айтпаған болар едік. Ибн Масғуд – алғаш исламды қабылдаған алты кісінің соңғысы, алғашқыда Хабаш (Эфиопия) жеріне, кейін Мәдинаға көшкен сахаба. Көп уақыт пайғамбар жанында қызметте болып, Құран Кәрімді жаттап, мағынасын үйренді. Оған пайғамбармен бірге жүру, пайғамбарымыздың сөзін, іс-әректтерін жақыннан үйрену өз пайдасын тигізді. Сахабалардың тұңғыш ғұлама ғалымдарының бірі саналған

Ибн Масғуд халифа Омар ибн әл-Хаттаб тарапынан мұғалім ретінде Куфаға жіберілді. Оның келуімен Куфа медресесі құрылып, бұл білім ошағынан Алқамма ибн Қайыс, әл-Әсуад ибн Йәзид, Масрук ибн Әжда, Ұбайдә ибн Амр әс-Сәлмани, әл-Харис ибн Қайыс, Амр ибн Шәрахил әш-Шағби секілді танымал табиғин ғалымдар жетілді. Осы тұста Куфа қаласында өмір сүріп, Куфа медресесін қалыптастыруда сүбелі үлес қосқан табиғин ғалымдардың барлығы тек Ибн Масғудтың ғана шәкірттері емес екендігін ұмытпағанымыз жөн. Олардың бір бөлігі Мекке, Мәдинада білім нәрін сусындап, кейін Куфаға келіп қоныстанған. Олардан Омар ибн әл-Хаттаб тарапынан Куфа қазылығына тағайындалған және ұзақ уақыт осы міндетті мүлтіксіз атқарған Шурайх ибн әл-Харис, Ибраһим ибн Нахаи, Сағид ибн Жубәйір сынды тұлғаларды атап өтуге болады. Ханафи мәзһабының атақты имамы Әбу Ханифа ән-Нұғман ибн Сәбит де осы медресенің түлектерінің бірі екендігін естен шығармауымыз керек.

в) Басра

Жоғарыда келгендей әл-Хақим ән-Нисабуриден жеткен хабарда Басрада көптеген сахабалар қалғандығы және олардың күш-жігерімен бір медресе ұйымдастырылғандығы белгілі. Басрада қалған сахабалардың арасынан білім саласында ең танымалдары Әбу Мұса әл-Әшғари және Әнәс ибн Мәлик еді. Әли ибн Әбу Талибтің халифалығы тұсында Абдуллаһ ибн Аббастың Басраға уәли болып тағайындалғаны да мәлім. Осы сахабалардың жанында хадис риуаят етумен көпшілік құрметіне бөленген Имран ибн Хусейн, Мағқил ибн Йәсар, Абдуррахман ибн Самура және де басқа көрнекті сахабаларды атап өткен абзал. Әсіресе Құран Кәрім, хадис ілімінде, оның ішінде фикһ саласында жарқырай көрінген сахаба Әбу Мұса әл-Әшғаридің орны ерекше.

Кішкентай кезінен Әнәс ибн Мәлик пайғамбарымыздың жанында жүріп, оған он жылдай қызмет еткен. Осы уақыт

барысында пайғамбардан (с.а.с) көптеген хадис естіген. Өнәс 2286 хадис риуаят етіп, муксирун (мыңнан артық хадис риуаят еткен сахабалар) арасынан орын алды. Ол Басрада ұзақ ғұмыр кешіп, сол жерде ең соңғы дүние салған сахаба деп те айтылады⁹⁷.

Басрада тәрбиеленген табиғиндер арасында әл-Хасан әл-Басри мен Мұхаммед ибн Сириннің орны бөлек саналады. Сол секілді Әбу әл-Әли Руфағи ибн Михран, Ибн Аббастың жақын досы Әбу әш-Шағша Жәбір ибн Зейд, Катада ибн Диаама, Муарриф ибн Абдуллаһ, Әбу Бурда ибн Әбу Мұса және басқа да көптеген табиғиндер мен әтбағу табиғиндер осы білім ордасының мактан тұтар ғұламалары болды.

ә) Шам

Шам мұсылмандар тарапынан алынғаннан кейін, онда ислам дінін қабылдағандардың саны артты.

Пайғамбар заманында бір тайпа, яки бір қала халқы исламды қабылдаса пайғамбарымыз (с.а.с.) оларға шарифат үкімдері мен адал-арамды үйрететін мұғалім жіберетін. Халифалар кезеңінде де ислам жеткен жерлерге діннің негіздері мен пайғамбар сүннетін үйрететін мұғалімдер аттандырылып отырды. Шамда осы өлкелердің бірі еді. Оның алынуында қолбасшылық еткен Йәзид ибн Әбу Суфиян халифа Омар ибн әл-Хаттабқа Шам халқының Құран Кәрім үйретіп, фикһты терең түсіндіретін мұғалімдерге мұқтаж екендігін жазған. Омар (р.а.) оларға Муаз ибн Жәбәл, Ұбада ибн әс-Самит пен Әбу әд-Дәрданы жіберген⁹⁸.

Муаз ибн Жәбәл ғалым сахабалардың бірі болатын. Пайғамбарымыз (с.а.с.) оны исламға шақыру үшін, әрі халал мен харамды үйрету мақсатында Йеменге елші етіп жібергенді. Бұны Ибн Аббастың риуаят еткен мына бір хадисінен аңғаруға болады, ол: «Аллаһ елшісі Муаз ибн Жәбәлды Йемен-

⁹⁷ Әз-Зәһәби, Тәзкіра, I, 44-б.

⁹⁸ Ибн Хажар, әл-Исаба, IV, 28-б.

ге жібергенде: «*Расында сен кітап иелері болған қауымға бара жатырсың, барғаныңда оларды Аллаһтан басқа ешбір тәңір жоқтығы мен Мұхаммед Аллаһтың елшісі екеніне куәлік беруге шақыр. Егер бұған бойсұнса, оларға Аллаһтың әрбір күндіз бен түнде бес уақыт намаз парыз еткенін жеткіз. Бұған бойсұнса, Аллаһтың оларға байларынан алынып, кедейлеріне берілетін зекетті парыз еткенін хабарла. Егер бұған көнсе, олардың жақсы көретін мал дүниелерін алушы болма және зұлымдыққа ұшырағанның дұғасынан сақтан, өйткені оның дұғасы мен Аллаһ арасында перде жоқ*», – деп айтты деген⁹⁹.

Мекке алынғаннан кейін пайғамбарымыз (с.а.с.) қала халқына халал мен харамды үйрету үшін бір адам керек болған кезде Муазды (р.а.) таңдаған болатын. Сол секілді ол Шам алынған соң Омар ибн әл-Хаттаб тарапынан Шамға жіберілген сахабалардың бірі болды.

Ұбада ибн әс-Самит пен Әбу әд-Дәрданың да бастама-сымен құрылған Шам мектебінен, Ұбаданың Хумс қаласында, Әбу әд-Дәрданың Дамаскте, Муаз ибн Жәбәлдің Палестина жерінде оқу-ағарту жолындағы ерен еңбектерінің нәтижесінде Әбу Идрис әл-Хаулани, Салим ибн Абдуллаһ әл-Мухариби, Әбу Сүлеймен әд-Дәрани, Қабис ибн Зуәйб, Макхул ибн Әбу Муслим, Ражә ибн Хайуа секілді көптеген ғалым табиғиндер өсіп жетілді. Олардан кейін келген, хижраның 157 жылы дүние салған танымал құқықтанушы, хадис ғалымы, имам әл-Әузағи де осы мектептен шыққан.

г) Мысыр

Ислам діні кең етек жайып, өте жылдам таралу барысында Мысыр елі алынды. Ол жерге де көптеген сахабалар барып, ислам дінінің негіздерін салды. Мысырға қоныс тепкен, Әбу Һурайраның куәлігі бойынша, пайғамбарымыздан көп хадис естіп, жазған мәшһүр сахаба – Абдуллаһ ибн Амр ибн әл-Ас.

---

⁹⁹ Сахих әл-Бұхари, Зекет кітабы, 1496.

Оның «Әс-Сахифату әс-садика» деп аталған хадис жазбасы жайлы жоғарыда тілге тиек еткенбіз. Оның тек қана хадис саласында емес, өзге де ілім салаларын терең меңгергендігі жайлы деректер бар. Ибн Сағид оның сурияни тілін білгендігі жайлы айтқан¹⁰⁰.

Абдуллаһ Мысырға әкесі Амр ибн әл-Ас, Мағауия тарапынан уәли болып тағайындалған кезде келіп орнықты. Әкесі дүние салғаннан кейін белгілі бір уақыт әкесінің орнына отырды. Қажылық, Ұмра кездерінде Меккеге, Шамға саяхат жасап тұрды. Абдуллаһ өмірінің соңғы сәттеріне дейін Мысырда тіршілік етіп, сол жерде білім ошағының отын сөндірмеді.

Абдуллаһ ибн Амрдан басқа Мысырға келген және сол жерге орныққан көптеген сахабалар болған. Жоғарыда әс-Суютидің пікіріне сүйене отырып, 300-ге жуық сахаба Мысырға келгендігін айтқанбыз. Олардың көпшілігі Мысырға тұрақты орнығып, сол өңірде мектеп қалыптастырып, көптеген табиғин мен әтбағу әт-табиғиндер жетілдірді. Оған Мысыр муфтиі, хадис ғалымы Әбулхайыр Марсад ибн Абдуллаһ және Йәзид ибн Әбу Хубәйб, Омар ибн әл-Харис, Абдуллаһ ибн Сүлеймен әт-Тауил сынды Мысыр мектебінен шыққан ғалымдарды мысал ретінде келтіруге болады. Сонымен қатар Йәзид ибн Әбу Хубәйбтің қолында тәлім алған әл-Ләйс ибн Сағид пен Абдуллаһ ибн Ләһия уақытында Мысырдың ең танымал хадистанушыларының бірі еді¹⁰¹.

3. Табиғиндер

Табиғин – сахабалармен бірге болған немесе жолыққан адам¹⁰². Нақтырақ айтсақ, табиғин – мұсылман болып бір немесе бірнеше сахабаны кездестіріп, сұхбаттасқан және иманмен дүниеден өткен адам.

¹⁰⁰ Әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 498-б; Ибн Сағид, әт-Табакат, VII, 189-б.

¹⁰¹ Талғат Кочжигит, Хадис тарихы, 90-97-б.

¹⁰² Әл-Хақим Әбу Абдуллаһ, Мағрифату улуми әл-хадис. 42-б.

Табиғин кезеңі пайғамбарымыз (с.а.с.) дүние салған уақыттан бастау алады (хижраның 11 жылы) да, хижраның 180 жылы аяқталады.

Табиғиндердің ислам дінінің өркендеуіне қосқан үлесі зор. Олар – сахабалардан тікелей білім алып, оны келер ұрпаққа жеткізген және ислам дініне талмай еңбек еткен тұлғалар.

Олар туралы Құран Кәрімде:

وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ

«Мұхажир, ансарлардан алғашқы иман келтіргендер және жақсылықта оларға ергендерден Аллаһ разы болды. Әрі олар да Аллаһтан разы болды. Сондай-ақ Аллаһ, олар үшін мәңгі қалатын, астарынан өзендер ағатын жаннаттар әзірледі. Осы үлкен жетістік» (Тәубе сүресі, 100),– деп айтылған. Сонымен қатар, табиғиндер туралы хадистерде де жеткен.

Имран ибн Хұсайын (р.а.) жеткізген хадисте Аллаһ елшісі (с.а.с.):

خَيْرُ أُمَّتِي قَوْمِي، ثُمَّ الَّذِينَ يُلُونَهُمْ ثُمَّ الَّذِينَ يُلُونَهُمْ...

«Үмбетімнің ең жақсылары менің қасырымда өмір сүргендер, сосын олардан кейін келгендер, сосын олардан кейін келгендер»,– деген¹⁰³.

Басқа бір хадисте:

طُوبَى لِمَنْ رَأَى وَآمَنَ بِي، وَ طُوبَى لِمَنْ رَأَى مَنْ رَأَى

¹⁰³ Сахих әл-Бұхари, Сахабалардың қадір-қасиеттері, 3650, 3651; Ибн Хажар, Фатху әл-Бәри, VIII, 312-б; Сахих Муслим, Сахабалардың қадір-қасиеттері; 210.

«Мені көргендер мен маған иман еткендерге және мені көргендермен жүздескендерге неткен ганибет»¹⁰⁴ – деп келеді.

Табиғиндердің қанша болғандығы туралы нақты мәліметтер жоқ.

Ғалымдар табиғиндердің дәрежелеріне қатысты бірнеше көзқарастар білдірген. Кейбір ғалымдар:

а) Пайғамбарымыз (с.а.с.) өмір сүрген кезде болған саха-

баларды егде жаста көргендер *طَبَقَةُ كِبَارِ التَّابِعِينَ*

ә) Пайғамбарымыз (с.а.с.) өмір сүрген кезде болған саха-

баларды орта жаста көргендер *طَبَقَةُ مُتَوَسِّطِي التَّابِعِينَ*

б) Пайғамбарымыз (с.а.с.) өмір сүрген кезде болған саха-

баларды өте жас кезінде көргендер *طَبَقَةُ صِغَارِ التَّابِعِينَ* деп

үш топқа бөліп қарастырса, Ибн Сағьд төрт топқа

бөліп қарастырған. Ал әл-Хақим болса, табиғиндер

дәрежелеріне қарай он бес топқа бөлінетіндігін алға

тартады.

Ибн әс-Салах секілді ғалымдардың жеткізуі бойынша, әл-Хақим табиғиндерді екі дәрежеге бөліп қарастырған.

Бірінші дәрежесі – көзі тірісінде жаннатпен сүйіншіленген он сахабамен жүздескен Қайыс ибн Әбу Хазым, Әбу Осман ән-Нахди, Қайыс ибн Ұббад, Әбу Сасан Хұсайын ибн әл-Мунзир, Әбу Уәйл сынды табиғиндер.

Екінші дәрежесі – Абдуллаһ ибн Әбу Талха, Асғад ибн Сәһл ибн Ханиф, Әбу Идрис әл-Хауләни секілді Аллаһ елшісінің (с.а.с.) көзі тірісінде дүниеге келген сахабалардың балалары.

Әл-Булқини бұның дұрыс емес екендігін айтып: «Әл-Хақим бірінші мухадрамдарды¹⁰⁵, сосын Аллаһ елшісінің

¹⁰⁴ Әл-Хақим, III, 86, Хасан дәрежесіне жеткен хадис.

¹⁰⁵ Ислам дінін қабылдап, исламға дейінгі кезеңде, Мұхаммед пайғамбар (с.а.с.) кезінде де өмір сүрген, бірақ ешқашан оны көрмеген, тек сахабаларды ғана көрген адамдарды мухадрамдар деп атайды. Имам Муслим олардың саны жиырма болғандығын айтады.

(с.а.с.) көзі тірісінде дүниеге келген, бірақ одан (с.а.с.) ештеңе естімеген табиғиндерді айта отырып, екінші дәрежеде әл-Әсуад ибн Йәзид, Алқама ибн Қайыс, Масрук, Әбу Сәләмә ибн Абдуррахман, Харижа ибн Зейд секілді табиғиндерді, үшінші – әш-Шуғба, Шурайх ибн әл-Харис, Ұбайдуллаһ ибн Абдуллаһ ибн Ұтба секілді табиғиндерді келтіреді. Сол секілді олардың он бес дәрежесі бар. Ең соңғылары, Әнәс ибн Мәликпен кездескен басралықтар, Абдуллаһ ибн Әбу Әуфамен кездескен куфалықтар, әс-Сәйбпен кездескен мәдиналықтар, Абдуллаһ ибн Хариспен жолыққан хижаздықтар мен Әбу Әмәмә әл-Бәһилиді көрген шамдықтар, – дейді», – деген.

Көпшілік ғалымдар жеті ең үлкен құқықтанушы табиғиндерді ерекше атап өтеді. Олар – Сағид ибн әл-Мусайяб, Қасым ибн Мұхаммед ибн Әбу Бәкір әс-Сыддық, Ұруа ибн әз-Зубейр, Харижа ибн Зейд ибн Сәбит, Әбу Сәләмә ибн Абдуррахман ибн Ауф, Ұбайдуллаһ ибн Абдуллаһ ибн Ұтба ибн Масғуд, Сүлеймен ибн Йәсар.

Ибн Мубарак Әбу Сәләмәның орнына Сәлим ибн Абдуллаһ ибн Омарды аталған жеті ғалым табиғиндердің санына қосады.

Имам Ахмад ибн Ханбал: «Табиғиндердің ең абзалы – Сағид ибн әл-Мусайяб», – деп айтқан.

Халифа Омар ибн әл-Хаттаб (р.а.):

إِنَّ خَيْرَ التَّابِعِينَ رَجُلٌ يُقَالُ لَهُ أُوَيْسٌ «Табиғиндердің ішіндегі ең жақсысы – Уәйс атты адам», – деген¹⁰⁶.

Имам Әбу Ханифа да табиғиндерге жатады. Өйткені, ол Әнәс ибн Мәлик, Жәбир ибн Абдуллаһ, Абдуллаһ ибн Жәз әз-Зубәйди, Абдуллаһ ибн Ұнайс, Айша бинт Ажрад секілді сахабалармен кездесіп, олардан хадис риуаят еткен¹⁰⁷.

Хафса бинт Сирин мен Амра бинт Абдуррахман әйел табиғиндердің ішіндегі ең жақсылары болып саналады.

---

¹⁰⁶ Сахих Муслим, 2542.

¹⁰⁷ Док. Субхи әс-Салих, Улуму әл-хадис уә мусталахуһу, 357-358-б.

Әл-Булқини: «Табиғиндердің арасында хижраның 30 жылы бірінші болып дүние салған адам – Әбу Зейд Мағмар ибн Зейд, ең соңғысы хижраның 180 жылы қайтыс болған Халиф ибн Халифа»,– дейді¹⁰⁸. Халиф ибн Халифа Меккеде ең соңғы дүние салған сахаба Әбу әт-Туфайл Әмір ибн Уасиләмен кездескен¹⁰⁹. Осылайша табиғиндер дәуірі хижраның 180 жылы аяқталады.

Сахабалармен кездеспеген тек табиғиндерді көрген және олардан хадис жеткізген тұлғалар **әтбағу әт-табиғиндер** деп аталады

Олар туралы білудің де маңыздылығы бар. Өйткені жоғарыда келген *«Үмбетімнің ең жақсылары менің гасырымда өмір сүргендер, сосын олардан кейін келгендер, сосын олардан кейін келгендер»* деген хадисте, пайғамбарымыз (с.а.с.) табиғиндердің ізбасарлары болған әтбағу әт-табиғиндерді ерекше атап өткен. Әтбағу әт-табиғиндер ішінен Мәлик ибн Әнәс, имам әш-Шафиғи, әл-Әузағи, Суфиян әс-Сәури, Ибн Журейж сынды көрнекті ислам ғалымдары мен құқықтанушылары шыққан.

Әтбағу әт-табиғиндер кезеңі сахабалардың соңғысы дүние салған уақыттан бастау алып (хижраның 110 жылы), хижраның 220 жылы аяқталады.

Мұсылмандардың төртінші ұрпақ буыны хижраның 260 жылы, ал бесіншісі 300 жылы аяқталады. «Кутубу әс-ситта» кітабының авторлары төртінші және бесінші ұрпақ буынына жатады.

4. Хадистердің таралуы және хадис алу үшін жасалған сапарлар

Жоғарыда айтылғандай, ислам кең етек жайып, көптеген өлкелер Ислам мемлекетінің қатарына енуімен сахабалар

¹⁰⁸ Әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 498-506-б.

¹⁰⁹ Док. Субхи әс-Салих, Улуму әл-хадис уә мусталахуһу, 357-б.

исламның бесігі атанған Мекке мен Мәдинадан тыс өзге өлкелерге қоныс аударды. Олардың әрқайсысының өзіндік білім ерекшеліктері болғаны сияқты орныққан өңірлерінде құрған мектептері де бір-бірінен белгілі бір деңгейде өзгеше тұғын. Оның негізгі себебі барлық сахабалардың пайғамбардың сөзі мен іс-әрекеттерін естіп көруде немесе дінге қатысты мәселелердің шешімінде бір деңгейде болмауынан еді. Өйткені кейбір сахабалар пайғамбарымызбен (с.а.с.) әрдайым бірге болып, ұзақ уақыт оның (с.а.с.) сұхбатын тыңдаған болса, кейбірі Аллаһ елшісінің (с.а.с.) жанында аз уақыт қана жүрген. Бұл жайттан пайғамбарымыздың (с.а.с.) сөзі мен іс-әрекеттерін бір сахабаның білгенін басқа бір сахабаның білмеуі туындауы сөзсіз. Жоғарыда тоқталғанымыздай, мыңнан артық хадис жеткізген сахабалар арасында да айырмашылықтар бар екендігін аңғардық. Бір сахабаның естігенін, кейбір сахабалар естімеген. Сондықтан бір сахабаның орныққан өлкесінде сол сахабаның ғана естіп риуаят еткен хадисі кең таралып, танымал болды. Ал ол жерге келмеген сахабалардың білген хадистері ол өңірде беймәлім болып қалды. Хадис тарихында уақыт өте орныққан «шамдықтардың хадисі», «ирақтықтардың хадисі» немесе «мысырлықтардың хадисі» деген түсініктің қалыптасуының себебі де осы еді. Мысалы, егер бір хадис Шамға қоныстанған сахаба тарапынан риуаят етіліп, өзге жерлердегі сахабалар ол хадисті риуаят етпеген болса, шамдықтарға ғана танымал болған бұл хадис «шамдықтардың хадисі» деп аталды.

Әртүрлі хадистердің түрлі өлкелерге жайылуы шарифат үкімдерінде айырмашылықтарды тудырды. Сахаба дәуірінде шарифатзандылықтарының үш негізі: Құран Кәрім, сүннет немесе хадис, сахабаның ижтиһады болатын. Сахабаның ижтиһады пайғамбар тарапынан құпталғандығына: пайғамбарымыз (с.а.с.) Муаз ибн Жәбәлді Йеменге жіберген кезде одан қалай үкім шығаратынын сұрайды. Муаз: «Аллаһтың кітабымен,

онан таппасам, Аллаһ елшісінің сүннетімен, онда да таппасам, өзімнің ижтиһадыммен», – дейді. Пайғамбар (с.а.с.) оның жау-абына разы болып, көкірегіне қағып: *«Аллаһ елшісінің елшісін Аллаһтың елшісін риза қылатындай жетістікке жеткізген Аллаһқа мадақ болсын»*, – деп ризашылығын білдірген хадисі дәлел. Осы тұрғыдан ижтиһад – түрлі мәселелердің шешімін табу барысында сахабаның жүгінген шарифат үкімін бекітудегі негіздердің бірі. Әбу Бәкір, Омар ибн әл-Хаттабтың халифалығы тұсында, яғни сахабалардың Мәдинадан сырт аймақтарға тарамай тұрған кездерде шыққан мәселелердің шешімі қаладағы сахабалардың көзқарастарына сүйене отырып табылатын. Исламның таралуымен сахабалардың өзге аймақтарға орналасуынан оларға жүгіну немесе әрбірінің пікірін тыңдау мүмкін болмады. Мәдинада болған халифаның Құран Кәрім мен хадисте айтылмаған бір мәселеге қатысты Куфа, Басра, Шам немесе Мысырдағы ғалым сахабалардың басын қосу немесе сол мәселеге қатысты көзқарастарын білу онайға соқпайтын.

Сондықтан ғалым сахабалар өмір сүріп отырған өлкелерінде біріге отырып немесе жеке дара Құран Кәрім мен хадисте келмеген мәселелерге пәтуалар шығара бастады. Нәтижеде сахаба арасында шыққан үкімдермен байланысты көптеген түрлі көзқарастар пайда болды. Бұл түрлі пікірлердің жарыққа шығуына бірнеше себептер бар. Олар:

а) Құран Кәрім мен сүннет үкімдеріне қатысты мәтіндердің көбі бұлтартпас (қатғи) дәлел ретінде келе бермеуі. Өйткені, мәтінде тілдік жағынан екі немесе одан да көп мағынаны білдіретін сөздердің келуі ықтимал. Кейде шектеуі мүмкін бола тұра жалпыны білдіретін сөздер кездеседі. Бұндай мәселелерде үкім шығарушы әрбір сахаба өзінің көзқарасын қуаттайтын дәлелдерге сүйене отырып, лайықты пікірін білдіреді. Сахабалардың бір мәтінді түсінулерінде айырмашылықтардың орын алуы тармақ мәселелерде ғана көрініс тауып отырды.

ә) Сахабалардың өмір сүрген орталарының әрқилығы себепті, шариғат үкімін шығаруда негізгі көзделетін пайда мен қажеттіліктердің біркелкі болмауы. Мысалы: Мәдинада Абдуллаһ ибн Омардың жолыққан бір мәселесі Шамда Мағауияға не Куфада Абдуллаһ ибн Масғудқа кездеспейді.

б) Сахаба дәуірінде хадистердің жазылып, барлығы бірдей қол жеткізе алатындай мұсылмандардың арасында таратылмауы. Бұның нәтижесі ретінде, мысалы: Мысырдағы бір сахаба жолыққан бір мәселеде пайғамбардан (с.а.с.) естіген хадис мәтініне сүйене отырып үкім шығарады. Ал Ирактағы бір сахаба осы мәселеде бұл хадисті естімегені үшін өзінің ижтиһадына жүгінуіне тура келеді. Осылайша екі бөлек өлкеде бір мәселенің әртүрлі үкімі туындады.

Сахабалардың түрлі өлкелерге қоныс аударуымен пайғамбарымыздың (с.а.с.) хадистері жан-жаққа тарады. Бір сахабаның пайғамбарымыздан (с.а.с.) естіген хадисін басқа бір сахабаның естімеуі тың оқиға емес еді. Сол себептен сахабалар кезеңінде пайғамбарымыздан (с.а.с.) естімеген бір хадисті, оны білген, бірақ өзге өлкеде өмір сүрген басқа бір сахабадан есту үшін сол жерге жолға шығу үрдісі пайда болды.

Бірақ дінге қатысты бір мәселені үйрену үшін бірнеше күндер, тіпті апталап жолға шығу сонау пайғамбардың көзі тірісінде-ақ басталған-ды. Мәдинаға басқа аймақтардан ру, тайпа өкілдері топ-топ болып пайғамбарымыздан (с.а.с.) дінге қатысты сұрақтар сұрап, насихат алу мақсатында жиі келгендігі белгілі. Бұны Әнәс ибн Мәликтің: «Бізге Аллаһ елшісіне қандай да бір нәрсе туралы сұрақ қоюға тыйым салынды және сондықтан шөл тұрғындарының көзі ашық бір адамы келіп, пайғамбарымызға (с.а.с.) сұрақ қойғанын тыңдауды ұнататынбыз»¹¹⁰ деген сөзінен аңғарамыз.

Пайғамбар (с.а.с.) дүние салғаннан кейін дінді ең жақсы білген оның сахабалары екендігіне күмән жоқ. Сахабалар

---

¹¹⁰ Сахих Муслим, Иман кітабы, 12.

кезеңінде де дін үйрену үшін сапарға шығу толастамады. Дінге қатысты бір мәселені үйрену мақсатында немесе пайғамбардың (с.а.с.) бір хадисін есту үшін болсын *«әр-Рихла фи талаби әл-хадис»*, яғни, *«хадис үйрену жолындағы сапар»* деген атпен танымал болған бұл жолаушылық сахабалар арасында орын алғаны секілді, кейінгі кезеңдерде де артып, хадис жинау шарттарының біріне айналды.

Бір сахабаның білмеген немесе пайғамбарымыздан (с.а.с.) естімеген бір хадисті үйрену, яки білген жағдайда да күмәнданған кейбір сөздерін қайта естіп, нақтылау үшін сапар машақатына төзіп, алыс өлкеде өмір сүрген басқа бір сахабаға барғандығы жайлы көптеген жайттар бар.

Ата ибн Әбу Рабахтан (хижраның 114 ж.д.с.) жеткен хабарда Мәдинада болған Әбу Әйюб әл-Ансари пайғамбарымыздан (с.а.с.) естіген бір хадисті Мысырдағы Ұқба ибн Әмірден сұрау үшін жолға шыққан. Өйткені бұл хадисті пайғамбардан (с.а.с.) естіген өзі мен Ұқбадан басқа ешкім қалмаған еді. Әбу Әйюб әл-Ансари Мысырға жеткен кезде Мысыр әміршісі Мәсләмә ибн Махләдтың үйіне барып, оны Ұқбаның үйіне жол көрсетуші ретінде ертіп алып, Ұқбаға келеді. Оған: *«Кімде-кім бір мүміннің айыбын жасырса, Аллаһ та қиямет күні оның айыбын жасырады»* деген хадистің дұрыстығын сұрап: *«Бұл хадисті пайғамбардан естіген екеуімізден басқа ешкім қалмады»*, – деген. Ұқба хадисті дәл пайғамбарымыздан (с.а.с.) естігеніндей айтып береді. Солайша Әбу Әйюб көлігіне мініп, Мәдинаға кері қайтқан¹¹¹.

Қараңызшы, Әбу Әйюб бұл хадистің кейбір жерлерін ұмытқаны үшін қорқып, қайта есіне түсіру мақсатында пайғамбардан (с.а.с.) естігендерден жалғыз қалған Ұқба ибн Әмірді іздеп, Мәдинадан Мысырға бейне бір көршісінің үйіне баратындай жолға шыққан.

¹¹¹ Әл-Хақим Әбу Абдуллаһ, Мағрифату улуми әл-хадис, 7-8-б; Ахмад ибн Ханбал, Муснәд, IV, 159.

Әл-Бұхаридің «Ілім іздеу үшін жолға шығу» тарауының басында Жәбір ибн Абдуллаһ Абдуллаһ ибн Ұнайстан бір хадис есту үшін бір айлық жолға сапар шеккендігі айтылады. Жәбір ибн Абдуллаһ: «Бір кісінің Аллаһтың елшісінен хадис естігені жайлы маған жетті. Дереу түйе сатып алып, бір ай жол жүріп Шамға жеттім. Ол кісі Абдуллаһ ибн Ұнайс екен. Қакпашыға: «Жәбір келіп тұр деп айт»,– дедім. Ол: «Ибн Абдуллаһ па?» – деді. Мен: «Иә»,– дедім. Ол келген кезде: «Маған сенің Аллаһ елшісінен естіген хадисің жетті, оны өз аузыңнан естімей дүниеден өтіп кетуден қорықтым»,– дедім. Ол: «Мен Аллаһ елшісінен: *«Адамдар қиямет күні жалаңаш болып тіріледі»*,– деген хадис естідім деді¹¹².

Абдуллаһ ибн Масғуд: «Аллаһтың кітабын менен жақсы білетін біреуді білсем, оған барар едім»,– деген¹¹³.

Сол секілді тек бір хадис үшін сапар шегу сахабалар дәуірінен кейінгі табиғиндер кезеңінде де көптеп көрініс тапты. Хадистанушы табиғиндер пайғамбардан кейін қайнар көз болған, шартарапқа тарыдай шашылған сахабаларды жиі-жиі зиярат етіп, олардың Аллаһ елшісінен (с.а.с.) естіп, риуаят еткен хадистерін жинақтай бастады. Сағид ибн Мусайябтың «бір хадис есту үшін бірнеше күндер жол жүргенмін» деуі бұл тұрғыда мұсылман ғалымдарының қаншалықты мұқияттылық танытып, машақаттарға төтеп бергендігін көрсетеді¹¹⁴.

Шам өлкесінен болған Макхул (хижраның 112 ж.д.с.) Мысыр, Месопатамия және Хижаз өлкелеріне сапар шегіп, сол өңірлердегі өмір сүрген сахабалардан хадис алған¹¹⁵.

Куфалық әш-Шағби (хижраның 103 ж.д.с.) 500 сахабамен кездескенін айтады. Керемет еске сақтау қабілетіне ие болған

---

¹¹² Ибн Хажар, Фатху әл-Бәри, Білім кітабы, I, 305-306-б.

¹¹³ Әл-Хатиб әл-Бағдади, әл-Кифая, 402-б.

¹¹⁴ Ибн Абдулбарр, Жамиғу баяни әл-илм, I, 94-б.

¹¹⁵ Ибн Хажар, Тәһзибу әт-таһзиб, X, 291-б.

эш-Шағби бір сөзінде: «Осы кезге дейін ешбір нәрсе жазбадым, естіген әр хадисті жадқа алатынмын»,– деп айтқан¹¹⁶.

Ирак өлкесінде жетілген танымал хадис ғалымдарының бірі – Масрук (хижраның 63 ж.д.с.) табиғиндер кезеңінде ең көп сапар шеккен. Оның шәкірті болған эш-Шағби ол жайлы: «Адамдар арасында білім (хадис) жолында ислам әлемінің шартарапын кезген Масрук секілді біреуді білмедім»,– деген¹¹⁷.

Танымал хадис ғалымы Ибн Шихаб эз-Зухридің (хижраның 124 ж.д.с.) Мәдинадан Шамға дейін сапар шегіп, хадис жинағандығы жайлы деректер бар.

Сол секілді мәдиналық Мұхаммед ибн Сирин (хижраның 110 ж.д.с.) де Куфа ғалымдарынан білім алу үшін сонда барған.

Бұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Аталған мысалдар хадис ілімін үйреніп, оны өзгеге үйрету үшін мұсылмандардың мұқияттылығын көрсетуге жеткілікті деп ойлаймыз. Пайғамбардан (с.а.с.) риуаят етілген хадистерді осылайша асқан мұқияттылықпен жинауға тырысқан ғалымдардың жасаған сапарлары хадистердің ислам өлкелеріне таралуына әсер еткені секілді, хадис мәтінінің басқа риуаят жолдарын анықтауға себепкер болды. Өйткені бір хадистанушы өмір сүрген өлкесінде естіген хадисін басқа бір жерде, басқа бір ұстаздан, басқа бір жолмен естуі мүмкін. Бұл жағдай хадис жеткізушілер турасында зерттеулер жүргізуге түрткі болып, нәтижеде тізбек (иснад) пікірін ортаға шығарды.

Хадис үйрену үшін жасалған сапарлар табиғиндер кезеңінен кейінгі дәуірлерде де жалғасын тапты.

Ислам тарихында көрініс тапқан таңғаларлық сапарлар мен хадис ғалымдарының қайтпас қайсарлықтары кейбір шығыстанушы ғалымдарды қайран қалдырған. Тіпті олар,

¹¹⁶ Эз-Зәһәби, Тәзкира, I, 84.

¹¹⁷ Ибн Абдулбарр, Жамиғу баяни әл-илм, I, 114.

сол ерен еңбектің нәтижесінде жарық көрген туындыларды сүйсіне оқыған.

Мысалы, шығыстанушы Голдзехер өз таңғалысын: «Шаршауды білмеген хадистанушылар ислам әлемінің бір ұшы мен екінші ұшына, Андалустан (Испаниядан) Орта Азияға дейін сапарлар шегіп, әр жерден хадис жинап, өз тыңдаушыларына жеткізе білді. Шартарапқа тарағандардың білген хадистерін дұрыс түрде жинаудың бірден-бір жолы осы еді... Олар барлық мемлекеттерді серуендеу мақсатында немесе тәжірибе жинау үшін аралаған жоқ. Керісінше, олар біркелкі ағашқа жемістерін жинау үшін қонған құстар секілді, бұл өлкелердегі хадистанушылармен кездесіп, көрісіп және олардың әрбірінен хадис есту үшін сапар шекті», – деп білдірген.

Танымал шығыстанушы, профессор Николсон болса, мұсылмандардың білім жолындағы сапарларына сүйсіне отырып:

«Үлкен бір зерттеуші және шәкірт тобы, асқан жігерлікпен үш құрлықты аралап, бал жинаған аралар секілді елдеріне қайтады. Бұл зерттеушілер елдеріне келіп, білім нәріне сусап, оларды төрт көз болып күтіп отырған ортаға жинаған білімдерін жеткізеді. Олар алған ілімдерін кейде жазып, кейін кітап түрінде жалпы халыққа ұсынады. Бұл туындылар таңғажайыптылығы және тәсіліндегі кереметтілігімен бейне бір энциклопедияларға ұқсайды. Бұл кітаптар ғалымдар мен зерттеушілердің сүйеніп, негізге алатын туындылары болып табылады», – деп ой қорытқан¹¹⁸.

5. Жалған хадистердің пайда болуы

а) Жалған хадистің анықтамасы

Әуел баста ислам дініне қарсы әрекет жасаушылармен бірге, ұстанған саяси топтары мен құқықтық мәзһабтарын,

---

¹¹⁸ Док. Мехмед Шимшек, Хадис усулы және хадис мәтіндері дәріс нотлары, 14-15-б.

қауымы мен тайпаларын, соңына ерген имамдары мен басшыларын мадақтау, халифа мен әміршілеріне жағымпаздану және адамдардың дінге қызығушылығын арттыру мақсатында дін дұшпандары, жалғаншылар мен надандардың ойдан шығарған, әрі сол ойдан тоқыған сөздерінің дәрежесін көтеру үшін танымал хадис жеткізушілерден тізбек тізіп, бейне бір хадис секілді пайғамбарға жалғандықпен телінген сөздерді жалған хадистер деп айтамыз. Жалған хадис араб тілінде «маудуғ хадис» деп танылады. Шын мәнісінде, бұл сөздер хадис болмағандықтан хадис деп те атай алмаймыз, бірақ жалғандықпен сипатталып, хадис ілімінде «маудуғ хадис» деген атаумен қолданысқа енген.

Пайғамбарымыз (с.а.с.): *«Менің атымнан жалған сөйлемеңдер. Кімде-кім менің атымнан жалған сөйлесе, өзіне тозақтан орын дайындай берсін»*¹¹⁹, – десе де, өкінішке орай исламның алғашқы кезінде-ақ түрлі себептермен көптеген жалған хадистер тоқылды, тіпті тізбегін пайғамбарға (с.а.с.) теліп, дұрыс хадис ретінде риуаят етілді. Жалған хадистердің ойдан шығарылуының бірнеше себептері бар. Оларды келесі бөлім еншісіне қалдырып, бұл бөлімде хадистегі жалғандықтың тарихи бастауына, яғни жалған хадистердің пайда бола бастаған кезеңіне қысқаша тоқталайық.

ә) Жалған хадистің пайда бола бастауы

Жоғарыда келген хадистің маңыздылығынан байқағанымыздай, Құран Кәрімнің тәпсірі, әрі шарифаттың Құран Кәрімнен кейінгі қайнар көзі болған хадис – пайғамбар (с.а.с.) заманынан сахабалардың асқан мұқияттылығымен сақталған қасиетті бір аманат. Осылай бола тұра, хадистің ойдан шығарылуының алғаш бастауын зерттеу барысында, бұл құбылыстың хадистің көздің қарашығындай сақталған алғашқы

¹¹⁹ Сахих әл-Бұхари, Білім кітабы, 107.

сахабалар кезеңі мен пайғамбардың (с.а.с.) көзі тірісінде көрініс тапқан-таппағандығы жайлы сұрақ ойға оралады. Бірақ бұл ойдың негізсіз екендігін аңғару қиын емес. Өйткені хадис ілімінің тарихына қатысты деректерден пайғамбардың көзі тірісінде жалған хадис шығаруға жасалған әрекеттер немесе бір кісінің мұндай сорақы іске батылы барғандығы жайлы оқиғаларды мүлдем кездестіре алмаймыз. Егер бұндай әрекеттер болса, пайғамбарымыздың (с.а.с.) өзі немесе сахабалары тарапынан білініп, кейінгі кезеңдерде жарияланған жалғаншылар секілді оларды да хадис ғалымдары әшкерелеп, ондай хабарлар осы күнімізге дейін жетер еді.

Дегенмен, кейбір зерттеушілер, оның ішінде Ахмед Әмин «Фәжру әл-Ислам» атты еңбегінде пайғамбар (с.а.с.) заманында барлық хадистердің бір кітап болып жинақталып жазылмағандығын және пайғамбардың (с.а.с.) 23 жыл бойғы сүннетін мұқияттылық танытып, сақтап қалудың қиын іс екендігін дәлел қыла отырып, жалған хадистердің пайғамбар заманында пайда болғандығын алға тартады. Сонымен қатар бұл құбылыстың сол кезеңде жарық көргендігі себепті пайғамбарымыз (с.а.с.): *«Менің атымнан жалған сөйлемеңдер. Кімде-кім менің атымнан жалған сөйлесе, өзіне тозақтан орын дайындай берсін»*,– деп айтқан болатын дейді. Бірақ оның пікірін қуаттайтын нақты дәлелдер жоқ.

Жалған хадистердің пайғамбарымыздың (с.а.с.) заманында пайда болмағандығының бір айғағы, адалдықтары мен сенімділіктеріне тарих куә болған сахабалардың пайғамбарымызға (с.а.с.) деген кәміл сенімдері жалғандыққа жол беруі ақылдан алыс еді¹²⁰. Ал сол кездегі мұнафықтардың бұндай әрекетке баруы мүмкін дейтін болсақ, сахабалардың жақсы біліп, таныған екіжүзділердің хадис жеткізуде ешқандай орны болмағандығына күмән жоқ. Әрі атап кеткеніміздей, Құран Кәрім аяттары түсіп жатқан кезде,

---

¹²⁰ Мұстафа әс-Сibaғи, әс-Сунна, 95-б.

олардың жасырған екіжүзділіктерін жайып салып, оларға сорақы іс-әрекеттерін жүзеге асыруға мүмкіндік бермеген. Бұл тұрғыда Құран Кәрімде: **«Екіжүзділер, өздеріне байланысты жүрегіндегілерден хабар беретін бір сүренің түсуінен қорқады. (Мұхаммед с.а.с.): «Қылжақтай тұрындар. Расында Аллаһ сескенгендеріңді жарыққа шығарады»** де», – делінген (Тәубе сүресі, 64).

Пайғамбарымыз (с.а.с.) дүние салғаннан кейін мемлекет тізгінін қолына алған екі халифа Әбу Бәкір әс-Сыдык пен Омар ибн әл-Хаттабтың хадис риуаятында көрсеткен қатаң ұстанымдары себепті, олардың дәуірінде де жалған хадис шығару әрекеттері көрініс таппаған.

Мысалы, Әбу Бәкір пайғамбарымыздың (с.а.с.) әжеге мирастың 1/6 бөлігін бергендігін жеткізген әл-Муғира ибн Шұғбадан куәгер талап етіп, Мұхаммед ибн Мәсләмәнің куәлігінен кейін хадисті қабылдаған. Омар ибн әл-Хаттаб *«Біреулерің үш мәрте рұқсат сұрап, жауап берілмесе, кері қайтсын»* деген хадисті риуаят еткен Әбу Мұсадан осы хадис үшін куәгер, яғни осы хадисті пайғамбардан (с.а.с.) естіген өзге бір адамның куәлігін талап еткен. Әбу Сағид әл-Худридің куәлігінен кейін хадисін қабылдаған. Бұл ұстаным тура жолға бастаушы төрт халифаның тұсында жалғасын тапқан.

Ендеше, жалған хадистердің шығуы қай кезде бастау алды?

Деректерге жүгінетін болсақ, Османның (р.а.) халифалығының соңғы кезеңінде орын алған бүліктен кейін мұсылмандар арасында әр түрлі топтар көрініс таба бастады. Оның ішінде алғашқыда Әлиге (р.а.) қарсылық білдірген харижилер мен оның имамдығын, кейбірі пайғамбарлығын, тіпті бірі тәңірлігін алға тартқан рафидилер тобы пайда болды. Сахабалардың соңғы кезеңдерінде Абдуллаһ ибн Зубейір мен Абдулмәлик ибн Маруанның әмірліктерінің тұсында муржилер мен қадарилер, табиғиндер дәуірінің алғашқы кезеңінде, яғни

Әмәуилер билігінің алғашқы кезінде жәһмилер мен мушәббиха секілді топтар белең алды. Осы топтар өз ұстанымдарын қуаттау мақсатында Құран Кәрім аяттары мен пайғамбар (с.а.с.) хадистерін жорамалдап бұрмалай бастады. Алайда, бұл әрекет айтарлықтай нәтиже бермегендіктен олардың әр қайсысы пайғамбар атынан жалған сөйлеуге кірісті¹²¹.

Ғалымдар жалған хадистердің хижраның 41 жылы, яғни әділетті төрт халифаның кезеңінен кейін орын алғандығын алға тартады. Бұл пікірді доктор Субхи әс-Салих да қолдай отырып, алғаш жалған хадистердің төртінші халифа Әли ибн Әбу Талибтің кезеңінде мұсылмандардың харижилер, шииттер болып жік-жікке саяси топтарға бөлінуі салдарынан пайда болғандығын айтады¹²².

Алайда ескерте кететін жайт, жалған хадистер хижраның бірінші, екінші ғасырларында айтарлықтай қатты белең алған жоқ. Өйткені бұл кезең сахабалар мен табиғиндер өмір сүрген кезең еді. Олардың дінге деген адалдығы бұндай құбылысқа жол бермесі анық тұғын.

Тарихи деректер хадиске енген жалғандықтың алғаш шииттер мен яһудилер, зындықтар секілді дін дұшпандары тарапынан жүзеге асқандығын көрсетеді.

---

¹²¹ Талғат Кочжигит, Хадис тарихы, 103-104-б.

¹²² Док. Субхи әс-Салих, Улуму әл-хадис уә мусталахуһу, 266-б.

II БӨЛІМ

ХАДИС ІЛІМІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ОҒАН ТҮРТКІ БОЛҒАН СЕБЕПТЕР (хижраның II ғасыры)

I ТАРАУ. ХАДИС ІЛІМІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ИСЛАМ ҚОҒАМЫ

1. Саяси жағдай

Әділетті төрт халифаның басшылығынан кейін хижраның 41-132 жылдар аралығында Әмәуилер әулеті билік құрды. Халифалық әкеден балаға мұра ретінде беріліп келген Әмәуилер билігіне наразылық білдірген топтар аз болған жоқ.

Олардың ішінде Әлидің басшылығын алға тартқан шиттер мен халифаның мұрагерлік жолмен тағайындалуына түбегейлі қарсы болған харижилер мемлекеттегі ішкі жағдайдың тұрақсыздануына себеп болды. Бұны кейбір халифалардың билігіне қарсылық білдірген халық арасындағы толқулар үдете түсті.

Харижилер лаңкестік саясат жүргізіп, халифатқа үлкен қауіп төндіргендіктен, Әмәуилер әулетінің соңғы халифасы Маруан ибн Мұхаммед әскерді өзі бастап, оларға тойтарыс береді. Бірақ олар Хижазда белсенділік танытып, хижраның 130 жылы Мәдинаны басып алып, үш ай қалада өз үкімдерін жүргізеді. Қаланы азат етуге халифа Сириядан әскер жібереді де, олар Хижазды харижилерден арылтады.

Әмәуилер билігінің соңында арабтар мен берберлер арасындағы қақтығыстарды пайдаланып, харижилер Солтүстік Африкада айтарлықтай жағдайды ушықтырып жібереді. Хижраның 127 жылынан бастап бұл өңірлер харижи – суфрилердің қолына өтеді¹²³.

Андалусияда да жағдай шиеленісіп кетеді. Аббасилердің билікті қолдарына алу мақсатында астыртын жүргізген

---

¹²³ Али Заде, Хроника мусульманских государств /I-VII вв. Хиджры/ с. 125-126

әрекеттерінің нәтижесінде хижраның 132 жылы куфалықтар әс-Саффах деп танылған Әбу әл-Аббас Абдуллаһ ибн Мұхаммед ибн Әли ибн Абдуллаһ ибн әл-Аббас ибн Абдулмутталибке серт береді. Солайша Аббасилер халифатының іргетасы құрыла бастайды. Әс-Саффах билікті толықтай өз қолына алу мақсатында Маруанға қарсы Аун ибн Әбу Йазид қолбасшылық еткен әскер жібереді. Оған әс-Саффахтың туыс ағасы Абдуллаһ ибн Әлидің әскері келіп қосылады. Екі жақ әз-Зәбб өзенінің бойында кездеседі. Шешуші шайқас барысында Маруан жеңіліп, Харранға қашады¹²⁴.

Аббасилер әскері Маруанды кудалауын жалғастырып, кейіннен Мысырға қашып барған Маруан ибн Мұхаммед хижраның 132 жылы өлтіріледі. Оның өлімімен Әмәуи әулетінің билігі аяқталып, Аббасилер дәуірі басталады.

Әс-Саффах 136 жылы дүние салғаннан кейін билік басына оның бауыры Әбу Жағфар әл-Мансұр (хижраның 136-158 жылдары аралығында халифа болды) келді. Әбу Жағфар каталдығы және қол астындағыларға деген асқан қамқорлығымен ерекшеленді. Осы кезде халифаттың іргетасы нық орнықты. Бірақ Әбу Жағфарға бақталастық танытқан оның немере ағасы Абдуллаһ ибн Әли мен Аббасилер әулетінің билікке келуіне атсалысқан Әбу Муслим әл-Хорасанидің жақтастары және халифалыққа Әли ибн Әбу Талибтің ұрпағын лайық санаған шииттік топтар мемлекеттің тұрақтылығына үлкен қауіп төндірді¹²⁵. Дегенмен, халифа оларға дер кезінде қарсы тұра білді. Әбу Жағфар «әл-Әнбар» қаласынан бауыры Әбу әл-Аббас негізін қалап кеткен «әл-Һәшимия» қаласына қоныс аударады. Көп ұзамай Ефрат пен Тигр өзендерінің арасына мемлекет ордасы ретінде Бағдад қаласын салуға кіріседі. Ақырында биік қамалдармен қоршалған заманында дүниеде теңдесі жоқ заңғар шаһар бой түзеді. Уақыт өте келе бұл қала

¹²⁴ Ибн әл-Әсир, әл-Кәмил, V, 11-б.

¹²⁵ Әш-Шейх Мұхаммед әл-Худари, әд-Дәулә әл-Аббасия, 52-53-б.

ислам өркениетінің өзегі, көптеген ғұламаларды жетілдірген білім мен ғылым ошағына айналды¹²⁶.

Әбу Жағфар көз жұмғаннан кейін оның орнына келген баласы әл-Мәһди (хижраның 158-169 жылдар аралығында халифа болған) мемлекеттің ішкі саясатын реттеуді жалғастырды. Осы кезеңде Аббасилердің билігіне қарсылық білдірген Әмәуи әулетінен болған Абдуллаһ ибн Маруан бастаған кейбір көтерілістер орын алды. Дегенмен, олар халифа әл-Мәһди тарапынан басылып отырды. Нәтижеде Абдуллаһ қамауға алынып, бірақ кейін халифаның кешірімімен босатылады. Әл-Мәһди қол астындағыларға ерекше кеңшілік танытқанымен, ислам сеніміне қайшы ұстанымдағы, арамды – адал, адалды – арам қылып, ортада бүлік шығарушы зындықтар мен дінсіз топтарға асқан қаталдық танытты. Халифаның харижи басшыларымен бейбіт қарым-қатынаста болуы себепті бұл кезеңде харижилер тарапынан қауіп төнбеген еді.

Әл-Мәһди дүние салғаннан кейін оның баласы әл-Һәди (хижраның 169-170 жылдар аралығында халифа болған) әкесінің ұстанымын жалғастырып, зындықтар мен харижилерге қарсы тұрды. Дегенмен, әл-Һәди бір жылдан астам ғана билік құрғаннан кейін халифалыққа бауыры Һарун әр-Рашид (хижраның 170-193 жылдары халифа болған) келді. Ислам тарихында Һарун әр-Рашидтің дәуірі алтын әріптермен жазылды. Бұл кезеңде мұсылмандар барлық салада көптеген жетістіктерге қол жеткізген-ді. Халифа мемлекетте орын алған кейбір қақтығыстар мен келеңсіздіктерді ушықтырмай басып отырды. Шамда йемендіктер мен мударилердің арасындағы келеңсіздіктер¹²⁷, Хорасанда сол жердің уәлиі Әли ибн Исаның қақтығыстары басылды¹²⁸. Сол секілді Африкадағы берберлер

---

¹²⁶ Бұл да сонда, 73-74-б.

¹²⁷ Ибн әл-Әсир, әл-Кәмил, V, 210-б.

¹²⁸ Бұл да сонда, V, 225-б.

көтерілісі Нәрсәмә ибн Ағиянның қолбасшылығымен жан-шылды¹²⁹.

Әр-Рашидтен кейін билік басына баласы әл-Әмин келді. Ол хижраның 193-194 жылдары аралығында билік құрды. Оның халифалығы кезінде ислам мемлекетінің шаңырағын шайқаған бүліктер орын алды. Оның ішінде екі ағайынды әл-Әмин мен әл-Мәмун арасындағы түсініспеушіліктер ислам мемлекетіне сына қақты. Сонымен бірге Сирияда Мағауияның ұрпағынан әс-Суфияни лақабымен танылған Әли ибн Абдуллаһ ибн Халид ибн Йәзид ибн Мағауияның көтерілісі белең алып, нәтижеде Сирия өңірі солардың билігіне кірді¹³⁰.

Әл-Әминнен кейін әл-Мәмун (хижраның 198-218 жылдар аралығында халифа болған) халифа болып тағайындалады. Ол мемлекеттік істерді жүргізуді өзінің жақтастарына тапсырып қойып, өзі ел басқару істеріне көп араласпады. Бағдатта халифа жүргізіп отырған саясатқа деген Аббаси әулеті өкілдерінің наразылығынан туындаған толқулар жиі орын алып отырды. Ол әл-Мәмунның өзінің мұрагері ретінде пайғамбардың (с.а.с.) ұрпағынан саналатын Әли ибн Мұсаны тағайындаған уақытында ушыға түсті. Аббасилер әл-Мәмун тақты Әлидің жақтастарына өсиет еткеніне қарсы болды. Осыған байланысты бағдаттық Аббасилер әл-Мәмунның ағасы Ибраһим ибн әл-Мәһдиді халифа қылып жариялап, оған әл-Мұбарак деген ат қойды.

Хижраның 212 жылы халифа әл-Мәмун Құран Кәрімнің жаратылғандығы туралы пікірді алға тартқан муғтазилилердің ықпалына еріп кетеді. Ол ортодоксалды мұсылман ғалымдары мойындамаған көзқарасты қолдап, оны тіпті мемлекеттің ресми идеологиясы ретінде жариялайды. Бұл жайт ғалымдардың келіспеушілігіне әкеліп соққандықтан, халифа әл-Мәмун бұл көзқарастарды мәжбүрлі түрде енгізуге әрекет қылады.

¹²⁹ Бұл да сонда, V, 217-б.

¹³⁰ Әт-Табари, Тарих, VII, 25-б.

Нәтижеде, ол пікірін қолдамаған ғалымдарды қудалай бастады. Оның жолын кейін халифа болған бауыры әл-Муғтасим (218-227) жалғастырды. Осы үрдіс одан кейінгі кезеңдерде әл-Уәсиқтің (227-232) халифалығы тұсында да жалғасын тауып, халифа әл-Мутәуәккилдiң (232-247) билігі кезінде аяқталған болатын. Бұл оқиға ислам тарихында «мехнат» деген атпен орын алды. Ахмад ибн Ханбал сынды көптеген танымал мұсылман ғалымдары жапа шекті.

2. Дінсіздік әрекеттер

а) Зындықтар

Ислам мемлекеті хижраның I-II ғасырларында кең етек жайып, қол астына бірнеше ұлттар мен ұлыстар, түрлі дін мен мәдениет өкілдері кірді. Осы кезеңде өзге дін мен мәдениет өкілдерінен әсер алған мұсылман топтарымен қатар кейбір дінсіз топтар белең алды. Омардың (р.а.) халифалығы тұсында алып Парсы мемлекеті құлаған болатын. Парсылардың барлығы бірдей исламды қабылдамағандығы белгілі еді. Өйткені кейбір топтары өздерінің ескі наным-сенімдерінде қала берсе, кейбірі исламға қарсы кек сақтап дінді бұрмалап, бұзу үшін түрлі әрекеттер жасады. Осы дінсіз топтардың басында *зындықтар* тұрды.

Зындық сөзі жалпылама сырт көзге мұсылман болып, күпірлігін жасырған адамға таңылған. Көбіне зындықтар зороастризм, мәжуси дінін ұстанушылардан шыққан. Аббасилер дәуірінде ашықтан ашық дінсіздікті жариялап, дұрыс сенімнен ауытқыған тұлғаларға да зындық атауы берілген.

Имам әл-Ғазали әлемнің жаратушысын жоққа шығарушы, оның әуелден өздігінен барлығын, тірі жанның ұрықтан, ұрықтың тірі жаннан жаратылғандығын, бұның ежелден осылай болып мәңгілікке солайша жалғасатынын айтқан дінсіз *дәһрилер* тобын айтқан кезде «міне зындықтар дегеніміз осылар» деп дінсіз дәһрилер мен зындықтарды бірдей суреттейді.

Ислам тарихында зындықтар Әмәуилер билігінің соңына қарай пайда болған. Халифа әл-Уәлид ибн Йәзид ибн Абдулмәликтің тәрбиешісі Абдуссамад ибн Абдулаләның зындық болғандығы айтылады. Сол секілді Ибн ән-Нәдимнің айтуы бойынша, Әмәуилердің соңғы халифасы болған Маруан ибн Мұхаммедтің тәрбиешісі Жағыд ибн Дирхам зындық болған. Жағыд тағдыр мен Аллаһ тағаланың сипатына қатысты теріс пікірлер таратқаны үшін халифа Хишам ибн Абдулмәликтің (хижраның 102-125 ж.) тұсында Ирактың әміршісі Халид ибн Абдуллаһ әл-Қасри тарапынан өлтірілген¹³¹. Аббасилер дәуірінде зындықтар көбейіп, Куфа қаласы орталығына айналды. Оған Иракта *зороастризм, манауи және маздаки* діндерінің өкілдері көп шоғырланғандығы әсер еткен болса керек.

Ибн ән-Нәдим сыртай мұсылман болып көрінген, бірақ дінсіздігін жасырған кейбір кәләм иелерін (мутәкәллимдер) және зындық деп айыпталған басшылар мен әміршілердің есімдерін атап өтеді. Бұдан зындықтардың қаншалықты тарағандығын аңғарамыз¹³².

Зындықтармен алғаш күрес жүргізген халифа әл-Мәһди (хижраның 158-169 ж.) тұғын. Ол Бағдат зындықтарын өлтірген¹³³. Әл-Мәһдидің өлімінен кейін билік басына келген оның баласы Әл-Һәди (хижраның 168-170 ж.) әкесінің өсиетіне сай зындықтарға қарсы күресті жалғастырады. Әт-Табаридің айтуы бойынша, әл-Мәһди бір күні өзіне алып келген бір зындыққа тәубеге келуін бұйырады, тәубеге келмеген зындықты өлім жазасына кеседі де баласы әл-Һәдиге: «Ей, ұлым, билікке келген кезінде мына дінсіздерден сақтан. Олар сырт көзге дүниеде тақуа болып, ақырет үшін амал жасап, жамандықтан сақтану секілді жақсылыққа үндейді. Бірақ олар нұр мен қараңғылық деген екі нәрсеге табынуға шақырады.

¹³¹ Ибн ән-Нәдим, әл-Фихрист, 486-б; Ибн әл-Әсир, әл-Кәмил, IV, 205-б.

¹³² Ибн ән-Нәдим, әл-Фихрист, 487-б.

¹³³ Әт-Табари, Тарих, VI, 39-б.

Ағайындылардың бір-біріне үйленуін, нәжіс нәрселермен жуынуды, балаларды қараңғылықтан құтқарамыз деген желеумен ұрлауды рұқсат етеді. Оларға қарсы қылышыңды сайлап, серігі жоқ Аллаһқа олардың көзін жоюмен жақында», – деген¹³⁴. Әл-Һәди әкесінің өсиетін орындау мақсатында бірнеше зындықтардың басын алады. Дегенмен оларға қарсы қаншалықты қаталдық танытылса да зындықтар тарих сахнасынан жойылған жоқ. Тіпті, олардың саны Һарун әр-Рашидтің халифалығынан кейін, әсіресе әл-Муғтасимнің тұсында арта түсті.

ә) Рауандилер

Аббасилер мемлекетінің құрылуына үлкен еңбек еткен хорасандық Әбу Муслимнің Әбу Жағфар әл-Мансұр тарапынан өлтірілуінен кейін пайда болған дінсіз топтардың бірі *рауандилер* тобы болатын. Әбу Муслим үшін кек алу мақсатында шыққан бұл саяси сипаттағы топтың исламнан тыс өзіндік бір ұстанымдары болғандығы белгілі. Олардың кейбірі Әбу Муслимнің өлгендігін қабыл етпей, тіпті тәңір дәрежесіне дейін көтерген. Олардың ішіндегі Ризамия тобы Құдай рухының Әбу Муслимге енгендігін айтқан¹³⁵.

Әт-Табаридің айтуы бойынша, рауандилер Әбу Муслимнің соңына ерген хорасандықтар. Олар рухтардың кірігуіне (реинкарнацияға) сенеді. Халифаны тәңір деп санайды.

Рауандилер тобын сол кездегі зарадушт, мани, маздак сенімін ұстанушы зындықтардың қатарына қоссақ та болады.

б) Муқаннилер

Хорасаннан шыққан Ата әл-Муқанна Ризамия тобының өкілі болып, ақырында өзінің тәңір екендігін жариялаған¹³⁶. Ол соңына ергендерге: «Аллаһ Адам (а.с.) бейнесіне еніп,

---

¹³⁴ Бұл да сонда, VI, 433-434-б.

¹³⁵ Әш-Шахрастани, әл-Миләл уә ән-нихал, I, 154-б.

¹³⁶ Әл-Бағдади, әл-Фарку бәйнә әл-фирак, 155-б.

періштелерге Өзіне сәжде жасауды бұйырды. Сол кезде Ібілістен басқа барлық періштелер Оған сәжде қылған. Сосын Аллаһ пайғамбарлардың, Әли мен оның ұлдарының, кейін Әбу Муслимнің тұрпатына енген. Әбу Муслимнің өлімінен кейін өзінің бейнесіне енді»,– деп айтқан. Әл-Муқаннаның теріс пікірін мойындағандар оған құлшылық ете бастаған¹³⁷.

Әл-Муқанна өте көріксіз адам болғандықтан жүзін жасыру үшін алтыннан бет перде таққан. Адамдарға өзінің құбылып тұратындығын және нұрынан шынайы жүзін көруге ешкімнің шамасы келмейтінін айтады.

Әл-Муқаннаның соңына ергендер исламның арам қылған нәрселерін адал қылып, тіпті «арам» сөзін қолдануды тыйым салған. Намаз, ораза секілді ғибадаттарды жоққа шығарады¹³⁸.

Әт-Табаридің айтуы бойынша, хижраның 161 жылы халифа әл-Мәди Хорасанда әскер жасақтап, әл-Муқанна мен оның соңына ерегендердің бекінісін алуға жібереді. Мұсылмандар айналасы ормен қоршалған бекіністі ұзақ уақыт қоршап, хижраның 169 жылы басып кіріп, әл-Муқанна өлтіріледі¹³⁹.

3. Сенім тұрғысындағы мәзһабтар

а) Жәбрилер

Ислам тарихына назар салып қарайтын болсақ, мұсылмандар арасында тағдыр мәселесінде кейбір түсініктер орын алған. Біреулер тағдыр жоқ десе, біреулер бар дейді, ал біреулер болса, адам тағдырын өзі жасайды деген пікірлер қалыптастырған. Себебі, Құран Кәрім аяттары мен пайғамбар (с.а.с.) хадистерінде бұл мәселе қысқа-нұсқа айтылған болатын. Тіпті, пайғамбарымыз (с.а.с.) сахабаларына тағдыр жайында тартыспауды бұйырған.

¹³⁷ Бұл да сонда және Ибн Халликан, Уафаят, II. 426-б.

¹³⁸ Әл-Багдади, әл-Фарқу бәйнә әл-фирак, 155-156-б.

¹³⁹ Әт-Табари, Тарих, VI. 374-б.

Ислам мемлекетінің кеңеюімен мұсылмандардың қол астына кірген ұлттар мен ұлыстар және өзге дін өкілдері арасында тағдырға сенуден бас тартқандар бар-ды. Олар пайғамбардың (с.а.с.) тағдыр мәселесінде пікірталасқа тыйым салғанына құлақ аспаған еді. Омар ибн әл-Хаттаб дәуірінде Омардың (р.а.) алдына бір ұрыны алып келеді. Омар (р.а.) оған: «Неге ұрлық істедің», – деп сұрағанда, әлгі ұры: «Аллаһ осылай пешенеме жазғаннан кейін істедім», – деп жауап катады. Омар (р.а.) ұрлық қылмысына берілетін қол кесу жазасымен қоса, оған дүре соқтырады. «Дүре не үшін соғылды?» – деп сұрағандарға, халифа Омар (р.а.): «Қолын кескенім ұрлығы үшін, ал, дүре соқтырғаным, бәлесін Аллаһқа жапқаны үшін», – деп жауап берген.

Тағдыр мәселесі ескі мәдениеттер мен діндердің қпалымен күннен күнге ұлғая түсіп, төртінші халифа Әлидің (р.а.) тұсында мұсылмандардың ұдайы күн тәртібінде тұрды. Ал, Әмәуилер билігі кезеңінде теорияда болған мұндай түсінік ақыры жаңа бір мұсылман тобының пайда болуымен нәтижеленді. Хижраның 50 жылы Жәһм ибн Сафуанның қолдауымен пайда болған бұл топ «Жәбрия» ағымы деп аталды. Жәбрия деп аталу себебі, «жәбр» араб тілінде «мәжбүрлеу», «зорлау» деген ұғымды білдіреді. Олардың түсінігі бойынша, пенде іс-әрекет жасауға қабілетті емес және адамның өз іс-әрекетіне ешқандай қатысы жоқ. Яғни адамның іс-әрекетін Аллаһ зорлықпен жасатады. Адам өз іс-әрекетін қалауға, жасауға құқығы жоқ болғандықтан, тағдырындағы жаратылғанды мәжбүрлі түрде істеуде деп біледі. Батыс ғалымдары бұл ағымға «Фатализм» деп ат берген.

Демек, олардың басты сенімі адам тағдыр бойынша өмір сүреді және адамның бір істі істеуде ешқандай таңдау еркіндігі, күш қуаты рөл ойнамайды, тек мәжбүр ретінде істейді. Аллаһ тағала барлық нәрсені жаратқан және жаратылғандардың

ешбірі өзіне ұқсамайтын Ұлы құдірет иесі. Сол себепті Аллаһтан басқа ешкім ештеңе істей алмайды.

Бұл түсініктің іргесі ең алғаш яһудилер тарапынан қаланған. Жағыд ибн Дирхам есімді кісі бірінші болып сол түсінікті мұсылмандар арасына жайды. Жағыд ибн Дирхам бұл теорияны Шамда бір яһудиден үйреніп, артынан Басраға барып, «жәбр» теориясын насихаттауға көшеді.

Жәһм ибн Сафуан тағдырға тәуелді болу теориясын Жағыд ибн Дирхамнан үйренген соң жаңа бір діни топ құрды. Жәһм ибн Сафуан хорасандық болатын. Сондықтан ол өзінің ұстанған идеясын Хорасан мен оның төңірегіндегі халыққа уағыздап, сонда аяқ тіреді. Әмәуи билеушілері жәбрия мәзһабының көзқарасына қарсы шықпастан, қайта қолдау көрсетеді. Өйткені, Әмәуи билеушілері жасаған зұлымдықтарын тағдырға сілтеп, тағдырды кінәлауды әдетке айналдырды. Әмәуилер алғашқыда бұларға қолдау көрсеткенімен кейінірек Жәһм ибн Сафуан Насыр ибн Саяр есімді Хорасанның әкіміне қарсы шыққандықтан билікке қарсы бас көтеруін дұрыс көрмей, хижраның 128 жылы Жәһмді өлтірді. Жәһм өлтірілген соң, оның жақтастары Нахауэнд деген жерге қоныс аударады. Жәбрия мәзһабы осы маңайда біраз уақыт тұрақтағанымен Матуриди мәзһабы тарапынан соққы жеп, ақырында ыдырап, жойылып кетеді.

Жәбрия мәзһабын ұстанушылар өздерінің жолын дұрыс деп көрсете білу үшін Құран Кәрімнің:

«Егер Аллаһ қалайтын болса, оларды туралыққа жинар еді. Ендеше сен надандардан болма» (Өнғам сүресі, 35);

«Аллаһ олардың жүректеріне, құлақтарына мөр басқан, әрі көздерінде перде бар» (Бақара сүресі, 7), – деген аяттарынан дәлел келтіреді.

Бұл аяттардан Аллаһ қаласа, пенде дұрыс жолда болады, қаламаса тозақтық болады деген ұғым шығады. Сонымен қатар, олар дйттеген мақсаттарын жүзеге асыру жолында пайғамбарымыздың (с.а.с.) тағдырға қатысты айтқан

кейбір хадистерін бұрмалап, оларды өздеріне айғақ ретінде қолданған.

Жәһм ибн Сафуан бұнымен шектелмей, өзге де мәселелер төңірегінде өзінің пікірін білдіреді. Мысалы:

1. Жаннат пен тозақ мәңгілік емес, шегі бар. Жаратылған ешбір нәрсе мәңгілік бола алмайды, бәрінің бітер шегі бар. Мәңгілік – тек Аллаһ қана.
2. Иман ету – иман негіздерін біліп қоюмен жетерлік болады. Иман негіздерін жүрекпен қуаттау, сенгенін тілімен айту қажет емес, тек сол негіздерді біліп қойсаң жеткілікті. Ал күпірлік болса, сол негіздерді білмеуден тұрады.
3. Аллаһ тағаланың кәләм сипатын теріске шығарып, Құран Кәрім жаратылған деген пікірді қолдайды.
4. Жәһм Аллаһ тағаланы ешқандай бір сипатпен сипаттамайды. Аллаһты «Хаят» (тірі), «Ілім» (білуші), «Басар» (көруші) секілді сипаттармен сипаттауды дұрыс көрмейді. Себебі Аллаһ жаратылғандарға ұқсамайды. Ал, бұл сипаттар адамда бар болғандықтан Аллаһ мұндай сипаттан пәк.
5. Ақыретте Аллаһ тағаланың көрінуін қабыл етпейді¹⁴⁰.

ә) Қадарилер

Әмәуи билігінің алғашқы кезеңінде «тағдыр» мен «қаза» мәселесі төңірегінде түрлі келіспеушіліктер болғандығын жоғарыда айтып өттік. Міне, осы тағдыр мәселесінде кейбір мұсылмандар шектен шыққан. Жәбриә мәзһабы адам тағдырға тәуелді, адамның амал етуде ешқандай ерік күші жоқ деп шықса, енді біреулер Аллаһ адамның ісіне араласпайды, пенденің өзі барлық ісін таңдаумен ерікті түрде жасайды, тағдыр деген жоқ деп айтты. Тағдырды жоққа шығарушы бұл топ «Қадария» деп аталды.

---

¹⁴⁰ С. Өзбекұлы, М. Исахан, Ислам және кәләмдық мәзһабтар, 23-24-б.

Қадария мәзһабының шығу тарихы жайында тарихшылар түрлі пікірлерді алға тартады. Алайда көпшілік тарихшы ғалымдардың көзқарасы бойынша, бұл ағым Ирак еліндегі Басра қаласында пайда болған. Себебі Ирак сол кезеңдерде идеологиялық тартыстың ошағына айналған еді. Міне, осындай бір кезеңде тағдырды жоққа шығарушы топ тарих сахнасында көрінді. Тағдырды жоққа шығарушы кісі Ирак тұрғыны болатын. Ол әуелі христиан болып, исламды қабылдайды да, кейіннен қайта христиан дініне өтеді. Қадарияның құрушылары болған Мабэд ибн Халид әл-Жухәни мен Ғайлан әд-Димашқи тағдырды жоққа шығару пікірін сол адамнан үйренеді. Демек, тағдырды мойындамау, оған қарсы шығу сенімі исламның негізіне жат болып, сырттан келгендігін білдіреді. Бұл пікір осылайша мұсылмандар арасында жайылып, Мабэд әл-Жухани мен Ғайлан әд-Димашқи сол Ирактық христианнан үйренген сенімдерін насихаттауға көшеді. Мағбэд әл-Жухани өз миссиясын Ирак аймағында уағыздауға тырысса, Ғайлан әд-Димашқи Шамда жаюға талпынды.

Мағбэд әл-Жухани аз уақыттың ішінде көптеген қолдаушы жинап, Қадария түсінігін жайып үлгерді.

Әмәуилер бұқара халықты өз дегендеріне көндіру үшін кей жерде күш қолданды. Сол кезде Ирак аймағының басшысы, залым Хажжәж ибн Юсуф әс-Сақәфидің атакты қолбасшысы Абдуррахман ибн әл-Әшғас Әмәуи билігіне наразылығын білдіріп, басшыға қарсы көтеріліс жасайды. Мағбэд және оның жақтастары Абдуррахман тарапында болып, Хажжәжбен шайқасты. Нәтижеде көтерілісшілер күшпен басылып, Мағбэд әл-Жухани Хажжәж тарапынан өлтіріледі.

Ғайлан әд-Димашқи болса, Шам қаласында өзінің сенімін жая отырып, дәуірінің халифасы Омар ибн Абдулазизбен тартысып та қалған уақыты болды. Тіпті халифа Омар ибн Абдулазизге: «Ей, Омар! Көріп тұрсың, бірақ түсінбейсін. Қарайсың бірақ көре алмайсың. Ей, Омар сен исламның

кураған түсініктері ішінде өсіп жетілгенінді біліп қой. Сүннет аяқ асты етіліп, бидғаттар көбеюде. Ғалымдар қорыққанынан ештеңе айта алмайды. Үмбетті құтқаратын имам болғандай, апатқа душар ететін имам да бар. Сен қайсы имамнансың?» деп хат жолдаған болатын. Хатта бастан-аяқ халифа Омар ибн Абдулазизді сынайды. Омар ибн Абдулазиз Ғайланды райынан қайтуға шақырды. Ақырында Ғайланды жеңіп, тәубеге келтіргенде Ғайлан халифа Омар ибн Абдулазизге: «Ей, мүміндердің әміршісі! Саған адасушы болып келдім, сен мені тура жолға салдың. Саған көр болып келіп едім, көзімді аштың. Саған сауатсыз болып келіп едім, сауатымды аштың. Аллахқа ант етемін бұдан кейін бұл мәселеде ештеңе айтпаймын», – деген.

Халифа Омар ибн Абдулазиз қайтыс болған соң, Ғайлан әд-Димашқи ескі әуеніне қайта бастайды. Хишам ибн Абдулмалик кезеңінде тағдырды жоққа шығару сенімі Иран мен Хорасан өлкелерінде кеңінен тарап, ол жерлер Қадарияның ошағына айналды. Халифа Хишам осы аймақтан билікке қарсы айтылған сөз яки әрекеттің сыбысын естісе, қауіптің алдын алу үшін аяусыз бастырып тастайтын.

Бұл мәзһабтың «Қадария» деп аталу жайында ғалымдар түрлі пікірлер айтады. Сол айтылған пікірлерден ең көңілге қонымдысы, ол топтағы адамдар тағдырды жоққа шығарғандықтары үшін «Қадария» деп, яғни, тағдырды Аллаһ жазбайды, пенде өз тағдырын өзі жасайды деген сенімді ұстанғандықтан аталған.

Қадария ағымы Жәбриә ағымына қарсылық білдіру нәтижесінде пайда болғандықтан олар да өз сенімдерін дәлелдеу үшін Құран Кәрім мен хадистен дәлел іздейді. Нәтижеде:

«Расында біз оған тура жол көрсеттік. Мейлі шүкіршілік қылсын, мейлі қарсы келсін» (Инсан сүресі 3), – деген аят пен *«Әрбір туылған бала мұсылман болмысында туыла-*

ды. Оның ата-анасы яһуди, христиан немесе отқа табынушы етеді»¹⁴¹, – деген хадисті негізге алады.

Сол секілді, осыған ұқсас мағынадағы аят пен хадистерді дәлел ретінде көрсетеді. Қадария ағымы уақыт өте келе жаңа пішін алып, тарихта муғтазилелерге орын береді.

б) Муржилер

«Муржи» араб тілінде үміт ету мағынасын білдіретін «рәжә» сөзінен шыққан. Қандай да бір істі кейінге қалдыру, Аллаһқа сілтеп, жақсылығын, ақырын Аллаһтан күтушілерге берілген есім.

Бұл ағым ислам әлемінде үлкен күнә істеген мұсылман кісілердің бұл дүниелік және о дүниелік жағдайы жайлы туындаған пікірталастар нәтижесінде пайда болды. Мұндай пікірталастар әділетті төрт халифаның төртіншісі болған Әлидің (р.а.) тұсында өрбіді. Үлкен күнә істеп қойған мұсылманды харижилер «кәпір» десе, Муғтазила ағымы «пасық» деп үкім берген. Сол кезеңнің танымал ғалымы әл-Хасан әл-Басри және өзге де ғалымдар ондай кісіге «екіжүзді» деп пәтуа берді. Көпшілік мұсылмандар ондай кісіге «күнәһар мұсылман» деген үкім беріп, ол пендені Аллаһ қаласа кешіреді немесе жаза-сын береді деген бағытты ұстанады. Муржия ағымы бойынша, күпірлікпен бірге мойынсұнудың пайдасы болмағандай күнә істеу иманға зиян келтірмейді.

Муржия ағымының пайда болуы мен негіздерінің қалыптасуы сахабалар тұсынан бастау алады. Османның (р.а.) халифалық кезеңінің соңына қарай халық арасында әкімдердің әділетсіздігі мен қатыгездігі өсекке айналып, астыртын ұйымдастырылған әрекеттер салдарынан халифа Осман өлтірілді. Осы оқиғалар барысында кейбір сахабалар үнсіз қалуды жөн көріп, мұндай бүліктерден аулақ тұруды, араласпауды дұрыс деп тапты. Олар Аллаһ елішісінің (с.а.с.):

¹⁴¹ Сахих әл-Бұхари, Жаназа кітабы, 1359.

«Жақында бүліктер шығады, (сол кезінде) отырған (кісі) түрегеп тұрғаннан, түрегеп тұрған, жүріп бара жатқаннан, жүріп бара жатқан жүгірушіден жақсырақ. Ол (бүліктер) өзіне ұмтылғанды опат етеді, сондықтан, кім олардан құтылар не паналар жер тапса, соны паналасын»¹⁴²,— деген хадисіне сүйенді.

Міне, осы түсінікті ұстанған сахабалар Османның (р.а.) кезеңінде шыққан және халифаның өлтірілуімен аяқталған бүліктерге араласпады. Сонымен қатар, олар Әли (р.а.) тұсында шыққан бүліктер мен соғыстарда осы ұстанымдарын жалғастырды. Мысалы, халифа Әли мен Шам әкімі Мағауия арасында болған Сыффин соғысы жайында ешқандай пікір білдірмеген. Бұл топтың ішінде Сағид ибн Әбу Уаққас, Абдуллаһ ибн Омар, Имран ибн Хусейн сынды танымал, беделді сахабалар болған. Олар Сыффин шайқасында өлген мұсылмандар жайында ешқандай үкім айтпай, тіпті қай жақтың дұрыс, қай жақтың кінәлі екендігін де айтпай, бейтарап қалған. Өлген мұсылмандардың үкімін сұрағандарға «Аллаһ біледі» деп қысқа қайырған. Аты аталған сахабалар секілді кейбір сахабалар да үлкен күнә істеген мұсылман жайында ешнәрсе айтпауы соғысқа қатысқан мұсылмандарды қатты мазалай бастаған. Нәтижеде бүлікшілер соғысқа қатысқан мұсылмандар мен үлкен күнә істеген мұсылмандар жайында ештеңе айтпастан олардың жағдайын тек Аллаһ қана біледі деген топ орын алған. Бұларға «үміт артушылар, үміттенушілер» ұғымына келетін «Муржия» деп ат берілген.

Муржилер «Лә иләһә илләллаһу Мухаммәдур расулуллаһ» (Аллаһтан басқа ешбір тәңірі жоқ, Мұхаммед Оның елшісі) деген кісіні жасаған күнәсі үшін кәпір немесе мүшрік деп айта алмаймыз, кімнің кім екендігін Аллаһ біледі деген қағиданы ұстанған. Шынында да, осы ұстаным дұрыс. Кімнің кім екендігін, о дүниеде қайда баратындығын Аллаһ біледі.

---

¹⁴² Сахих әл-Бұхари, Фитнәлар кітабы, 7081.

Кейінгі уақытта шыққан жаңа муржилер алдыңғылардан өзгеше түсінік қалыптастырды. Олар үлкен күнә істеген мұсылманның жағдайын Аллаһқа тапсырғанымен шектелмей, күнә жасау иманға зияны жоқ деген пікірді ұстануға көшеді. Сенімдерін: «Иман – тілмен айту, жүрекпен қуаттау, сену және білуден тұрады. Амал ету өз алдына бөлек нәрсе»,– деген қағидаға негіздейді.

Кейбір муржилер иман жүректегі ұғым екендігін алға тартты. Діни үкімдерді тек біліп, сеніп қоюмен шектелген муржилер үшін амал ету маңызды болмады. Олардың пікірі бойынша, ислам қоғамында өмір сүріп, тілімен күпірлікке барып, пұттарға табынған, христиандарға қосылып үштік сенімде болған адам, Аллаһтың алдында кемел бір мұсылман және жаннаттық болып табылады.

Сол себепті ғалымдар муржилерді екі топқа бөліп қарастырады. Бірінші топтағылар сахабалар арасындағы түсініспеушілік пен қақтығыс және Әмәуи билігі кезіндегі бүліктерге үкім беруден бас тартқандар. Екінші топтағылар болса, иман мәселесіне атүсті қарап, Аллаһ күпірлік пен серік қосудан басқа бәрін кешіреді деген сенім бойынша иман еткен кісі не істесе де болады деп, ізгі амалды тәрк етушілер. Бұл топтағы муржилер алдыңғы сахабалар мен ғалымдардың беделіне кір келтіріп, өзгелердің сынына ұшырады. Зейд ибн Әли ибн Хусейн осы топтағыларды меңзеп: «Мен пасықтардан, Аллаһтың кешірімімен үміттендірген Муржилерден аулақпын»,– деген. Сондықтан муржилер туралы сөз еткенде аталған екі топты шатастырмау керек.

Муғтазила ағымы өз діни түсінігіне қосылмағандарды муржилер деп атады. Тіпті, құқықтанушылар мен хадис ғалымдарын да «Муржилер» деп кінәлаған. Имам Әбу Ханифа да муғтазилердің пікірлерін теріске шығарғаны үшін муржия деп айыпталған еді.

Муржия ағымы өз арасында түрлі түсініспеушілік салдарынан бірнеше топқа бөлінген. Сол топтардың бастылары мыналар: Жәһмилер, Каррамилер, Хашауилер, Нажжарилер, Мәрисилер¹⁴³. Бұл топтардың өздеріне тән діни түсінігі бар. Дегенмен бұл топтардың бәрі дерлік орта ғасырда жойылып бітті.

Қорыта айтқанда муржилер әуелде дұрыс позиция ұстанып шықса, кейінгілер бұл ұстанымды шектен шығарумен дәстүрлі исламнан тыс ағым деген атпен ислам тарихында қалды.

в) Муғтазилелер

Муғтазилелер – ислам тарихында өзіндік із қалдырған, ислам философиясының іргесін қалап, кәләм ілімін жандандырған топ.

Муғтазила ағымы Әмәуилердің халифалығы тұсында пайда болып, Аббасилер дәуірінің бір кезеңдерінде ислам әлемінің ресми мәзһабы болып бекітілді. Шамамен бір ғасырдан аса өзінің ұстанған бағыты бойынша күресті.

Көпшілік ғалымдардың пікірінше, Муғтазила мәзһабының құрушысы – Уасыл ибн Ата. Ол Ирактың танымал ғалымы әл-Хасан әл-Басридің шәкірті болатын. Бұл аумалы-төкпелі уақытты бастан өткізген, қаншама жазықсыз мұсылманның қаны төгілген кезең еді. Міне сондықтан мұсылмандар арасында адам өлтіру секілді үлкен күнә істеген кісінің халі не болады деген өзекті мәселе күн тәртібінде тұрды. Себебі бір мұсылманды әдейілеп өлтірудің үкімі, жазасы о дүниеде мәңгілік тозақта қалатындығын Құран Кәрімнің **«Кімде-кім бір мүмінді әдейі өлтірсе, оның жазасы, ішінде мүлде қалатын тозақ болады»** (Ниса сүресі, 93) аятында баяндалған.

Бірде дәріс үстінде әл-Хасан әл-Басриден үлкен күнә істеген кісінің халі не болады деп сұралғанда, ол: «Ондай кісі мұнафық болады»,– деп жауап қатқан. Сол кезде Уасыл

---

¹⁴³ Әбу әл-Фадыл Аббас ибн Мансур әс-Саксаки, әл-Бурхан фи мағрифати ақайыди әһли әл-әдиән, 34-39-б.

ибн Ата ұстазының бұл жауабына қанағаттанбай орнынан тұрып: «Ондай кісі мүмін де емес, кәпір де емес екі ортадағы бір дәрежеде болады», – деп өз пікірін айтады да, әл-Хасан әл-Басридің дәрісін тастап шығып кетіп, өз алдына мешітте жаңа бір дәріс алқасын құрады. Әл-Хасан әл-Басридің дәріс алқасын тастап шыққандығы үшін «иғтәзәлә», яғни «бөлектенді» деген ат тағылады¹⁴⁴. Нәтижеде Уасыл ибн Атаның пікірін қолдаушылар «муғтазилилер» деп аталды. «Муғтазила» сөзі «дараланған», «оқшауланған», «бөлектенген» деген ұғымды білдіреді.

Муғтазилилер ислам ағымдарының ішіндегі діни мәселеде ақылды көбірек қолданатындығымен ерекшеленеді. Ақылға қонымсыз деп түсінген аят пен хадисті логикалық тәсіл бойынша түсіндірді. Әсіресе, сенім, иман мәселелерін дәлелдеу үшін алдымен ақылды төреші етті. Олар шарифатқа құрмет көрсеткенімен ақли мәселеде бөгет танымайды. Кез келген бір мәселені әуелі ақылға салып таразылайды, ақылға қонымды болса алады, қонымсыз болса, тәрк етеді.

Муғтазилилердің ақылға көбірек мән беруінің себебін ғалымдар: муғтазилилердің көне мәдениет пен өркениеттің ошағы атанған Ирак пен Парсы аймағынан шығуы; олардың басым көпшілігі араб ұлтынан болмауы; муғтазилилердің өзге тілдердегі философиялық еңбектерді араб тіліне аударуға атсалысқан мұсылман емес адамдармен тығыз қарым-қатынас жасауы және философиялық пікірлердің оларға әсер етуі деп түсіндіреді.

Бұл ағым Әмәуилердің билік еткен кезеңінің соңына қарай орын алып, үкімет жағынан ешқандай қысымға ұшырамады. Өйткені, үкіметтің билігіне араласпады, халық арасында бүлік тудырмады. Дегенмен, уақыт өткен сайын ел ішінде түрлі мақсаттағы топтар шықты. Кейбіреулері өлімнен, жазадан қорқып, сырт көзге мұсылман болып көрініп, дүниелік пай-

¹⁴⁴ Док. Субхи әс-Салих, Фи илми әл-кәләм, әл-Муғтазила, 106-б.

да үшін немесе мұсылмандарды адастыру, алауыздық тудыру секілді ел арасында имандарына күмән ұялататын пікірлер жайды. Аббасилер дәуірінде мұндай жайттар көптеп кездесіп, тіпті кейбір топтар халифа билігіне қарсы көтеріліс жасады. Халифа әл-Мәһди тұсында адам жаны өлген соң өзге тәнге қонады деген сенім Мауараннәһр аймағына тарайды. Бұл сенімді жаюшы Муқанна әл-Хорасани есімді кісі еді. Сол кісінің қолдауымен бұл сенімді ұстанушылар саны көбейіп, барлық нәрсені халал санап, елді тонап, тіпті, халифаға қарсы көтеріліс жасайды. Халифа әл-Мәһди бұл адасушы топ мүшелерін бастыру үшін едәуір күш жұмсады. Бірақта, қылыш әрбір пікір мен адасушы топты жоюға дәрменсіз екендігіне көзі жетіп, оларды басқа жолмен жеңуді қарастырады. Нәтижеде олардың сенімдерін, санасындағы күмәндарын Құран Кәрім аятымен, әрі ақли жолмен шешіп, шығынсыз жолмен үнін өшіре білетін муғтазилилерге ашық түрде қолдау көрсетті.

Бір шетінен осы тұста мұсылмандар арасына үнді мен грек философиясы тарала бастады. Исламнан бұрын парсы мәдениеті грек философиясының әсерінде болды. Ал мұсылмандарға парсылар мен суриянилер арқылы енді. Өйткені, суриянилер грек философиясының мирасқорлары еді. Муғтазилилер дәлел келтіру әдісінде грек философиясын көбірек қолдануға көшті.

Төрт халифа дәуірінен бастап исламды өркендету жолындағы жорықтар нәтижесінде көптеген ұлт және дін өкілдері ислам әлеміне ерікті, еріксіз бас иді. Уақыт өте келе мұсылмандар арасында зындықтар, шектен шығушы ағымдар исламды іштен жығу үшін түрлі әрекеттер жасай бастады. Осындай ағымдар мен топтарға қарсы исламның шынайылығын, ақиқатын түсіндіру үшін муғтазилилер ақыл мен қисынға жүгінді. Муғтазилилердің ортақ қабыл еткен бес қағидалары осындай топтармен күрес кезінде қалыптасты. *Таухид* қағидасы Мужассима мен Мушаббиһа ағымына, *адл* қағидасы Жәһмия ағымына, *ал-уағд уәл-уағид* қағидасы Мур-

жия ағымына, *әл-Мәнзиләту бәйнә әл-мәнзиләтәйн* қағидасы Муржия мен Харижилерге қарсы жауап беру үшін жүйеге келді.

Муғтазилелер Аббасилер тұсында халифа әл-Мәмун муғтазилелердің пікірін қолдағандықтан муғтазила ұстанымын халифалықтың ресми мәзабы ретінде бекітіп, тікелей өзінің араласуымен халыққа осы ағымның қағидаларын күштеп қабылдағты. Әл-Мәмуннан кейінгі халифалар әл-Муғтасимнің, әл-Уәсиктің дәуірінде муғтазилелердің алтын дәуірі болды. Бірақ хижраның 232 жылы таққа келген халифа әл-Мутәуәккил халықтан келген шағымдар нәтижесінде муғтазилелерге қысым көрсетіп, аз уақыт ішінде оларды тарихтан ысырып тастады. Себебі, олар билікті пайдаланып, өз сенімдеріне халықты сендіруге зорлап, көнбегенді аяусыз жазалап, өлтірді.

Алайда муғтазили деген ағым тарихтан жойылғанымен олардың көзқарастары мен ұстанымдары кейбір топтарда өз жалғасын тапты.

Тарихта муғтазилелердің идеяларын жаңғыртушы, үндеуші ғалымдар өтті. Олардан: Башир ибн Муғтамир (хижраның 219 ж.д.с.), Әбу әл-Һүзейл әл-Алләф (хижраның 235 ж.д.с.), Ибраһим ән-Наззам (хижраның 256 ж.д.с.), әл-Жахиз (хижраның 259 ж.д.с.), Әбу Әли әл-Жуббәи (хижраның 303 ж.д.с.) және Қазы Абдулжаббар ибн Ахмад (хижраның 415 ж.д.с.) секілді муғтазила ғалымдарын атап өткен орынды¹⁴⁵.

¹⁴⁵ Бұл да сонда, 106-б.

II ТАРАУ. ХАДИСТЕГІ ЖАЛҒАНДЫҚТЫҢ ӨРШИ ТҮСУІ МЕН СЕБЕПТЕРІ

1. Саяси келеңсіздіктер

Хижраның бірінші ғасырында халифа Осман ибн Афғанның өлімінен кейін мұсылмандар арасында пайда болған саяси келіспеушіліктер салдарынан бөлінулер көрініс тапты. Хадистегі жарық көрген жалғандық та алғаш рет осы келеңсіздіктер тұсында шииттер тарапынан бастау алғаны белгілі.

Шииттер халифалыққа Әли және оның ұрпағының сөзсіз лайық екендігін, оның Әмәуилер тарапынан күшпен алынғандығын алға тартып, осы түсінік негізінде, өз ұстанымдарын қуаттау мақсатында хижраның бірінші ғасырының екінші жартысында жалған хадистер тоқыды. Сол секілді Әли ибн Әбу Талибтің және Әһлу әл-Бәйттің (Әли ұрпақтары) артықшылығын, Әлидің пайғамбар мұрагері екендігін баяндаған және Әли мен оның ұлдарын халифалыққа лайық екендігін бекіткен жалған хадистер таратты.

Мысал ретінде кейбір жалған хадистерді көрсете кетейік:

Аббад ибн Абдуссамадтың Әнәс ибн Мәликтен риуаятында, пайғамбар (с.а.с.): «Періштелер маған және Әли ибн Әбу Талибке жетпіс жыл бойы дұға қылған, *Лә иләһә иллә Аллах* куәлігі жерден көкке тек менен және Әлиден көтеріледі», – дегені айтылады. Аббад ибн Абдуссамад хадис ғалымдары арасында әлсіз, әрі хадисі мойындалмайтын жеткізуші (мункәру әл-хадис) ретінде танылған. Ол Әнәс ибн Мәликтен бір ғана жалған хадис риуаят еткен.

Бұған қоса Ибн Адидің айтуынша, Аббад шииттердің шектен шыққан тобынан болған. Оның риуаят еткен хадистерінде Әлидің артықшылығы баяндалған.

Хабба ибн Жуәйннің, Әли ибн Әбу Талибтен жеткізген риуаятында, Әли (р.а.): «Осы үмбеттен ешкім Аллаһқа ғибадат етпей тұрғанда мен Аллаһ елшісімен бірге бес немесе жеті жыл бұрын Оған (Аллаһқа) ғибадат еткенмін»,– дейді.

Ибн Жәузидің баяндауында бұл хадис жалған және Хабба шектен шыққан шииттер тобынан. Хадистің жалған екендігіне Хадишаның (р.а.) және Йәзид пен Әбу Бәкірдің (р.а.) исламға алғаш кіргендері дәлел¹⁴⁶.

Минәнің Ибн Масғудтан жеткізген хадисінде: «Жын тайпасы пайғамбарды зиярат еткен түні оның жанында болған едім. Дүние салатындығы жайлы хабар келгендігін айтты. Халифа тағайында дедім, жауап бермеді. Бір сағаттан кейін сол сөзді қайталады. Тағы да халифа тағайында дедім. Кімді деп айтып ауызын жиғанша Әли ибн Әбу Талибті деп жауап бердім. Оның үстіне пайғамбар: «Жаным құдірет қолында болған Аллаһпен ант етейін, оған мойынсұнғандардың барлығы жаннатқа барады»,– деп бұйырды»,– деп келеді.

Ибн Жәузидің пікірінше, бұл хадис жалған, әрі жеткізушісі Минә шииттердің шектен шыққан тобының өкілі саналады.

Осы секілді жүздеген хадис шииттер тарапынан ойдан шығарылып, пайғамбардың (с.а.с.) атын жамылып таратылды. Сол секілді хижраның бірінші ғасырының екінші жартысында жайыла бастаған жалған хадистер тек қана Әли мен ұлдарының артықшылығын және олардың халифалыққа лайық екендіктерін алға тартумен шектеліп қалмай, халифалықты олардың қолынан күшпен алған Әмәуилерді жамандап, лағынеттеуді көздеген хадистердің жаңа түрлері белен ала бастады. Осы тұрғыда Абдуллаһ ибн Масғудтан, Әбу Сағид әл-Худриден және мурсал болып әл-Хасан әл-Басриден бірнеше тізбектермен: «Мағауияны менің мына минбарымда (мінбе)

¹⁴⁶ Ибн әл-Жәузи, әл-Мәудуғат, I, 342.

құтпа оқығанын көрген уақыттарында оны өлтіріңдер»,– деген хадис риуаят етілген¹⁴⁷.

Әл-Хаким ибн Ұмәйрден риуаят етілген басқа бір хадисте пайғамбар (с.а.с.) Әбу Бәкір, Омар, Осман, Әлидің халифалықтарынан риза болып, олардың өзінің жолымен жүргендігін және Аллаһтың олардың істеген істерін көретіндігін айтып, Мағауия жайында: «Сен жаман, жек көрінішті нәрсені жақсы, керемет санадың; осылайша кішілер үлкейеді, үлкендер осымен картаяды. Ажалың жақын, зұлымдығын көп»,– деген.

Әбу Баразадан риуаят етілген хадисте: «Пайғамбарымыздың (с.а.с.) жанында болған едік, сырттан бір өлең дауысы естілді. Пайғамбарымыз (с.а.с.) «Бұл не екен, барып қарандар»,– деді. Шығып қарасам, Мағауия мен Амр ибн әл-Ас өлең айтып келеді екен. Пайғамбарымызға (с.а.с.) келіп, жайтты жеткіздім. Ол (с.а.с.) хабарды естіп: «Аллаһым, екеуіне де бүлік бер, екеуін де отқа таста»,– деді»,– делінген.

Әмәуилер, дұшпандары тарапынан ойдан шығарылып, пайғамбарға (с.а.с.) телінген хадистермен сөгілсе де, олардың жақтастары қарап қалмай, Мағауияны қорғап, жалған хадистермен оның қадір-қасиетін арттыруға және артықшылықтарын алға тартуға кірісті. Мысалы, дұшпандары тарапынан риуаят етілген «Мағауияны менің мына минбарымда құтпа оқығанын көрген уақыттарында оны өлтіріңдер» сөзі Мағауияның жақтастары тарапынан «Мағауияны менің мына минбарымда мінбе құтпа оқығанын көрген уақыттарында оны қабылданғандар» түрінде риуаят етілген¹⁴⁸. Ал басқа жақтастары болса, дұшпандары тарапынан «оны өлтіріңдер» мағынасындағы хадис дұрыс болған жағдайда да, аты аталған Мағауияның Ха-

---

¹⁴⁷ Бұл да сонда, II, 24.

¹⁴⁸ Ибн әл-Жәузи, әл-Мәудуғат, II, 27, Өйткені «оны өлтіріңдер» мағынасында келген «фактулуһу» сөзіндегі «т» әрпінің «б» әрпімен жазылуы «факбалуһу» «оны қабылданғандар» мағынасын береді.

лифа Әбу Суфиян емес, басқа Мағауия ибн әт-Табут екендігін дәлелдеуге тырысып баққан.

Сол секілді Мағауияның артықшылығы жайлы өте көп жалған хадистер пайда болған. Мысалы: Әнәс ибн Мәликтен риуаят етілген хадис бойынша, пайғамбар (с.а.с.): «Жәбрейіл (а.с.) маған алтын қалам алып келіп былай деді: Алюул Әгла (Аллаһ) сәлем жолдап: Сүйіктім, саған Мағауия ибн Әбу Суфиянға берілген Арыштың үстінен бір қалам жібердім, оны оған жеткізіп, осы қаламмен Аятул Курсиді жазуын және әрекеттері мен нүктелерін қоюға бұйыр. Мен оның жазған уақытынан қияметке дейінгі Аятул Курсиді оқығандар санынша Мағауияға сауап жаздым. Сол кезде пайғамбар (с.а.с.) жанында болғандарға: «Маған Мағауияны кім алып келеді?» – дейді. Әбу Бәкір тұрып, біраздан кейін оны жетектеп алып келді. Сәлемдескеннен кейін пайғамбарымыз (с.а.с.) Мағауияға: «Иә, Әбу Абдуррахман маған жақында», – деді. Мағауия пайғамбар (с.а.с.) жанына келді. Пайғамбарымыз (с.а.с.) қаламды оған берді де: «Уа, Мағауия мынау Раббыңның Аятул Курсиді жазуың үшін Арышының үстінен саған жіберген сыйы – қалам. Өз қолыңмен жазып, әрекеттері мен нүктелерін қой, сосын маған көрсетесің. Саған осы қаламды бергені үшін Аллаһқа мадақ айтып, шүкір етемін», – деп айтты делінген.

Басқа бір хадисте пайғамбардан (с.а.с.): «Мағауияны уахиды жазушы ретінде қолдану үшін Раббыммен кеңестім. Ол (Раббым): «Солай істе, өйткені ол сенімді», – деді», – деп келеді. Сол секілді: «Аллаһтың уахиі көкте Жәбірейілге, жерде Мұхаммед (с.а.с.) пен Мағауия ибн Әбу Суфиянға аманат етілген», – деген пайғамбарымызға (с.а.с.) телінген жалған хадисте де Мағауия аса дәріптелгендігін байқауға болады.

Әбу Һурайра арқылы жеткен басқа бір жалған хадисте Мағауияның жаннатқа баратындығы: «Аллаһ елшісі (с.а.с.) Мағауияға бір оқ берді де: «Бұны маған жаннатта қайтарып бересің», – деді» – деп айтылады.

Шииттер мен Әмәуилер арасындағы саяси келіспеушілік салдарынан көрініс тапқан жалған хадис шығару ісіне екінші ғасырдың басында Аббаси мемлекетін жақтаушылар қосылды. Олар өздерінің құратын мемлекеттерін пайғамбар (с.а.с.) тарапынан қолдау тапқанын білдіру мақсатында Аббасилер жайлы пайғамбар атынан жалған сөйледі. Мысалы, шииттердің Әлидің атына енгізген жалған хадистері сияқты: «Пайғамбар (с.а.с.) жанында болған едік, Аббас ибн Абдулмутталиб шыға келді. Пайғамбарымыз (с.а.с.) оны көріп: «Бұл Аббас ибн Абдулмутталиб менің көкем, әрі ағам, әрі мұрагерім»,– деді». Басқа бір жалған хадисте Аббастың жаннаттағы орнына ишарет етіп: «Аллаһ Ибраһимді (а.с.) халил (дос) санағаны секілді мені де халил санады. Қиямет күні жаннатта менің және Ибраһимнің үйі қарама-қарсы тұрады, Аббас арамызда, екі халил арасында сенімді болады»,– деп келеді.

Ибн Аббасқа таңылған бір хадисте пайғамбар (с.а.с.) Әли ибн Әбу Талиб бар кезде Аббасқа: «Мүлік (билік) сенің ұлдарыңда болады. Сосын Әлиге бұрылып, оған: «Сенің ұлдарыңның ешбірі оған ие болмайды»,– деген.

Сол секілді Аббастың өзіне таңылған бір хадисте пайғамбар (с.а.с.) Аббаси халифаларының санын және бірнешеуінің аттарын айтқандығы баяндалады.

Аббасилердің артықшылығы жайлы осыншама хадистер тоқылса да, олардың дұшпандары қол қусырып қалмай, оларға қарсы жалған хадистер шығарып таратты. Сәубанға телінген бір жалған риуаятта пайғамбар (с.а.с.) Аббасилердің дұшпандарының тілімен: «Аббаси ұлдарының жамандық жасап, үмбетіме қара киім кидіріп қойғаны өкінішті-ақ. Аллаһ та оларға оттан киім кигізсін...»,– деген.

Міне, осылайша жалған хадистердің белең алып, жайылуына мұсылмандар арасындағы билік мәселесіндегі саяси келіспеушіліктер үлесін қосса, бірінші ғасырдың соңдарында пайда бола бастаған сенімдегі (иғтикади) және фикһи

мәзһабтармен бірге зындықтар мен дінсіздердің тынымсыз әрекеттері жалған хадистердің таралуына ерекше ықпал етті.

2. Сенім мәселесіндегі (игтикади) келіспеушіліктер

Бірінші ғасырда шииттердің қолымен басталған хадистегі жалғандық әрекеті, осы ғасырдың соңы мен екінші ғасырдың басында белең алған сенімдегі қарама-қайшылықтар нәтижесінде пайда болған мәзһабтар арқылы дами түсті. Алғашқыда саяси сипатта көрініс тапқан жалған хадистерге бірінші ғасырдың соңдарында түрлі мәзһабтардың сенімге (акидаға) байланысты көзқарастарын көрсететін хадистерде қосылды. Саяси мәзһабтар секілді сенімдегі мәзһабтарда негізгі қайнар көз діни мәтіндер болғандықтан, олар Құран Кәрім мен хадистерге негізделе отырып, жалғасын тауып отырды.

Сенімдегі мәзһабтардың исламға қайшы көзқарастарын қуаттайтын дәлелдерге мұқтаждығы оларды жана хадистерді ойдан шығаруға жетеледі. Бұған хадистердің сахабалар дәуірінде Құран Кәрім секілді жүйелі түрде жинақталмауы мен сахабалардың қысқа мерізімде кең етек жайған ислам әлемінің түкпір-түкпіріне қоныс аударуына байланысты хадистердің жайылуы ықпал етті. Өйткені бір өлкеде білінген хадис басқа бір өлкеде танылмады. Хадис жетпеген өлкеде хадиске ұқсас сөздер пайда болып, кейіннен өзге өлкелерде хадис ретінде қабылданып кетті.

Мысалы, бірінші ғасырдың екінші жартысында пайда болған муржилер үлкен күнә жасаушы турасында «Иржа», яғни кейінге қалдыру үкімін шығарып, өз көзқарастарын қуаттау мақсатында хадис тоқуға кіріскен.

Жоғарыда айтқанымыз сияқты, Муржия тобы иман дегеніміз – Аллаһ пен пайғамбарды білу (мағрифат). Егер пәрыз ғибадат орындалмаса немесе үлкен күнә жасалған болса, оның иманға ешқандай зарары жоқ деп, иманның артып-кемімейтіндігін алға тартады. Муржилер осы пікірлерін

пайғамбар (с.а.с.) сөзімен қуаттау үшін, әрі өздерінің хадис мәтіндеріне сүйенгендіктерін дәлелдеу мақсатында түрлі хадистер шығарған.

Әбу Сағид әл-Худриге таңылған бір риуаятта пайғамбарымыз (с.а.с.): «Иманды артып, кемиді деген адамдар білсін, иманның артуы екіжүзділік, кемуі күпірлік. Егер олар тәубеге келмесе бастарын алындар (өлтіріңдер). Олар Рахманның (Аллаһтың) дұшпаны, Аллаһтың дінін жік-жікке бөліп, күпірлікке шыққандар. Аллаһ жер жүзін олардан тазартсын. Хабардар болындар, олардың намаздары, оразалары мен зекет, қажылықтары қабыл болмайды. Әрі біліндер олардың діні жоқ. Аллаһтың елшісі олардан ұзақ, олар да Аллаһ елшісінен ұзақ», – деген.

Бұл хабарды жеткізген ибн әл-Жәузи: «Хадис жалған және оны риуаят еткен Мұхаммед ибн әл-Қасым ат-Талқанидің жалған хадистерінен» – деп, әл-Хаким Әбу Абдуллаһтың: «Мұхаммед ибн әл-Қасым ат-Талқани муржия басшыларының бірі және мәзһабтары атынан жалған хадис шығаратын», – деген сөздерін жеткізеді¹⁴⁹.

Әбу Мутиғ әл-Хаким ибн Абдуллаһ әл-Бәлхидің Хаммад ибн Сәләмә, Әбу Мүһәззим, Әбу Нурайра арқылы жеткізген риуаятында: «Сакиф тобы пайғамбарға (с.а.с.) келіп, иманның артып-кемуі жайлы сұрақ қойды. Пайғамбар (с.а.с.) оларға, жоқ (яғни, артып, кемімейді), артуы күпірлік, кемуі серік қосу деді», – деп келеді. Әбу Хатим ибн Хиббанның айтуы бойынша, хадистің жеткізушісі Әбу Мутиғ әл-Хаким ибн Абдуллаһ сүннетке дұшпан, муржия басшыларының бірі, жалған сөйлеуші (кәззәп). Осы хадисті Осман ибн Абдуллаһ, Әбу Мутиғтан ұрлап, Хаммад ибн Сәләмәдан жеткізген. Осман ибн Абдуллаһ та жалған сөйлеуші (кәззәп), ойдан хадис шығарушы (уаддағ)¹⁵⁰.

---

¹⁴⁹ Әс-Суюти, әл-Ләлиу әл-маснуғ фи әл-әхадиси әл-маудуғ, I, 40 б.

¹⁵⁰ Бұл да сонда, I, 38-б. Әз-Зәһәби, Мизан, I, 106-108-б.

Әз-Заһаби, Ахмадибн Абдуллаһибн Халидәл-Жуайбәридің өмірбаяны жайлы сөз еткенде: Ибн Адидің түсіндіруі бойынша, әл-Жуайбәри Каррамиа тобының басшысы Мұхаммед ибн Каррамның қалауына сай хадис шығарған. Ибн Каррамда оның жалған хадистерін жеткізеді. Бұл хадистердің бірі Әбу Ханифа жайында еді, Әнәс ибн Маликтен бастау алған тізбекпен жеткен жалған хадисте: «Үмбетімнің ішінен Әбу Ханифа деген біреу шығады және Аллаһ оның қолымен сүннетімді жаңғыртады», – деп келеді. Ибн Хиббан, әл-Жуайбәриді «дажжал», ән-Нәсәи мен әд-Дарақутни «кәззәп» деп сипаттаған¹⁵¹.

Сол секілді әл-Жуайбәридің Мұхаммед ибн Каррам үшін тоқыған хадистерінің бірі муржилердің иманға байланысты көзқарастарын коштап, пайғамбар (с.а.с.) атынан: «Иман дегеніміз – тілмен айту, амал оның шарифаттары, артпайды, кемімейді», – дейді¹⁵². Осы тұста Каррамиа тобының да иманның тілмен айту жеткілікті екендігін бекітетіндігін түсінеміз.

Кейбір муржилер Аллаһқа серік қосумен бірге амалдың пайда бермегені сияқты, иманмен бірге күнәнің да зарар бермейтіндігін айтып, ұстанымдарын тізбегі пайғамбарымызға (с.а.с.) телінген Омар ибн әл-Хаттабтан жеткен: «Аллаһқа серік қосумен бірге ешбір нәрсе пайда бермегені секілді, иманмен бірге ешбір нәрсе зарар бере алмайды», – деген жалған хадиспен қуаттаған¹⁵³. Бұл хадистің тізбегіндегі Мунзир ибн Зайяд әт-Тағи «кәззәп» деп сипатталған.

Сонымен қатар, Ибн Хажар, әс-Суюти сынды ғалымдардың жалған хадистер жинақтарында муржилер тарапынан иманға қатысты көптеген жалған хадистерді көре аламыз.

Муржилердің өз көзқарастарын жалған хадистермен қуаттауына қарсылық білдірген топ олардың пікірлерін жоққа шығару мақсатында және адамдарға иман турасында дұрыс

¹⁵¹ Әс-Суюти, әл-Ләлиу әл-маснуғ фи әл-әхадиси әл-маудуғ, I, 39-б.

¹⁵² Бұл да сонда, I, 43-б.

¹⁵³ Әз-Зәһәби, Мизан, III, 169-б.

пікір қалыптастыру үшін жалған хадистер шығарған. Аммар ибн Мутааррифтің Муаз ибн Жәбәлдан жеткізген жалған хадисінде, пайғамбар (с.а.с.): «Иман артады және кемиді»,– дейді. Көптеген хадистанушылар Аммар риуаятының қабылданбайтындығын және оның жалған сөйлейтіндігін айтқан¹⁵⁴.

Ибн Аббастан жеткен тізбегінде Ахмад ибн Ибраһим ибн Мұса мен Сүлеймен ибн Кәрима бар риуаятта: «Әрбір үмбеттің яһудилері бар. Менің үмбетімнің яһудилері – муржилер»,– деп келеді¹⁵⁵.

Пайғамбарымызға (с.а.с.) таңылған басқа бір хадисте муржиямен бірге үш топтың адасқандығы айтылады. Бұл топтар-дың барлығы пайғамбарымыз (с.а.с.) дүние салғаннан кейін тарих сахнасына шыққан болатын. Әбу Сағид әл-Худриден жеткен риуаятта былай деп келеді: «Пайғамбарымыз (с.а.с.): «Аллаһ тағала төрт (топты) жетпіс пайғамбардың тілімен лағынеттеді. Олар – Қадария, Жәһмия, Муржия және Рафидия»,– деді. Біз: «Қадария дегеніміз кімдер?» – дедік. Ол (с.а.с.): «Жақсылық Аллаһтан, жамандық Ібілістен дейтіндер, негізінде жақсылық пен жамандық Аллаһтан, кімде-кім бұдан басқаны айтса, оған Аллаһтың лағынеті болсын»,– деді. Біз: «Жәһмия дегеніміз кімдер?» – дедік. Ол (с.а.с.): «Құранды жаратылған деп айтқандар, шын мәнісінде Құран жаратылмаған, егер кімде-кім бұдан басқа бір нәрсе айтатын болса, оған Аллаһтың лағынеті болсын»,– деді. Біз: «Муржия дегеніміз кімдер?» – дедік. Ол (с.а.с.): «Олар иманды амалсыз, тек тілмен ғана айту дегендер»,– деді. Біз: «Рафидилер дегеніміз кімдер?» – дедік. Ол (с.а.с.): «Әбу Бәкір мен Омарға тіл тигізетіндер, кімде-кім ол екеуін жек көретін болса, оларға

---

¹⁵⁴ Әс-Суюти, әл-Ләлиу әл-маснуғ фи әл-әхадиси әл-маудуғ, I, 36-б..

¹⁵⁵ Ибн әл-Жәузи, әл-Маудуғат, I, 276-б; Әс-Суюти, әл-Ләлиу әл-маснуғ фи әл-әхадиси әл-маудуғ, I, 262-б. Сүлеймен ибн Кәрима жайында әз-Зәһәби, Мизан, II, 221-б; Ахмад ибн Ибраһим ибн Муса жайында әз-Зәһәби, Мизан, I, 80-б.

Аллаһтың лағынеті болсын», – деді». Бұл хадис жалған, өйткені әл-Харби мен одан риуаят еткен жеткізуші (рауи) белгісіз¹⁵⁶.

Ибн әл-Жәузи: «Бұл хадистің жалған екендігінде күмән жоқ, өйткені хадисті жеткізуші Мұхаммед ибн Иса мен оның ұстазы Мұхаммед ибн Ахмад ибн Мансұр әл-Харби белгісіз», – дейді¹⁵⁷.

Сенім мәселесінде пайда болған мәзһабтардың шығуы салдарынан арта түскен хадистегі жалғандық, тек қана муржилер немесе олардың қарсыластарымен шектеліп қалмады. Қадария, Жәһмия сияқты мәзһабтар да ойдан шығарған хадистерімен өз ұстанымдарын қуаттап, насихаттады. Исламды қорғап, бұл топтарға қарсылық білдіру мақсатында кейбір білімсіз мұсылмандар да қарсыластарының жолын, яғни жалған хадис шығару жолын ұстанды.

Жоғарыда айтылған, *Құран Кәрімнің жаратылуы* мәселесі, хадистанушылар мен кәләм ілімі ғалымдарының арасында қызу пікірталастарға себеп болды. Аббаси халифасы әл-Мәмунның Муғтазила мәзһабын мемлекеттің ресми мәзһабы ретінде жариялағаннан кейін, хадис ғалымдары *Құран Кәрім жаратылған* деген сенімге мәжбүрленіп, сенбегендері камалып, ауыр жазалармен азапталды.

Негізінде ислам Құран Кәрімнің жаратылуы деген бір сенімді айтпаған болатын. Сенімдегі мәзһабтардың шығуына дейін мұсылмандар Құран Кәрімде айтылғаны секілді, Құран Кәрімнің Аллаһтың сөзі екендігіне күмәнсіз сенген, оның жаратылған, яки жаратылмағандығы жайлы ойларына да кіріп шықпаған еді. Тек Жәһмия, Муғтазила сияқты мәзһабтардың пайда болуымен Аллаһтың Құран Кәрімде келген сипаттары, оның ішінде Кәләм сипатының жоққа шығарылуы, Аллаһтың сөзі болған Құран Кәрімнің жаратылғандығы жайлы сенімнің пайда болуына алып келді, әрі бұл сенімді халыққа күшпен

¹⁵⁶ Әс-Суюти, әл-Ләлиу әл-маснуғ фи әл-әхадиси әл-маудуғ, I, 262-б.

¹⁵⁷ Ибн әл-Жәузи, әл-Маудуғат, I, 275-276-б.

қабылдаттыруға әрекет жасалды. Осы тұста айта кету керек, Құран Кәрімнің жаратылғандығы турасындағы сенімнің бастаушысы, әрі жақтаушысы болған Жәһмия мен Муғтазила тарапынан бұл сенімді қуаттайтын жалған хадистердің келмеуі таңғалдырмау керек, өйткені бұл мәзһабтар дұрыс (сахих) хадистердің өзін дәлел ретінде қабыл етпеген, сондықтан жалған хадистерді де мүлдем қабылдамады. Сол үшін де хадисті қабылдамайтын адамдардың, көзқарастарын қуаттау үшін хадис тоқуға көп жағдайда әрекет жасамайтындығы белгілі. Сондықтан да жалған хадистер турасындағы кітаптардан Құран Кәрімнің жаратылғандығын ұғындыратын хадистерді кездестіре алмаймыз.

Сонымен бірге Жәһмия мен Муғтазилердің Құран Кәрім жаратылған деген пікірлерін ислами бір сенім (акида) ретінде жариялауы, мұсылмандар арасында күшті қарсылық туындатты. Бір жақтан мәзһабтары бір ауыздан теріске шығарылса, екінші жақтан көзқарастары қатты сынға алынып, қабылданбады. Осы арада кейбір шектен шығушылар Құран Кәрімнің жаратылуы сенімін тізбегі пайғамбарға (с.а.с.) телінген ойдан тоқылған хадистермен теріске шығару жолын ұстанған. Мысалы: Мұхаммед ибн Абд ибн Әмір әс-Самаркандидің тізбегі Жәбір ибн Абдуллаһқа жеткен риуаятында пайғамбарымыз (с.а.с.): «Кімде-кім Құран Кәрімнің жаратылған екендігін айтса, кәпір болады», – деген¹⁵⁸.

Хадистің жеткізушісі Мұхаммед ибн Абд, әз-Зәһбидің айтуына қарай, жалған хадис шығарумен танылған адам. Сол секілді әд-Даракутни де оның жалған сөйлегендігі мен хадис тоқығандығын айтады¹⁵⁹.

Ахмад ибн Мұхаммед ибн Харбтың Әбу Нурайрадан жеткізген бір риуаятында: «Құран Аллаһтың сөзі. Жаратушыда, жаратылғанда емес. Кім бұдан басқа бір нәрсе айтатын бол-

---

¹⁵⁸ Ибн әл-Жәузи, әл-Маудуғат, I, 107-б.

¹⁵⁹ Әз-Зәһби, Мизан III, 633-634-б.

са, ол – кәпір»,– деп келеді. Иманның артуы мен кемуіне байланысты хадис токумен танымал болған Ахмад ибн Мұхаммед ибн Харб бұл хадисті де ойынан шығарған. Ибн Хиббан ол жайлы: «Хадис шығарушы бір кәззәп», – деген¹⁶⁰.

Бұл мысалдар Құран Кәрімнің жаратылғандығын алға тартқан Жәһмия мен Муғтазилаға қарсы көрсетілген қарсылық пен көзқарастарын теріске шығарудың бір көрінісі еді. Олар пайғамбар (с.а.с.) атынан әдейі жалған сөйлеу арқылы исламға өте үлкен зиян келтіргендерін түсінбеді.

Осылайша белгілі бір топтың өз ұстанымын бекітіп, қуаттау үшін және осы сенім мәселелерінде топтардың бұрыс көзқарастарын теріске шығарып, исламды олардан қорғау мақсатында көптеген жалған хадистер жарық көріп, мұсылмандар арасында колданыс тапқан.

3. Исламға қарсы дұшпандық

Екінші ғасырда саяси және сенімдегі келіспеушіліктер салдарынан пайда болған хадистегі жалғандық жылдам өрши түсті, Сонымен қатар кейбір өңірлерде исламға қарсы кек сақтап, оны жоюға әрекет жасағандар діттеген мақсаттарына жетуде хадис токудан басқа шара таба алмады.

Пайғамбарымыздың (с.а.с.) көзі тірісінде Араб түбегі ислам мемлекетінің қатарына кірсе, халифалар дәуірінде мемлекет шекарасы бір жақтан Ирак пен Сирияны, Мысыр және Солтүстік Африканы, екінші жақтан Иран мен Орталық Азияны қамтып, Үндістанға дейін созылып жатты. Исламның осылайша кең тарауы барысында көптеген императорлықтар мен әмірліктер құлады.

Дегенмен, ислам мемлекетінің санатына кірген өлкелердегі халықтардың барлығы бірдей өздерінің ескі наным-сенімдері мен ұстанымдарынан ажырай алмады. Ислам дінінің алып келген әділеттілігі, мейірімділігі мен бақытты өмір сүру сал-

¹⁶⁰ Ибн әл-Жәузи, әл-Маудуғат, I, 107-108-б.

ты, олардың исламға қарсы кек сақтап, дұшпандық етулеріне тосқауыл бола алмады. Солайша күн санап дамыған ислам әлеміне қарумен қарсылық білдіру мүмкін емес екендігін білген дін дұшпандары кек, өшпенділіктерін жасырған күйі исламға кіріп, оны іштен жығуға, оңтайлы сәттерді пайдаланып қалуға тырысты. Жоғарыда айтылған зындық, дінсіздер исламға деген қарсылықтары мен өшпенділіктерін білдірмей, кейде діндар немесе исламға жақтас болып көрініп отырды. Бірақ негізгі көздеген мақсаттары ислам ақидасын бұзып, мұсылмандардың сенімдерінде күдік ұялатып, шүбәландыру еді. Осы мақсатта, адамның ақылына кіріп шықпайтын, пайғамбарымыздың (с.а.с.) аузынан шығуы мүмкін болмаған мыңдаған сөздер ойдан шығарылды. Бұл тұрғыда танымал болған Абдулқарим ибн Әбу әл-Аужа Басра әміршісі Мұхаммед ибн Сүлеймен тарапынан өлім жазасына кесіліп жатқанда «Ант етемін, мен төрт мың хадис тоқыдым және олармен халалды – харам, харамды – халал қылдым, ораза күні оразаларыңды бұзып, ауыз ашық күні ораза ұстатқыздым»,– деп мойындаған болатын. Халифа әл-Мәһди құзырына әкелінген басқа бір зындық төрт жүз жалған хадис шығарғанын, бұл хадистердің халық арасында кең тарағанын мойындаудан тайсалмаған еді¹⁶¹.

Зындықтардың жалған хадис шығаруы мұсылмандарға қауіп-қатер төндірді. Сол үшін де халифалар оларға қарсы аса сақтық танытып, тіпті өлім жазасына да кесіп отырса, хадистанушы ғалымдар олардың хадистерін анықтап, мақсаттарын жүзеге асырмай, ислам ақидасын зындықтардың кесірінен сақтауда негізгі қорған болды.

Ибн Хиббанның зындық деп танытқан Әйюб ибн Абдуссәлам, Әбу Бәкір мен Ибн Масғұдтың атынан: «Аллаһ ашуланған уақытта Арышы үстінде толысып, үлкейеді, солай-

---

¹⁶¹ Ибн әл-Жәузи, әл-Маудуғат, I, 37-38-б; Әс-Суюти, әл-Ләлиу әл-маснуғ фи әл-әхадиси әл-маудуғ, II, 468-б.

ша өзін көтерген нәрсеге ауыр келеді»,– деген жалған хабарды жеткізеді¹⁶².

Мәдайында Исхакия деп аталатын топтың басшысы болған Исхак ибн Мұхаммед ән-Нахаи әл-Әхмар Әлидің тәнір екендігіне сенген және сол үшін хадис тоқыған бір зындық еді. Ол Әлиден пайғамбарымыздың (с.а.с.) піл суретіндегі бір шайтанмен кездесіп, оны лағынеттегендігін және Әлидің (р.а.) шайтанды өлтіру үшін оның үстіне секіргендігін, әрі оның шайтанмен болған талас-тартыс барысында пайғамбардың (с.а.с.) беделін түсіргендігін жеткізеді. Бұл зындық турасында әз-Зәһәби жеткілікті мәліметтер береді¹⁶³.

Әбу Жағфар әл-Мансұр тарапынан дарға асылған Мұхаммед ибн Сағид жасырыну немесе адамдарды шатастыру үшін бірнеше атпен танылған кәззәп болатын. Ол кейбір тізбектерде Мұхаммед ибн Хасан, кейде Мұхаммед ибн Әбу Саһл, Мұхаммед ибн әт-Табари, Мұхаммед Мәула Бәни Һәшим, Мұхаммед әл-Урдуни, Мұхаммед әш-Шами секілді түрлі есімдермен келген. Ахмад ибн Ханбал, оның әдейі жалған хадис тоқығандығын және Әбу Жағфар тарапынан зындық болғандықтан дарға асылғандығын жеткізеді.

Сол секілді оның риуаят еткен бір хадисінде пайғамбарымыз (с.а.с.) қой сойып, терісін сыпырғалы жатқан біреуге, оның қалай жасалу керек екендігін көрсету үшін қолын қойдың терісі мен етінің арасына сұғып, терісін сыпырған. Осы кезде қолы мен киіміне жағылған қан мен ет бөлшектерін тазартпаған күйі адамдармен бірге намазға тұрғандығы айтылады.

Әнәс ибн Мәликке телінген және бір жалған хадисінде: «Мен пайғамбарлардың ақырғысымын, бірақ Аллаһ қаласа менен кейін пайғамбар болады»,– деп келеді.

Ән-Нәсәидің айтуынша, жалғандығы мен хадис тоқудағы әрекеттері барлық хадистанушы ғалымдарға белгілі болған

¹⁶² Әз-Зәһәби, Мизан, I, 290-б.

¹⁶³ Бұл да сонда, I, 196-198-б.

Мұхаммед ибн Сағид осы салада ең көп танылғандардың бірі. Ән-Нәсәи бұл тұрғыда: «Хадис шығарумен танымал болған кәззәптар Мәдинада – Ибн Әбу Йәхия, Бағдатта – әл-Уақиди, Хорасанда – Муқатил ибн Сүлеймен және Шамда – Мұхаммед ибн Сағид», – деген¹⁶⁴.

Мұхаммед ибн Шужаның тоқыған бір хадисінде: «Аллаһтың бірінші бір атты жаратып, сосын оны жостыратындығы, шапқан аттың терінен өзінің нәпсісін жаратқандығы» айтылған¹⁶⁵.

Хаммад ибн Йәзид: «Зындықтар Аллаһ елшісінің (с.а.с.) атынан он төрт мың жалған хадис шығарды», – дейді.

Зындықтар осылайша жалған хадистермен исламға кемшілік таңу арқылы мұсылмандарды күмәндандыруға әрекет жасады. Дегенмен, хадис ғалымдарының ерен еңбектерінің арқасында дін дұшпандарының әрекеттері, тіпті жалған хадистерінің тізбегі ең сенімді адамдардан құрылса да айқындалып отырды. Өйткені ақылға қайшы, шаригатқа жат мағыналар уахиді ғана айтатын адамзаттың ардақтысы пайғамбарымыздың (с.а.с.) сөзінен алыс еді.

4. Ұлтшылдық пен мәзһаб бірбеткейлігі (таассубы)

Мәзһаб бірбеткейлігі (таассубы) дегеніміз – белгілі бір ұстанымды ғана дұрыс санап және оған бар ынтасымен беріліп, басқа ұстанымдарды теріске шығару. Яғни өз ұлты мен тайпасын немесе ұстанған жолын жақсы көруде шектен шығу. Ол сол секілді адамның өз тілін, не белгілі бір имамды аса жақсы көру себепті де орын алуы мүмкін.

Әмәуилер мен Аббасилер тұсында ислам мемлекеті кең етек жайып, көптеген басқа ұлттар ислам мемлекетінің қол астына кірді. Ислам діні әу баста арабтарға келіп, осы діннің алғаш таралуы олар арқылы жүзеге асты. Алайда уақыт өте

---

¹⁶⁴ Бұл да сонда, III, 561-563-б; Ибн әл-Жәузи, әл-Маудуғат, I, 47-48-б.

¹⁶⁵ Ибн әл-Жәузи, әл-Маудуғат, I, 105-б.

араб емес ұлттар да ислам ілімдерінің қалыптасуын, дамуына зор үлес қоса бастады. Тіпті, алғашқы кездің өзінде-ақ араб емес ұлт өкілдерінің ішінен көптеген танымал ғалымдар шықты. Мысалы: Ибн Аббастан білім алған, тәпсір риуаят етумен танылған меккелік ғалымдар – Мужаһид ибн Жәбір (хижраның 104 ж.д.с.), Икримә (хижраның 109 ж.д.с.), Ата ибн Әбу Рабах (хижраның 114 ж.д.с.). Куфа ғалымдары – Сағид ибн Жубейір (хижраның 95 ж.д.с.), Басра ғалымы – әл-Хасан ибн Йәсар (хижраның 110 ж.д.с.). Сол секілді осы қатарға әкесі араб, анасы өзге ұлттан болған Салим ибн Абдуллаһ ибн Омар ибн әл-Хаттаб (хижраның 106 ж.д.с.), әл-Қасым ибн Мұхаммед ибн Әбу Бәкір әс-Сыддық (хижраның 107 ж.д.с.), Әли ибн әл-Хусейн ибн Әли ибн Әбу Талиб (Зейну әл-Абидин) (хижраның 99 ж.д.с.) сынды танымал тұлғаларды да жатқызуға болады.

Кейбір арабтар тектілігі мен исламға сіңірген алғаш еңбектерін желеу етіп, пендешілікпен ұлтшылдық сезіміне бой алдырып, өздерін өзге мұсылман ұлттарынан жоғары бағалады. Бұндай көріністерді кейбір деректерден көруге болады. Тіпті, олар бұндай әрекетті ислам дінінің құптамайтындығын түсіне тұра өздерінің басқалардан артықшылығы мен үстемдігін білдіру мақсатында пайғамбар (с.а.с.) атынан жалған сөйлеуден де қаймықпады. Мысалы: Әлиге телінген, тізбегінде Анбәзә ибн Абдуррахман¹⁶⁶ атты жеткізушісі бар келесі хадисте: «Адамдардың жақсысы – арабтар, арабтардың жақсысы – кұрайыш, кұрайыштың жақсысы – һашим ұлдары. Араб еместердің жақсысы парсылар, түстердің жақсысы сары, бояулардың жақсысы қына...»¹⁶⁷, – деп келеді. Сол секілді Йәһия ибн Йәзид тізбегі Ибн Аббастан жеткен: «Арабтарды мына

¹⁶⁶ Әл-Бұхари Анбәзә ибн Абдуррахман жайлы «тәрәкүһу», «зәһибу әл-хадис» деп одан хадис алынбайтындығын айтса, Әбу Хатим онын жалған хадис шығарғандығын айтқан.

¹⁶⁷ Ибн Аррак, Тәһзиһу әш-Шарифати әл-марфуға, II, 36-б.

үш нәрсесі үшін жақсы көріндер: Мен арабпын, Құран араб тілінде, жаннаттың тілі араб тілі»¹⁶⁸,– деген хадисті келтіреді.

Өзге ұлт өкілдері оларға қарсылық ретінде немесе өздерінің абыройын көтеру мақсатында тілдерінің, кейде елді мекендерінің артықшылығын көрсететін, мысалы: «Жаннаттың тілі – парсы тілі»,– деген жалған хадистер шығарды. Оларға қарсылық білдірушілер қарап қалмай: «Аллаһтың алдындағы ең жеккөрінішті тіл – парсы тілі, жаннат тілі – араб тілі»,– деп жалғандықпен жауап берген¹⁶⁹.

Сол секілді кейбір қалалар мен елді мекендердің артықшылығын алға тартып, кейбір қалаларды төмен санап, жамандайтын хадистерді де кездестіре аламыз. Мысалы: Әбу Һурайрадан (р.а.) жеткен хадисте: «Қалалардың ішіндегі төрт қала жаннаттың қаласы болса, төрт қала тозақтың қаласы. Жаннаттың қалалары: Мекке, Мәдина, Бәйту әл-Макдәс (Қудус), Дамаск, ал тозақтың қалалары Константинополь (Стамбул), әт-Табария, жанған Антакия, Сана»,– деп келеді¹⁷⁰. Бұндай хадистердің пайда болуына ұлтшылдық сезімі, ислам халифаты орталығының ауысуы секілді себептер әсер еткен. Бұл тұрғыда, яғни өзге қалалар мен өлкелердің артықшылығы жайлы көптеген жалған хадистерді кездестіруге болады.

Сонымен қатар белгілі тұлғаларға қатысты хадистер ойдан құрастырылған. Әсіресе, бұл құбылыс хижраның III ғасырында фикһимәзһабтардыңшығуымен орын алды. Кейбір имамдардың соңына ергендер еліктеушілікте шектен асып, имамын мақтау мақсатында өзге имамдарға тіл тигізген жалған хадистер ойлап тапқан. Оған Әнәс ибн Мәликке телінген: «Менің үмбетімнен Мұхаммед ибн Идрис деген кісі келеді, ол үмбетіме ібілістен де бетер зиянды болады және үмбетімнен Әбу Ханифа деген кісі келеді, ол үмбетімнің шамшырағы»,– деген хадисті айтуға

---

¹⁶⁸ Әс-Суюти, әл-Ләлиу әл-маснуғ фи әл-әхадиси әл-маудуғ, I, 442-б.

¹⁶⁹ Док. Мұхаммед Ажжаж әл-Хатиб, Усул әл-хадис, 422-423-б.

¹⁷⁰ Әс-Суюти, әл-Ләлиу әл-маснуғ фи әл-әхадиси әл-маудуғ, I, 460-б.

болады. Бұл хадистің тізбегіндегі Мәмун мен Ахмад ибн Абдуллаһ әл-Хуайбәри жалған хадис шығарумен танылған. Сол секілді Әбу Һурайраға телінген: «Менің үмбетімнен Нұғман есімді, Әбу Ханифа лақап атында біреу келеді, ол үмбетімнің шамшырағы»,– деген жалған хадис те кездеседі. Әл-Хаким бұл хадистің тізбегіндегі Әбу Абдуллаһ Мұхаммед ибн Сағид әл-Марузи әл-Бурқидің жалғаншы екендігін айтады¹⁷¹.

Адамдардың арасын алалауға негізделген хадистер де ойдан шығарылған. Қара нәсілділерге қатысты шығарылған жалған хадисте: «Қара нәсілділерден қайыр жоқ, аш қалса ұрлық жасап, қарыны тойса, зина жасайды»,– делінген¹⁷².

Осы орайда аптаның белгілі күндерінің артықшылықтары жайлы келген жалған хадистерді айта кетуге болады. Мысалы, Әбу Һурайраға телінген жалған хадисте: «Сенбі күні айла мен алдау күні, өйткені құрайыш бұл күні айла жасауды қалаған және Аллаһ тағала оларға қатысты: «**Кәпірлер саған айла жасауды қалайды**»,– деген (Әнфал сүресі, 30) аятын түсірген. Жексенбі құрылыс жүргізіп, ағаш егетін күн, өйткені жаннат осы күні көгеріп, гүлденген. Дүйсенбі сауда мен сапарға шығатын күн. Сейсенбі канды күн, өйткені Адам баласы бауырын осы күні өлтірген. Сәрсенбі бақытсыздық күні, өйткені осы күні Аллаһ Ад қауымына дауыл азабын жіберді, Перғауын осы күні дүниеге келіп, осы күні өзінің тәңір екендігін жариялаған, Аллаһ осы күні оның көзін құртқан. Бейсенбі патшаның алдына баратын және қажеттіліктерді өтейтін күн, өйткені осы күні әр-Рахманның досы Ибраһим (а.с.) Мысыр патшасының алдына барды, жұбайын оған қайтарды және қажеттіліктерін өтеді. Жұма құда түсіп үйленетін күн, өйткені пайғамбарлар жұма күнінің берекетіне сай қыз айттырып үйленген»,– деп келеді¹⁷³.

¹⁷¹ Бұл да сонда, I, 457-б.

¹⁷² Бұл да сонда, I, 444-б.

¹⁷³ Әс-Суюти, әл-Ләлиу әл-маснуғ фи әл-әхадиси әл-маудуғ, I, 48-б.

Осылайша, әрбір ұлт пен белгілі бір ұстаным иелері өз ұлттары мен тілдерін, жақсы көрген қалалары мен сүйікті тұлғаларын, тіпті өздеріне лайықты апта күндерін мадақтап, артықшылығын айтуда пайғамбар атынан жалған сөйлеуден тайсалмаған.

5. Қиссашылар немесе күнкөріс камы үшін жалған сөйлеушілер

Тура жолға бастаушы төрт халифа дәуірінен кейін мешіттерде «қуссас», яғни қиссашылар деп танылған кейбір тұлғалар жиналған жұртқа уағыз, насихат айтуды әдетке айналдыра бастаған. Бірақ олардың кейбірі уағыз насихат айтуден қатар, адамдардың назарын өздеріне аударып, халық алдында көзге түсуді көздеген. Сөйтіп уағыз насихаттарын дүниелік атақ мансапқа қол жеткізудің құралына айналдырған. Діттеген мақсаттарына жетуде адамдардың сезімдерін оятудың маңыздылығын түсінген олар, халықты толқыта уағыз айтып, кейде әсерлендіре отырып жылатқан. Олардың адамдарға өте жақсы әсер ететін уағыздары жаннат пен тозақ жайлы, ондағы сансыз нығметтер мен азаптар турасындағы әңгімелер болған. Құран Кәрімде және пайғамбарымыздан (с.а.с.) жеткен дұрыс хадистерде жаннат пен тозақ жайлы берілген мағлұматтар жетерлік болса да, олар оны місе тұтпай, жұртты одан да бетер толқытып, үрейлендіріп жылатудың жолдарын қарастырған. Сөйтіп мақсаттарына жалған хадистер шығару арқылы ғана жетуді жөн санаған.

Солайша, мешіттерді жағалаған атаққұмар қиссашылар салдарынан көптеген жалған хадистер дүниеге келіп, пайғамбарымыздың (с.а.с.) сөзі ретінде халық арасына кең таралған.

Осы тұста тізбегі Әли ибн Әбу Талибке жеткен жалған хадисті мысал ретінде келтіре кетейік. Онда: «Жаннатта үстінен киімдер, астынан ала-құла (шұбар) ат шығатын бір

ағаш өседі. Ері алтыннан, ауыздығы жақұттан жасалған бұл аттың каннаттары бар, әрі ол ішіп жемейді, іші босатпайды. Аллаһтың әулие пенделері оның канаттарының үстіне отырып, қалаған жерлеріне бара алады. Ал олардан әлдеқайда төмен тұрғандар: «Иә Рабб, бізді де мейіріміңе бөлсей гөр! Оларды осы мәртебеге шығарған не нәрсе?» – дейді. Аллаһ тағала оларға: «Сендер ауыз ашып жүргенде, олар ауыз бекітті, сендер түнде ұйқыда болғанда, олар намаз оқитын, сендер сараңдық танытқан уақытта, олар жомарттық көрсетті, сендер қорқыққан кезде, олар дұшпанға қарсы жиһадқа шықты», – дейді¹⁷⁴. Ибн әл-Жәузи осы хадисті пайғамбарымыздың (с.а.с.) атынан тоқылған жалған хадис дейді. Оған мына үш олқылық дәлел бола алады: Бірінші, тізбекте сахабаның аты аталмаған (мурсал). Әли ибн әл-Хусейн, Әли ибн Әбу Талибтің заманында өмір сүрмеген. Сондықтан хадисті одан алғандығы дұрысқа саналмайды. Екінші, тізбегінде Мұхаммед ибн Маруан әс-Судди бар. Ол жалған сөйлеуші (кәззәп), хадисі қабылданбайтын (мәтруку әл-хадис) деп танылған. Үшінші, тізбекте Сағид ибн Тариф болғандықтан хадис жалған. Ибн Хиббан оны қажеттілік туындаған кезде дереу ойынан хадис шығара салатын біреу деп таныстырады.

Ибн әл-Жәузидің жеткізуі бойынша, бір күні Ахмед ибн Ханбал мен Йәхия ибн Мағин әр-Русафа мешітінде намаз оқып болғаннан кейін бір қиссашы шығып: «Бізге Ахмад ибн Ханбал мен Йәхия ибн Мағин риуаят етті, оларға Абдурраззақ Муаммардан, Муаммар Қатададан, Қатада Әнәстен, Әнәс Аллаһ елшісінің (с.а.с.): «Кімде-кім Лә иләһә иллә Аллаһ деп айтса, Аллаһ бұл сөздің әр сөзінен бір құс жаратады. Бұл құстың тұмсығы алтыннан, қауырсындары маржаннан...», – деп айтқанын естігені туралы уағыз айта бастайды. Қисса айтушының бұл риуаяты 20 паракты қамтыған еді. Осы сөздерді естіген Ахмад ибн Ханбал Йәхия ибн Мағинге

¹⁷⁴ Ибн әл-Жәузи, әл-Маудугат, III, 255-б.

қарайды, Йәхия ибн Мағин болса, Ахмад ибн Ханбалға қарап: «Сен оған осындай бір риуаят еткен бе едің?» – деп сұрайды. Сонда досы оған: «Аллаһтың атымен ант етейін бұл сөздерді осы жерде бірінші рет естіп отырмын»,– деп жауап береді. Қиссашы әңгімесін аяқтағаннан кейін өзіне ұсынылған сыйлықтарды алып, кейін келетін жамағатты күтіп отырған кезде оны Йәхия ибн Мағин қолымен ишарат етіп шақырады. Қисса айтушы сыйлық алуға үміттеніп жылдам жанына келеді. Йәхия одан: «Бұл хадисті саған кім риуаят етті»,– деп сұрайды. Қиссашы: «Ахмад ибн Ханбал мен Йәхия ибн Мағин»,– деп жауап береді. Йәхия оған: «Мен Йәхия ибн Мағинмін, ал мынау Ахмад ибн Ханбал, біз пайғамбарымыздан жеткен (с.а.с.) бұндай хадис естіген емеспіз»,– деп қадала қарайды. Қиссашы: «Ибн Мағиннің ақымақ екендігін естімеген едім, бірақ соған қазір көзім жетті»,– дейді. Йәхия: «Менің ақымақ екендігімді қалай білдің?» – деп ашулана түседі. Қиссашы: «Дүниеде сендерден басқа Йәхия ибн Мағин мен Ахмад ибн Ханбал жоқ деп ойлайсыңдар ма? Мен он жеті Ахмад ибн Ханбал мен Йәхия ибн Мағиннен хадис естідім»,– деп жауап береді¹⁷⁵.

Кейбір қиссашылар естіген бір хикаяға немесе жалған бір хадиске ойдан тізбек тізіп халыққа жеткізеді. Бұған Ибн әл-Жәузидің Әбу Хатимнен риуаят еткен бір хабары айқын дәлел болады. Әбу Хатим: «Раққа мен Харран ортасындағы Ериван дейтін бір кентке келіп, мешітте намаз оқыдым. Намаз біте салысымен алдымызда отырған бір жас жігіт тұрып *хаддәсанә Әбу Халифа* (Бізге Әбу Халифа айтты) деп пайғамбарымызға (с.а.с.) телінген бір тізбекпен «Кімде-кім бір мұсылманға қол ұшын берсе, Аллаһ та оған солай істейді» деген мағынада бір хадисті түсіндіре бастады. Сөзін аяқтағаннан кейін одан: «Әбу Халифаны көрдің бе?» – деп сұрадым. Қиссашы: «Жоқ»,– деді. Мен оған: «Оны көрмей тұрып, одан қалайша риуаят етесің?» – дегенімде, ол: «Бізбен пікірталастыру адамгершіліктің

---

¹⁷⁵ Ибн әл-Жәузи, әл-Маудуғат, I, 46-б.

аздығын білдіреді. Мен тек осы тізбекті ғана білемін. Бір хадис естіген болсам, тек осы тізбек арқылы жеткіземін»,– деп тіл қатады¹⁷⁶.

Әрдайым қисса, хикая айтып жаттыққан қиссашылар уағыз айтуда алдарына жан салмай, тізбегі пайғамбарымызға (с.а.с.) телінген ғажайып хикаяларымен халықты тартып, өздеріне сендіре білгендіктен олар арқылы көптеген жалған хадистер жайылды. Сондықтан Ибн әл-Жәузи хадиске ең үлкен бәленің – пайғамбар (с.а.с.) атынан жалған сөйлеу теріс әрекет әрі күнә екендігін көрмеген қиссашылар тарапынан келгендігін айтады.

6. Тәрғиб және тәрһиб (дінге шақыру)

Саяси және сенім тұрғысындағы келіспеушіліктер салдарынан туындаған қарама-қайшылықтар уақыт өте өршіп, мұсылмандар арасында жік-жікке бөліну арта түсті. Бұның ислам құндылықтарының бірі ауызбіршілікке кереғар құбылыс екендігі күмән тудырмайды, әрі дінге зияны тиіп, мұсылмандардың исламның ішкі, сыртқы дұшпандарының алдында әлсіздік танытуына алып келді. Сондықтан бұл жайт әрбір шынайы мұсылманды бейжай қалдырмай, мұсылмандардың бірлігін сақтау жолында аянбай әрекет етуіне түрткі болды. Әрине бұл діннің ғибадат, сенім мәселелерінде пайғамбардың (с.а.с.) салған сара жолын басшылыққа алумен жүзеге асты.

Келіспеушіліктер мен дұшпандық салдарынан бөлінулерге айқара есік ашқан хижраның екінші ғасырында кейбір мұсылмандар діндар, тақуа бола тұра өздерін надандықтың азуынан аман сақтап қала алмады. Халықты исламның әмірлеріне шақырып, тыйғандарынан тыю үшін Құран Кәрім мен дұрыс хадистерде келген үкімдермен шектелмей, ойдан жаңа хадистер шығара бастады. Олар осы әрекет астарында

¹⁷⁶ Бұл да сонда I, 47-б.

ислам дінін толыққанды кәміл емес деп айыптау мен жалған жала жабудың желі есіп тұрғанын парықтамаған да еді.

Демек, олардың бұл әрекеті бейне бір «Ислам діні толық емес, кемелдендіруге мұқтаж, біз болсақ осы хадистер арқылы оны толықтырамыз»¹⁷⁷ дегенге келіп саятын секілді.

Мұсылмандарды жақсылыққа шақырып, жамандықтан сақтау мақсатында хадис шығарғандар әртүрлі тақырыптарға жалған хадистер құрастырды. Мысалы, осы тақырыптардың бірі Құран Кәрім сүрелерінің артықшылықтарына қатысты. Үбей ибн Қағыбтан жеткен риуаятта: «Аллаһ елшісі (с.а.с.) дүние салар жылы Құранды маған екі мәрте оқыды және Жәбірейілдің (а.с.), өзіне (Аллаһ елшісіне), маған оқып беруі үшін бұйырғандығын айтып оның сәлемін жеткізді. Мен пайғамбарымызға Құранның сауабы жайында Аллаһ тағаланың үйреткендерінен маған да білдіруін сұрадым. Сонда Аллаһ елшісі (с.а.с.): «Иә, Үбей, бір мұсылман Фатиха сүресін оқыған уақытта оған Құранның үштен бірін оқығандай сауап жазылады. Кімде-кім Бақара сүресін оқыса, барлық ер және әйел мұсылмандарға садака бергендей сауап табады. Кімде-кім әл-Имран сүресін оқыса, оған сүренің әрбір аяты үшін тозақ көпірінен қауіпсіз өту мүмкіндігі беріледі. Кімде-кім Ниса сүресін оқыса, оған барлық мұрагерлеріне садака бергендей сауап болады. Кімде-кім Мәйда сүресін оқыса, сол үшін оған он сауап жазылып, он күнәсі кешіріледі. Сонымен қатар жер бетіндегі яһудилер мен христиандар санынша он есе дәрежесі көтеріледі. Кімде-кім Әнғам сүресін оқыса, оған жетпіс мың періште дұға қылады...»,– деді»,– деген. Осы секілді Құран Кәрімнің соңына дейін барлық сүрелердің сауабы айтылған.

Бұл хадис турасында Ибн Жәузи *әл-Маудугат* атты кітабында: «Әбу Исхақ әс-Сағлаби тәпсір кітабында осы хадисті бөліп, әр сүренің басында келтірген. Әл-Уахиди де сол секілді істеген. Олардың бұл хадисті тәпсірлерінде

---

¹⁷⁷ Әс-Суюти әл-Ләлиу әл-маснуғ фи әл-әхадиси әл-маудуғ, II, 469-б.

келтіргендеріне қайран қалам, өйткені олар хадис мамандары емес-ті. Бірақ бір таңғаларлығы Әбу Бәкір ибн Әбу Дәуіттің бұл хадистің ақылға қонымсыз екендігін біле тұра Құран Кәрімнің артықшылықтарына қатысты жазған еңбегінде бөліп бөліп жеткізгені», – деп айтқан.

Құран Кәрім сүрелерінің артықшылықтарына қатысты бұл хадистің ойдан шығарылғандығына ешбір күмән жоқ. Ибн Хиббанның түсіндіруі бойынша, тізбегіндегі Махлед ибн Абдулуахидтің хадисі қабылданбайды және сенімді хадис жеткізушілердің хадистеріне қайшы риуаятымен ерекшеленеді»¹⁷⁸.

Хадистің мәтіні де оның ойдан шығарылғандығын танытады. Өйткені ондағы барлық сүрелердің артықшылығы жайлы айтылған сөздер пайғамбар (с.а.с.) сөздерімен үйлесімділік таппайды.

Тағы бір айғақ, сүрелердің артықшылығы турасындағы хадисті Мәйсара ибн Абдураббих те риуаят еткен. Ол – жалған хадис шығарумен танылған кісі. Тіпті оны өзі де мойындаған. Абдуррахман ибн әл-Мәһди оған: «Мына сүрені оқыған адамға осынша сауап бар деген хадисті қайдан алдың?» – дегенде Мәйсара: «Адамдардың Құран оқуға деген қызығушылығын арттыру үшін ойдан шығардым», – деп жауап берген¹⁷⁹. Оның жалған хадис шығарумен айналысқандығын Ибн Хиббан мен Әбу Дәуіт растайды.

Адамдардың жақсы істерге деген қызығушылығын арттыру үшін хадистер шығарылғандығы сияқты жаман істерден тыю мақсатында да көптеген жалған хадистер пайда болды. Мысалы: Адамды ақылынан алжастыратын ішімдіктерден тыю. Ол Құран Кәрім аяттарында және пайғамбарымыздың (с.а.с.) дұрыс хадистерінде харам қылынған. Кейбір адамдар осындай анық әрі нақты тыйымдарды місе тұтпай, мұсылмандарды

¹⁷⁸ Ибн әл-Жәузи, әл-Маудуғат, I, 239-240-б; Әз-Зәһәби, Мизан, IV, 83-б.

¹⁷⁹ Бұл да сонда, I, 40, 240-241-б; Әз-Зәһәби, Мизан, IV, 230 -232-б.

ішімдіктен тыю үшін жалған хадистер шығарды. Тізбегі Абдуллаһ ибн Омардан бастау алатын: «Кімде-кім ішімдік ішіп алып, намаз оқыса, оның жеті уақыт намазы қабыл болмайды, әрі осы күйінде дүние салса, кәпір болып өледі. Егер парыздар ойына кіріп шықпаса, қырық күн намазы қабыл болмайды, әрі осындай жағдайда дүниеден өтсе, кәпір болып өледі»¹⁸⁰, – деп айтылған жалған хадис риуаят етіледі.

Абдуллаһ ибн Омарға телінген тағы бір хадисте: «Ішімдік ішкен адамдармен бір жерде отырмандар, наукастарының көңілін сұрамаңдар, жаназаларына бармаңдар, өйткені ішімдік ішкен адам қиямет күні жүзі қарайған, тілі кеудесіне оралған, сілекейі ағып, көрген адамды жеркендіретіндей бір түрде тіріледі», – деп келеді¹⁸¹.

Бағдат қаласының тақуа діндарларының бірі – Ахмед ибн Мұхаммед Ғулам Халил (хижраның 275 ж.д.с.), білім иесі ретінде де өте танымал болған. Ғулам дүние салған кезде Бағдат көшелерінде адамдардың көптігінен қозғалыс тоқтаған, мәйіті Басрада жерленген¹⁸². Хадис ғалымдары одан хадис алынбайтындығын бір ауыздан айтқан. Ол риуаят еткен хадистері жайлы сұраған Әбу Абдуллаһ ән-Нихауандиге адамдардың жүрегін елжірету мақсатында жалған хадистер шығарғандығын айтқан¹⁸³. Оның ойдан шығарған хадистерінің бірі Әбу Сағид әл-Худриге телінген. Бұл хадисте: «Кімде-кім бір баланы құмарлықпен сүйсе, оны Аллаһ лағынеттейді, құмарлықпен қолына алса, намазы қабыл болмайды, құмарлықпен құшақтайтын болса, оған қиямет күні оттан дүре соғылады. Егер онымен арсыздыққа баратын болса, Аллаһ оны тозаққа тастайды», – делінген¹⁸⁴.

---

¹⁸⁰ Бұл да сонда, III, 4-б.

¹⁸¹ Бұл да сонда, III, 42-б.

¹⁸² Эз-Зәһәби, Мизан, I, 141-б.

¹⁸³ Бұл да сонда және Ибн әл-Жәузи, әл-Маудуғат, I, 40-б.

¹⁸⁴ Ибн әл-Жәузи, әл-Маудуғат, III, 113-б; Эз-Зәһәби, Мизан, I, 142-б.

Тақуа діндарлар өзге жалған сөйлегендерге карағанда өте қауіпті. Өйткені олар іс-әрекеттерімен қарабайыр халыққа жақын келеді, олардың көңілінен шығады, ортада сеніммен баурайды. Сол үшін де олардан жеткен хадистің жалған болуы мүмкін екендігі ешкімнің ойына да кіріп шықпайды, тіпті кейбірі олардың сөзін ең дұрыс хадис деп қабылдаған. Алайда хадис имамдары бұндай адамдарды сын елегінен өткізіп, жеткізген хадистерін саралауда аса мұқияттылық танытқан.

7. Халифа мен басшыларға жағымпаздану

Осы кезеңдерде халифаға немесе басшыға жағымпазданып және олардан сый-сияпат көру мақсатында да жалған хадистер көрініс тапты.

Мысалы, Ғаййас ибн Ибраһим ән-Нахғи Аббаси халифасы әл-Мәһдидің қолға көгершін ұстап, оларды жарыстыруды ұнататынын білетін-ді. Бір күні құзырына келген кезде оның көгершінмен ойнап жатқанын көріп, сол сәтте пайғамбарымыздан (с.а.с.) жеткен тізбекпен: «Жарыстар тек табанды немесе тырнақты не тұяқты немесе қанатты (аң, құстармен) болады»,– деген хадисті айтады. Негізінде бұл хадис: «Жарыстар тек табанды немесе тырнақты не тұяқты (аң, құстармен) ғана болады» – деген мәтінмен дұрыс хадис болып саналады. Ал Ғаййас ибн Ибраһим болса, халифаға жақсы көріну мақсатында пайғамбарымыздың (с.а.с.) дұрыс хадисінің соңына «немесе қанатты» сөзін қосқан. Оның бұл арамза пиғылын түсінген Халифа әл-Мәһди: «Басыңның жалғаншының басы екендігін көріп тұрмын»,– деп, оны құзырынан қуып, хадистің бұрмалануына себепкер болған көгершіндерін сойдырған¹⁸⁵.

Сол секілді Әбу Абдуллаһ әл-Хақим, Харун ибн Әбу Ұбайдтан, ол әкесінен: «Маған халифа әл-Мәһди: Мукатил

¹⁸⁵ Әс-Суюти әл-Ләлиу әл-маснуғ фи әл-әхадиси әл-маудуғ, II, 470-б; Ибн әл-Жәузи, әл-Маудуғат, I, 42-б.

маған не айтқанын көрдің бе? Егер қаласан, саған Аббас жайында хадис шығарып берейін»,– деді. Оған, менің бұған мұқтаждығым жоқ екендігін айттым»,– деп жеткізеді¹⁸⁶.

Муқатилдің Аббас турасында хадис шығару үшін әл-Мәһдиге айтқан сөзі халифаға жағымпаздану мақсатында болғандығы белгілі¹⁸⁷.

Екінші ғасырдың басында жалған хадистердің қарқынды белең алуына түрткі болған жоғарыдағы себептерден басқа да, атап айтсақ, ашу үстінде біреуді айыптау, кез келген мағынасы жақсы сөздерге тізбек құру секілді себептер орын алды. Мысалы: Сағыд ибн Тарифге баласы жылап келеді. Ол баласынан мән-жайды сұрағанда, ол ұстазының ұрғандығын айтады. Ашуға мінген ол: «Мен сендердің абыройларыңды төгемін»,– деп, маған Икримә Ибн Аббастан риуаят етті деп: «Балаларыңды ұрған мұғалімдер сендердің ең жамандарың...»,– деген жалған хадисті ойдан шығарады¹⁸⁸.

---

¹⁸⁶ Әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 187-б.

¹⁸⁷ Хижраның 150 жылы дүние салған Муқатил ибн Сүлеймен тәпсір саласында танымал болған. әш-Шафиғи тәпсірде адамдардың Муқатилге мұқтаж екендігін айтқан. Алайда ол хадис саласында жалғандықпен айыпталып «кәззәп» деп те танылған. Кеңірек мағлұмат үшін әз-Зәһәбидің «Мизан» атты еңбегінің IV, 173-175-беттерін кара.

¹⁸⁸ Әс-Суюти, әл-Ләлиу әл-маснуғ фи әл-әхадиси әл-маудуғ, II, 470-б; Әз-Зәһәби, Мизан II, 122-124-б.

III ТАРАУ. ЖАРХ ЖӘНЕ ТАҒДИЛ ІЛІМІНІҢ ПАЙДА БОЛУЫ

1. Жарх және тағдил ілімі және оның пайда болуына әсер еткен себептер

Пайғамбарымыздың (с.а.с.) көзі тірісінде және дүниеден өткеннен кейін де сахабалар бір-бірінен хадис риуаят етуде күмәнданбаған. Сол секілді табиғин кезеңіндегі хадис жеткізушілер де сахабалардан естіген хадистерді шүбәсіз қабылдаған. Өйткені олар сахабалар тарапынан жеткен пайғамбар (с.а.с.) сөзінің қандайда бір бұрмалау мен жалғандықтан ада екендігіне кәміл сенген. Бірақ бұл сенім ұзаққа бармаған. Халифа Осман ибн Аффанның өлімінен кейін бірінен соң бірі орын алған оқиғалар мұсылмандардың тыныштығын бұзып қана қоймай, хадис жеткізушілер арасында сенімсіздік тудырған. Өйткені, хадистер арасына бұрынсоңды естілмеген сөздер хадис ретінде адамдардың арасында кең тарай бастаған.

Хадиске төнген қауіпті түсінген хадистанушылар рауилер мен тізбегі белгілі мәтіндерге ғана сүйеніп, әрбір хадис жеткізушіні мұқият зерттеуге көшкен.

Хадис жеткізушілерге қатысты бұл зерттеулер жас сахабалар дәуірінде, яғни Әли мен Мағауияның арасында өрбіген және кейбір топтардың шығуына себеп болған қалыптасулар кезеңінде өмір сүрген сахабалардың уақытында жолға қойылғаны белгілі. Жалған хадистердің шығу себептері жайлы тақырыпта айтып өткеніміздей, хадистегі жалғандық аталған бүліктерден кейін пайда болса, хадис жеткізушілеріне қатысты зерттеулер де жалған хадистердің көрініс табуымен бастау алды.

Осы тұста хадис жеткізушілердің сенімділік дәрежесін анықтайтын, яғни рауидің сенімді яки сенімсіз екендігін айқындайтын жаңа бір негіз, хадис ілімінің бір саласы жарық көрді. Ол *Жарх және Тағдил* ілімі деп аталды. Яғни, аса мұқият зерттеу нәтижесінде сенімділік сипаттарға ие хадис жеткізушіні *тағдил* (сенімді) ету, жалғаншы, еске сақтау қабілеті төмен, пасық секілді сипаттары бар хадис жеткізушіні *жарх* (сенімсіз) қылу орын алды.

Жархжәне тағдил ілімінің пайда болу тарихы дереккөздерде нақты белгілі болмаса да, оның хадис тізбегіндегі рауилерді зерттеумен басталғаны анық. Мысалы: Муслимнің сахихының кіріспесінде Ибн Сирин (хижраның 110 ж.д.с.): «Бұрын тізбек жайында сұрамайтын, бірақ бүлік белең алғалы хадис жеткізушілердің есімдерін сұрай бастады. Осылайша сүннет иелерінің хадистері алынып, бидғат жолында болғандардың хадистері алынбайтын болды», – деген¹⁸⁹. Ибн Сириннің сөзінен хадис жеткізушілерге қатысты зерттеулердің мұсылмандар арасында орын алған келеңсіздіктерден кейін басталғанын аңғарамыз. Сол секілді тағы бір сөзінде: «Хадис дегеніміз – дін. Дініңді кімнен үйренетініңді біл», – деп айтқан¹⁹⁰.

Муслим жеткізген хабарда Бушейір әл-Адауи Ибн Аббасқа келіп: «Пайғамбарымыз (с.а.с.) былай деді, пайғамбарымыз (с.а.с.) былай айтты», – деп хадис жеткізе бастаған. Бірақ Ибн Аббастың оған құлақ аспағанын байқап: «Не болды, менің хадистерімді тыңдамай отырсың?» – дейді. Ибн Аббас оған: «Біз хадиске жалғандық кірмей тұрған кезде біреу «Пайғамбарымыз былай айтты» деген уақытта көзімізді одан алмай, ұйып тыңдайтын едік, бірақ адамдар қаптағай және үйреншікті түйеге мінгеннен кейін (яғни, ақ пен қараны ажы-

---

¹⁸⁹ Сахих Муслим, Кіріспе, 15-б.

¹⁹⁰ Бұл да сонда, 14-б.

ратпау) білген нәрсемізден баскасын алмайтын болдық»,– деп жауап береді¹⁹¹.

Хижраның 68 жылы дүние салған Ибн Аббастың мұсылмандар арасында орын алған бүлік нәтижесінде туындаған жалған хадистердің таралуы себепті, әрбір естіген хадисті қабылдамағандығын, хадиске және оны жеткізуші рауилеріне қатысты жарх және тағдил әрекетінің жалған хадистердің пайда болуымен басталғандығын көрсетеді.

Түрлі себептермен көрініс тапқан жалған хадистер жарх және тағдил ілімінің тууының негізгі себебі болғанымен, тек осы жайттың ғана түрткі болмағаны белгілі.

Хадис пайғамбар (с.а.с.) кезеңінен діннің негізгі қайнар көзі саналып, мұсылмандар тарапынан асқан мұқияттылықпен сақталған. Алайда осыншама сақтық көрсетілгенімен пайғамбарымыздың (с.а.с.) «Әрбір адам баласы қателесуші...» деген сөзіне орай, кемшілік, қателіктен ада болмаған адамның қолындағы бір хадис уақыт өте кейбір өзгерістерге ұшырамайтындығына кепілдік беру қиын. Әрине, бұл жерде пайғамбар (с.а.с.) хадистерінің барлығы бірдей өзгеріске ұшыраған деген мағына қалыптаспауы керек. Айтқымыз келіп отырған мағына, әрбір адам шамасы келетін, қабілетіне сай іске кірісу керек екендігі. Пайғамбарымыздың (с.а.с.) мындаған сахабаларының ішінде аз бір бөлігі ғана хадиспен шұғылданғаны белгілі. Бұдан, алғашқы кездің өзінде-ақ хадиспен айналысқандар сол салаға бейім мамандар екендігін түсінеміз. Сонымен қатар жазу, сызудың кең таралмаған, хадистердің жадыларда сақталған бір кезеңде бұндай істің оңайға соқпайтыны да анық. Сол үшінде оған шамасы мен қабілеті жеткен адамдар ғана кірісе алды.

Сахабалардан кейінгі табиғин дәуірінде жағдай өзгеше болатын. Саяси және сенім тұрғысында белең алған топтардың жақтастары және хадис маманы болмағандар хадис саласына

¹⁹¹ Сахих Муслим, Кіріспе, 13-б.

кірісіп, өз ісін дұрыс білмеуі салдарынан хадистерге кейбір бұрмалаулар енгізді. Бұл тұрғыда әл-Әузағи: «Бұл ілім үлкен абыройға ие. Адамдардың жадында болған уақытта ауызба-ауыз айтылып, қайталанатын еді. Ал қағаз бетіне түскеннен кейін нұры жоғалып, маман еместердің қолына тиді»,– деген¹⁹².

Хадис ілімінің тарихында жарх және тағдил әрекетінің пайда болуы тек жалған хадистердің көрініс табуымен ғана байланысты емес. Хадис жеткізушілердің бойында табылуы тиіс кейбір сипаттардың олардың бойында табылмауы – бұл ілімнің көрініс табуының негізгі себептерінің бірі болды.

Кейіннен жарық көрген хадис ілімінің негізгі кітаптарына назар аударсақ, хадис жеткізушілер жарх және тағдил ілімі бойынша, бірінші, хадис жеткізушінің адалдығы; екінші, оның нақтылығы жағынан сынға алынады.

Бір рауидің жеткізген хадисінің қабылдануы үшін оның бойынан адалдық пен нақтылық сипаттары толықтай табылуы керек.

1) Хадис жеткізушінің адалдық (الْعَدَالَةُ) сипаттары:

Адалдық – хадис жеткізушіні тақуалыққа апаратын және адамгершілікке жат қылықтардан алыстататын сипат. Ол оның дінімен етене байланысты келеді.

а) Мұсылман болу (المُسْلِمُ). Мұсылман емес адамдардың риуаяты қабылданбайды. Рауи хадисті жеткізген уақытта мұсылман болуы міндетті, ал естіген кезде мұсылман болуы шарт емес.

ә) Балиғат жасқа толу (الْبُلُوغُ). Кәмелетке толмаған сәбидің риуаятына сүйенілмейді.

б) Ақыл есі болу (العَقْلُ). Ақыл есі жоқ адамның риуаяты дұрыс болып есептелмейді.

---

¹⁹² Әл-Хатибу әл-Бағдади, Такиду әл-Илм, 58-б.

- в) Тақуа болу (التَّقْوَى). Хадис жеткізуші үлкен күнәлардан қашып, кіші күнәлардан сақтанған тақуа болуы керек.
- г) Адамгершілік қасиеттері болу. (المُرُوَّةُ) Бұл ар-ұждан тазалығы. Адамдар арасында қадірлі және адамгершілік ізгі қасиеттерге ие болу – хадис жеткізушінің адалдық сипатының бір көрінісі. Адамдарды келеке, мазақ қылатын, ойын-сауықтарға шақыру секілді кейбір жағымсыз әрекеттерге баратын адамның риуаяты қабылданбайды.

2) Хадис жеткізушінің нақтылық (الضَّبْطُ) сипаттары:

Нақтылық – хадис жеткізушінің естіген нәрсесін айна-қатесіз дәл жеткізуі.

- а) Қырағылық (التِّيْقَظُ). Яғни, бейқам болмауы. Өзі риуаят етпеген бір хадисті оған «бұны сен риуаят еттің» деген кезде, оны қабыл еткен адам бейқам саналады. Бұл секілді жеткізушіден хадис алынбайды. Өйткені бейқамдық нақтылық сипатына қайшы келеді.
- ә) Еске сақтау (الحَفْظُ). Жадынан хадис жеткізетін болса, нақты жаттаған болуы керек.
- б) Ұқыптылық (الضَّبْطُ) Жазған кітабынан риуаят ететін болса, кітабын дұрыс сақтаған болуы қажет.
- в) Білімділік (العِلْمُ). Хадистің мағынасын жеткізетін болса, оны бұзатын нәрселерді білуі тиіс.

Осы аталған адалдық пен нақтылық сипаттары бойында табылған рауи сенімді (الثَّقَّةُ) болып табылады¹⁹³.

Сонымен қатар жарх және тағдил ілімінде хадис жеткізушілер он жақтан сынға алынады. Оның бесеуі адалдық сипаттарына қатысты болса, бесеуі нақтылық сипаттарына тән.

¹⁹³ Әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 199-б.

Адалдық сипатына мін тағылған хадис жеткізушілердің жалпылама бес жағдайы бар. Олар:

а) *Хадис жеткізушінің жалған сөйлеуі* (كُذِّبَ الرَّوِيُّ).

Рауидің пайғамбарымыздың (с.а.с.) атынан жалған сөйлеуі. Оның себептерін жоғарыда айтып кеткен болатынбыз. Осындай олқылығы нақты белгілі болған рауидің хадисі мүлдем қабылданбайды. Ол – *кәззәп* (الكَذَّابُ – жалған сөйлеуші), *уаддағ* (الْوَضَّاعُ – ойдан хадис шығарушы), *әкзәбу ән-нас* (أَكْذَبُ النَّاسِ – адамдардың ең жалғаншысы) деген ұғымдармен танылады. Жеткізген хадистері *жалған хадис* (المَوْضُوعُ) үкімін алады.

ә) *Хадис жеткізушінің жалғандықпен айыпталуы* (إِتِّهَامُ الرَّوِيِّ بِالْكَذْبِ).

Рауидің хадис риуаятында жалғандығы нақты белгілі болмағанымен, күнделікті өмірде жалған сөйлейтіндігі белгілі болса, хадис жеткізуде де жалған сөйлеуі мүмкін деген жорамалмен риуаяты қабылданбайды. Жеткізген хадистері *мәтрүк* (المَتْرُوكُ) деп аталады. Хадис жеткізуші – *жалғандықпен айыпталған* (مَتَّهَمٌ بِالْكَذْبِ), *мәтрүк* (المَتْرُوكُ), *мәтрүку әл-хадис* секілді ұғымдармен сипатталады.

б) *Хадис жеткізушінің күнә жасауы* (فَسَقَ الرَّوِيُّ).

Исламның әмірі мен тыйымына бойсұнбаған адам пасық деп айтылады. Яғни күнәһар адам. Пасық адамның риуаяты хадис ғалымдары тарапынан сынға алынып, қабылданбайды. Риуаяты – *мункәр* (الْمُنْكَرُ), өзі – *ләйину әл-хадис* (لَيْنُ الْحَدِيثِ) деп саналады.

в) *Хадис жеткізушінің танылмауы*. (جَهَالَةُ الرَّوِيِّ).

Рауидің адалдық және нақтылық сипаттарының білінбеуі. Бір рауи өте аз хадис жеткізгендіктен хадистанушылар арасында белгілі болмауы немесе тізбекте танымал болмаған атымен яки лақабымен келуі мүмкін. Бұл екі жағдайда да рауидің сенімділігі не сенімсіздігі (жарх және тағдил)

анықталмағандықтан, оның хадисі қабыл етілмейді. Бұндай риуаят – *мубһам* (المُبْهِمُ) деп аталса, рауи – *мажһул* (الْمَجْهُولُ) деп танылады.

г) *Хадис жеткізушінің бидғатшыыл болуы* (بِدْعَةُ الرَّاوي).

Бидғат дегеніміз – иман және ғибадат тұрғысында кейіннен дінге енгізілген жаңалық. Бидғат күпірлікке апаратын және пасықтыққа шығаратын бидғат болып екі түрге бөлінеді. Күпірлікке апаратын бидғат жасаушының риуаяты мүлдем қабылданбайды. Ал пасықтыққа шығаратын бидғат жасаушы хадис жеткізушінің риуаятына қатысты:

1. Риуаяты мүлдем қабылданбайды;

2. Істеген ісіне өзгелерді шақырмауы және риуаятынан ұстанымының әсері байқалмауы шартымен ғана риуаяты қабылданады деген көзқарастар бар.

Хадис ғалымдарының көпшілігі екінші көзқарасты мақұл көреді.

Нақтылық сипатына мін тағылған хадис жеткізушілердің жалпылама бес жағдайы бар. Олар:

а) *Көп қателесу* (كَثْرَةُ الْغَلَطِ).

Хадис жеткізуде көп жаңылатын рауидің хадисі қабылданбайды. Риуаяты *мункәр* хадис деп есептеледі.

ә) *Шамадан тыс бейқамдық* (فَرْطُ الْغَفْلَةِ).

Хадис жеткізуші мұқияттылық таныту керек уақытта бейқамдық танытуы оның риуаятының қабылданбауына себеп болады. Бұл риуаят та *мункәр* деп саналады.

б) *Қиялға берілу* (الْوَهْمُ).

Хадистің тізбегі мен мәтінінде қателесу. Қиялға берілу көбіне хадис жеткізушінің тізбегі жалғасқан хадисті тізбегі үзік қылып немесе керісінше тізбегі үзік бір хадисті тізбегі жалғасқан хадис ретінде риуаят етуіне жол ашады. Кейде рауи қиялдау нәтижесінде бір хадисті басқа бір хадиске қосып,

шатастырады. Бұл олқылық рауидің хадисін *муалләл*, яғни кемшілікті қылады.

в) *Әлсіз рауидің сенімді хадис жеткізушілердің біріне қайшы риуаят етуі (مُخَالَفَةُ الثَّقَاتِ).*

Рауидің хадистің тізбегіне немесе мәтініне қосқан кейбір есімдермен не сөздермен сенімді хадис жеткізушілердің риуаяттарына қайшы келуі. Қарама-қайшылық кейде хадис жеткізушінің есімі өзгерумен, яғни әкесінің орнына баласының аты, баласының орнына әкесінің аты айтылумен, кейде хадис мәтініндегі сөздердің орындары ауысумен орын алады. Бұндай хадистер *мункәр*, *мудраж*, *мақлуб*, *мудтариб*, *мусаххаф* секілді атаулармен аталады.

г) *Еске сақтау қабілетінің нашарлығы (سُوءُ الْحِفْظِ).*

Жиі жаңылысатын хадис жеткізушінің риуаяты қабылданбайды. Ондай рауиге «еске сақтау қабілеті нашар» деген ат беріледі. Бұл жағдай хадис жеткізушінің жасының ұлғаюымен немесе көз жанарынан айырылуымен не әрдайым риуаят ететін кітаптарының өртеніп немесе жоғалып кетуімен орын алуы мүмкін¹⁹⁴.

Хижраның екінші ғасырында өмір сүріп, үшінші ғасырдың басында дүниеден өткен танымал имам әш-Шафиғи (хижраның 204 ж.д.с.) хадисі қабылданатын рауиді: «Хадис риуаят ететін рауи дініне сенімді, хадисінде шыншылдықпен танымал; риуаят еткен нәрсесін біледі (ақылды), хадистің мағынасын бұзатын сөздерге сақ (білімді), хадисті естігеніндей сөзбе-сөз жеткізеді, мағынасымен риуаят етпейді (мағынасымен риуаят етсе де мағынасын өзгертетін сөздерге мұқияттылық танытады), жадынан немесе жазған дүниесінен риуаят етсе, жақсы жеткізеді (еске сақтағаны секілді жазғанын да жақсы сақтайды), бір хадисті риуаят еткен басқа хадис сақтаушылармен кездескенде риуаят еткен хадисі олардың хадисіне сай келеді, хадис алған

---

¹⁹⁴ Әл-Хатиб әл-Бағдади, әл-Кифая, 107-108-б, 115-б; Талғат Кочжигит, Хадис тарихы, 171-172-б.

ұстаздарынан естімеген және сенімді хадис жеткізушілердің пайғамбарымыздан (с.а.с.) риуаят еткен хадистеріне қайшы хадис риуаят етпейді, әрі хадисі пайғамбарымызға (с.а.с.) дейін үзілмеген тізбекпен жеткен болса ғана рауидің хадисі қабылданады»¹⁹⁵, – деп сипаттаған.

Имам әш-Шафиғиден жеткен хадис жеткізушінің сенімділігі үшін міндетті болған бұл сипаттарды жоғарыда тілге тиек еттік.

Қазіргі таңда хадис жеткізушілерді зерттеген кітаптарда 20 000 жуық рауилердің жарх және тағдил тұрғысынан сенімділік деңгейлері анықталған. Олардың көпшілігі хижраның төртінші ғасырында өмір сүрген. Хадистердің дұрысы, әлсізі және жалғандығы кітаптарда жинақталып, қарастырылды. Осы кітаптар зерделенгеннен кейін жарх және тағдил қағидаларына сай зерттелетін хадис жеткізуші де қалмады десек болады.

Демек, хадисте көрініс тапқан жалғандық пен хадис жеткізушілердің кінәраттары жарх және тағдил ілімінің пайда болуына себеп болды.

2. Жарх және тағдил әрекетінің нәтижелері

Хадисте жалғандықтың пайда болуы мен адам баласының жаратылысынан кемшілік-қателіктерге бой алдыру мүмкіндігі салдарынан көрініс тапқан жарх және тағдил әрекетінің бірден-бір мақсаты пайғамбарымыздан (с.а.с.) жеткен асыл сөздерді нақтылап, олардың әлсіз немесе жалған түрлерін ажырату еді. Бірақ, бұндай нақтылау мен дұрыс-бұрыстың ара-жігін ажыратуда қағидалар мен ережелерге негізделу қажеттілігі туындайтыны сөзсіз. Осы тұста ең маңыздысы – сахих хадис анықтамасын бекіту, яғни риуаят етілген хадистердің ішіндегі қайсысы сахих хадис екендігін анықтау. Өйткені адамдар арасында өте көп хадистер қолданыс тапты. Бұл хадистердің

¹⁹⁵ Әл-Хатиб әл-Бағдади, әл-Кифая, 23-24-б.

бір бөлігі сенімді адамдар тарапынан, енді бір бөлігі, айттып өткеніміздей, адам болмысының кемшіліктері салдарынан олқылық танытқан немесе бас пайдалары үшін жалған сөйлеуге дәті барған, тіпті жалған сөздерін пайғамбарға (с.а.с.) теліген адамдар тарапынан да жеткізілді. Әртүрлі деңгейдегі хадистердің ішінен дұрысын тауып анықтау, белгілі бір негіздерсіз жүзеге аспайтыны анық. Ал осы негіздердің басында сахих деп танылған хадистің анықтамасы тұрады. Ендеше, сахих хадис дегеніміз қандай хадис және хадис сахих болуы үшін қандай шарттар керек?

Сахих хадис анықтамасы кейінгі кезде жарық көрген хадис іліміне қатысты кітаптарда көрсетілген. Дегенмен оны хадистанушы ғалымдар хижраның бірінші ғасырының соңына қарай жарх және тағдил әрекетінің нәтижесінде анықтаған.

Жарх және тағдил әрекетінің пайда болуына түрткі болған екі себептің бірі – жалған хадистердің белең алуы. Ал екіншісі – адам баласының жаратылысынан бар кемшіліктер.

Егер хадис жеткізушілерінің бірі немесе бірнешеуі адалдық және нақтылық сипаттарында кемшілік танытса, оның риуаяты сахих, яғни дұрыс болып табылмайды. Осы тұста сахих хадистің екі шарты анықталады, олар – рауидің адал және нақты болуы. Әрине, бұл шарттар хадистің дұрыс болуы үшін жеткіліксіз. Келесі тақырыпта баяндайтын тізбек түсінігі хижраның бірінші ғасырының екінші жартысында қолданыла бастағандығын және хадис мамандарының екінші ғасырда тізбегінде үзік болмаған хадистерге сүйенгендігін ескерсек, тізбектің жалғасуын үшінші шарт ретінде сахих хадис анықтамасына қосуымызға тура келеді. Осылайша сахих хадисті рауилері адал және нақты, тізбегі жалғасқан хадис деп айта аламыз. Бұл анықтаманы, алғаш рет сахих хадисті жалпылама тұжырымдаған әл-Хаттабидің (хижраның 388 ж.д.с.) сөзінен аңғара аламыз. Ол Әбу Дәуіттің «*әс-Сүнәніне*» жазған «*Маалиму әс-Сүнән*» атты түсіндірмесінің кіріспесінде: «Са-

хих – тізбегі жалғасқан, рауилері тағдил (сенімді) етілген хадис»,– деген. Кейіннен жарық көрген хадис ілімінің негіздері кітаптарында: «Сахих хадис – рауилері адал және нақты, тізбегі жалғасқан, шәз (қайшылығы) және ылләсі (олқылығы) жоқ хадис»,– деп анықтама берілген. Сахих хадистің қайшылық пен олқылықтан ада болу шарты қосылғандықтан әл-Ираки (хижраның 806 ж.д.с.) жоғарыда айтылған әл-Хаттабидің анықтамасына «хадис жеткізушінің нақтылығы мен хадистің қайшылық және олқылықтан ада болу» шартын қоспағандығын айтып сынға алған. Әс-Суюти бұл екі шарттың әл-Хаттаби тарапынан берілген анықтаманың мағынасында қамтылғандығын және кейіннен келген анықтама тек оны баяндағандығын, «рауилері тағдил етілген» сөзі мен «рауилері адал болған» сөздерінің арасында айырмашылық барлығын алға тартады¹⁹⁶.

Шын мәнісінде рауидің адал болуы (عَادِلٌ) мен оның тағдил етілу (مُعَدَّلٌ) арасында белгілі бір айырмашылық бар. Адал болу рауидің діни тұрғыдан сенімділігін көрсетсе, нақтылық жағынан толыққанды кемшіліксіз екендігін білдірмейді. Бірақ рауидің тағдил етілгендігі, оның адалдық әрі нақтылық жағынан кемшілігі жоқ екендігін танытады. Осы түсініктемеге жүгінсек, әл-Хаттабидің анықтамасын да қабылдауға болады.

Сахих хадисті анықтауда хадис жеткізуші тұлғаға қатысты және тізбекте үзіктің болмауы тұрғысынан зерттеулер барысында хадис ғалымдарының арасында жаңа мәселелер туындады. Өйткені осы зерттеулер нәтижесінде адалдық және нақтылық сипаттарында әлсіздік танытпаған рауиден, яғни сенімді рауиден, әлдеқайда жоғары деңгейде, сенімдірек рауилер көрініс тапты. Әлсіз саналмаған, бірақ адалдық және нақтылық сипаттарында бір-бірінен айырмашылығы көрінбеген рауилердің хадистері сахих хадиске жатқанымен, дұрыс хадистердің де өзара дәрежелерінің болуы заңдылық. Өйткені адалдық және

¹⁹⁶ Әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 23-б.

нақтылық сипаттарының қуаттылығы жағынан дәрежелерінің бірдей болмауы бір-бірінен ерекше сахих дәрежелерінің пайда болуына жол ашты. Сол себептен хадис ғалымдары арасында адалдық пен нақтылық жағынан ең жоғары дәрежеде болған рауилердің хадистерін ең дұрыс хадистер деп қабылдаған. Хадис іліміндегі *сахих лизатиһи*, *сахих лиғайриһи*, хасан хадистің *хасан лизатиһи*, *хасан лиғайриһи* деп бөлінуі сахих хадистердің өзара дәрежелерінің бар екендігінің айғағы. Осылайша сахих хадистердің өз ішінде дәрежелерге бөлінуі жарх және тағдил әрекетінің қол жеткізген маңызды нәтижелерінің бірі болды.

Кейде рауи қаншалықты сенімді болғанымен жіберген бір қателігінің салдарынан хадисін басқа рауилердің риуаятына қайшы түрде жеткізіп, риуаятында дараланады, яғни ол хадисті сондай түрде одан басқа ешкім жеткізбейді. Бұндай жағдайда ол рауидің хадисіне сахих атауын беру дұрыс болмайды. Әш-Шафиғи *шәз* деп атаған бұл хадис кемшіліктер себебінен әлсіз риуаят қатарына жатады. Ал әлсіз хадистер болса, хадис жеткізушінің адалдық немесе нақтылық сипаттарында әлсіздік танытуымен немесе тізбектің үзілуімен орын алады.

Жарх және тағдил ілімінің бекіткен қағида ережелерін басшылыққа ала отырып, рауидің жағдайына қарай бөлінетін хадис түрлерін, сахих хадистердің дұрыс болу себептерін және әлсіз хадистердің әлсіз болу жолдары мәселелерін *мусталаху әл-хадис*, *усулу әл-хадис* ілімдері баяндайды.

3. Хадистегі тізбек (сәнәд) түсінігі

Жарх және тағдил әрекетімен бірге бастау алған тізбек дегеніміз – рауи есімдерін көрсете отырып, мәтіннің қайнар көзіне жету мүмкіншілігін беретін риуаят жүйесі. Тізбекті түсіну үшін мысал бере кетейік:

Абдуллаһ ибн Муса, Ханзала ибн Әбу Суфиянан, ол Икримә ибн Халәдан, ол Ибн Омардан Аллаһ елшісінің (с.а.с.): «Ислам бес негізге құрылады ...», – дегенін жеткізеді. Яғни, бір-бірінен

риуаят еткен рауилер жиынтығы *сәһәд* (тізбек) деп аталса, жеткен хабар *мәтін* болып табылады.

Сол секілді *сәһәд* сөзінің орнына *иснәд* термині де қолданылады. Бірақ, *иснәд* сөзі рауилер жиынтығынан тұратын тізбек мағынасымен қатар, риуаятта біреуге сүйену, хадисті кімнен естігенін, яғни хадистің шынайылығын айқындау мағынасында да қолданылады.

Алайда тізбек түсінігінің пайда болу тарихы жайлы мағлұматты хижраның 110 жылы дүние салған танымал табиғин Мұхаммед ибн Сириннің: «Бұрын тізбек жайында сұрамайтын, бірақ бүлік белең алғалы рауилердің есімдерін сұрай бастады. Осылайша сүннет иелерінің хадистері алынып, бидғат жолында болғандардың хадистері алынбайтын болды», – деп тілге тиек еткен сөзінен көруге болады. Ибн Сириннің бұл сөзінен *иснад* қолданысы *бүліктен* кейін көрініс тапқанын аңғарамыз.

Бірақ, ибн Сирин тізбек қолданысына себеп болған оқиғаның қай бүлік екендігін баяндамаған. Ислам тарихында ибн Сириннің өмір сүрген уақытында мұсылмандар арасында көптеген бүліктер туғаны белгілі. Үшінші халифа Осман ибн Аффанның өлімінен кейін түрлі қақтығыстар белең алды. Мысалы, Әли ибн Әбу Талиб (р.а.) пен Айша (р.а.) арасында орын алған Жәмәл оқиғасы, Әли жақтастарының бөлінуіне әкеліп соққан Әли ибн Әбу Талиб пен Мағауия арасындағы қақтығыс. Сол секілді Әмәуи халифасы Абдулмәлик ибн Маруанның (хижраның 65-68 ж.) халифалығынан екі жыл бұрын Хижазда Әмәуи халифатына қарсы көтеріліс ашып, өзінің халифалығын жариялаған Абдуллаһ ибн әз-Зубейр (хижраның 63-73 ж.) оқиғасы мен хижраның 81 жылы Басрада көрініс тапқан Ибн әл-Әшғас оқиғасы да ислам тарихында бүлік атауын алған. Алайда Абдуллаһ ибн әз-Зубейр мен Ибн әл-Әшғас оқиғалары мұсылмандар арасына айтарлықтай кесірін тигізбеген болатын. Өйткені, сенім тұрғысында және саяси алаңда орын алған келіспеушіліктер көп ұзамай жойылған-ды. Сондықтан

бұл оқиғалардың хадис риуаятына қатысты үлкен бір әсері болғандығын айта алмаймыз. Ал Әли ибн Әбу Талиб пен Мағауия арасында орын алған Сыффин соғысынан кейінгі жағдай бұлай емес-ті. Халифаттың Әли қолынан Мағауияға өтуі Әли жақтастарының наразылығын тудырса, Әлидің пікірін қолдамай, оның қол астынан бөлінгендер харижилер тобын құрған еді. Әлидің жақтастарының қатары көбейіп, нәтижеде шииттер тобы пайда болды. Өткен тақырыптарымыздың бірінде баяндап кеткеніміздей, жалған хадистердің шығуына шииттер мен харижилер ерекше маңыз атқарғаны белгілі. Демек Сыффин қақтығысының нәтижесінде бір-бірін күпірлікке шығарған үлкен екі топтың пайда болуын және олардың бастамасымен алғаш жалған хадистердің шығуын ислам тарихындағы ең үлкен бүлік деп айтсақ, қателеспеген болар едік. Мұхаммед ибн Сириннің тілге тиек еткен бүлігі де осы болса керек.

Ибн Сириннің тізбек түсінігінің тууына қатысты сөзін қуаттайтын өзге де деректер бар. Хижраның 50 жылы Мәдинада дүниеге келген танымал хадис имамы Ибн Шихаб әз-Зухри жайлы Мәлик ибн Әнәс: «Хадис риуаятында тізбекті алғаш қолданған кісі»,– дейді. Әрине, бұл жердегі тізбекті алғаш әз-Зухридің қолданғандығы, оның осы мәселеде танытқан мұқияттылығын ұғындырады. Өйткені әз-Зухриге дейін де сахабалар бір-бірінен хадис риуаят еткендігі белгілі. Әз-Зухридің тізбек қолданысына аса мән бергендігін төмендегі оқиғадан көруге болады. Мәдинада Исхак ибн Абдуллаһ әз-Зухридің алдында отырып: «Аллаһ елшісі былай бұйырды» – деп хадис риуаят ете бастайды. Әз-Зухри оны дереу тоқтатып: «Саған не болған? Уа Әбу Фәруа, Аллаһ сенің жаныңды алсын! Аллаһқа қарсы қалай батылың барды? Бізге тізбегі жоқ хадис жеткізіп отырсың, хадисіңді тізбегімен айт!» – деп дүрсе қоя берген¹⁹⁷.

---

¹⁹⁷ Әл-Хақим Әбу Абдуллаһ, Мағрифату улуми әл-хадис, 6-б.

Әл-Уәлид ибн Мұхаммед: «Әз-Зуһримен бірге Әбу Хазимге бардық. Ол пайғамбарымыз былай деді деп хадис жеткізе бастағанда, әз-Зуһри оған: «Бұл не? Мен тізбегі жоқ хадистерді көріп тұрмын?» – деген¹⁹⁸.

Сол секілді басқа деректерде де әз-Зуһридің Шам өлкесіне барып тізбексіз хадис риуаят еткендерге қатаң ескерту жасағандығы баяндалады.

Мұхаммед ибн Сиринмен бір кезеңде өмір сүрген әз-Зуһри халифа Омар ибн Абдулазиздің бұйыруымен хадистерді алғаш жинақтаған кісі ретінде тарихта қалды.

Ислам дініндегі тізбек түсінігінің маңыздылығы жайлы Абдуллаһ ибн Мұбарак: «Менің пікірім бойынша, тізбек – діннің ажырамайтын бөлігі. Егер тізбек болмаса, әркім қалағанын риуаят етер еді...», – десе¹⁹⁹, тағы бір сөзінде: «Дін мәселелерін тізбексіз үйренгісі келген кісі үй төбесіне сатысыз шыққысы келген кісінің жағдайына ұқсайды», – деп айтқан.

Суфиян әс-Сәури: «Тізбек мүміннің қаруы, қолында қаруы болмаған адам қалай соғысады?» – деген.

Ал имам әш-Шәфиғи: «Тізбексіз ілім үйренгісі келген кісінің жағдайы қараңғыда отын жинаған адамның жағдайына ұқсайды. Ол ішінде улы жылан бар бір құшақ отынды арқалағанынан хабарсыз келеді», – деп бағалаған²⁰⁰.

¹⁹⁸ Ибн Кәсир, әл-Бидәя, IX, 345-б.

¹⁹⁹ Сахих Муслим, Кіріспе, I, 17; Әт-Термези, әс-Сүнән, XIII, 307-б.

²⁰⁰ Док. Мехмед Шимшек, Хадис усулы және хадис мәтіндері дәріс нотлары, 18-б.

VI ТАРАУ. ХАДИСТЕРДІҢ ЖИНАҚТАЛУЫ МЕН ЖҮЙЕГЕ КЕЛУІ (тадуин және таснифы)

1. Хадистердің жинақталуы (тадуин)

а) Тадуин дегеніміз не?

Тадуин дегеніміз – хадистердің жинақталуы. Хижраның бірінші ғасырының соңы мен екінші ғасырының алғашқы ширегінде бөлек-бөлек парактарға жазылған хадистер бір мұқабаға жинақталды.

Пайғамбар заманында кейбір сахабалардың «сахифа» деп танылған хадис жазбалары жарық көрген еді. Олардың ішінде Абдуллаһ ибн Амр ибн әл-Астың «садиқа» деп аталған хадис сахифасын, сондай-ақ Хаммам ибн Мунаббихтің Әбу Һурайрадан жазып алған «сахиха» деп танылған танымал хадис жазбаларын ерекше атап өтуге болады. Кітабымыздың басында аталған сахифалар және олардың жазылуы турасында сөз еткенімізде «тадуин» сөзінің орнына көбіне, «жазба» сөзін қолданған болатынбыз. Өйткені, тақырыбымызға қатысты дереккөздерде «жазба», «тадуин» және алда келетін «тасниф» сөздерінің әр кезеңдердегі хадистердің жинақталу барысын көрсету мақсатында әртүрлі мағыналарда қолданылғанын көреміз. Жазба, яғни сахифа – пайғамбарымыз (с.а.с.) бен сахаба дәуіріндегі хадистердің қағаз бетіне түсірілуін, тадуин – хадистердің жинақталуы мағынасын білдіреді. Хадистерді қағаз бетіне түсірген сахабалар пайғамбарымыздан (с.а.с.) өздерінің ғана естіген хадистерін жазып, оған басқа сахабалардың естіген хадистерін араластырмаған.

Ең танымал сахифа иесі Абдуллаһ ибн Амр «садиқа» атты сахифасымен танысқысы келген Мужаһидке: «Бұл менің Аллаһ елшісінен (с.а.с.) естіген әс-сахифату әс-садиқа.

Менімен Аллаһ елшісінің (с.а.с.) арасында осы хадистерді маған жеткізген ешкім жоқ», – деп пайғамбардан (с.а.с.) өзінің ғана естіген хадистерді жазғанын білдірген. Сол секілді Хаммам ибн Мунаббихтің сахифасы да тек Әбу Һурайраның пайғамбарымыздан (с.а.с.) жеткізген хадистерінен құралған. Бұл да сахаба дәуірінде хадис жинақтау ісі көрініс таппағанын, тек кейбір сахабалар тарапынан хадистердің жазылғандығын көрсетеді.

Тәдуин бірнеше сахаба тарапынан жазылған сахифаларды бір мұқабаға жинақтау мағынасымен қатар бірнеше сахабалардың риуаят еткен хадистерін бір кітапқа жинақтау мағынасын да береді. Осы тұста тәдуиннің хадистерді қағаз бетіне түсіруге карағанда ауқымды әрі жүйелі бір жинақтау ісін ұғындыратындығын және бұл әрекеттің хадис тарихында хадистерді хатқа түсіруден кейін басталғандығын түсінеміз.

Тасниф сөзі хадистердің жинақталуынан кейін, хадистерді мазмұндарына қарай тарауларға, бөлімдерге бөліп ретке келтіру мағынасын айшықтайды. Яғни, тақырыптарға сай хадистерді топтастырады. Мысалы: намазға қатысты болған хадистерді бөлек, зекетке қатысты болғандарын бөлек тарауға жинақтайды. Бұндай жүйелі түрде ретке келтірілген жинақтар *мусаннаф* деп аталады.

ә) Хадистердің жинақтала бастауы

Хадис пайғамбарымыз (с.а.с.) бен сахабалар дәуірінде қағаз бетіне түсіріліп, кейбір хадис жазбалары жарық көрсе де, жүйелі түрде сахабалар дәуірінен кейін, яғни бірінші ғасырдың соңы мен екінші ғасырдың басында жинақтала бастағандығын жоғарыда тілге тиек еттік. Бұны хадистердің жинақталуына байланысты келген кейбір деректерден аңғаруға болады. Оның ішінде Мәлик ибн Әнәстің ибн Шиһаб әз-Зухриге қатысты айтқан: «*Әууәлу мән дәууана әл-хадис Ибн Шиһаб*» (Хадисті алғаш тәдуин қылған Ибн Шиһаб) сөзі кең таралған.

Ибн Шиһаб әз-Зуһридің хадис жинау және жинаған хадистерін жазу үшін ерен еңбек еткендігін көрсететін деректер көп. Осы деректердің бірінде оның ілім жолындағы жолдасы Салих ибн Кисан: «Әз-Зуһри екеуміз ілім алу үшін бір жерге келіп, сүннеттерді жазайық деп, пайғамбарымыздан жеткендерін жаздық. Сосын әз-Зуһри: «Сахабалардан да келгендерін жазайық, олар да сүннеттен саналады»,– деді. Мен: «Сүннеттен емес»,– дедім. Ол жазды, мен жазбадым. Нәтижеде ол жетістікке жетті мен кұр қалдым»,– деген²⁰¹. Сол секілді Әбу Зинад Абдуллаһ ибн Зәкуан: «Біз халал мен харамға қатысты хабарларды жазатын едік. Ибн Шиһаб естіген нәрселерінің барлығын жазатын. Оған мұқтаждық туындаған уақытта әз-Зуһридің адамдар арасындағы үлкен ғалым екендігін түсіндім»,– деп айтқан²⁰².

Әз-Зуһридің тадуин әрекетіне Әмәуи халифасы Омар ибн Абдулазиз (хижраның 99-101 жылдар аралығында халифа болған) ресми күш-жігер берген.

Ислам әлемінің кең етек жаюы және шииттер, харижилер, муржия, қадария секілді саяси және сенімдегі мәзһабтардың шығуымен мұсылмандардың түрлі топтар мен ағымдарға бөлінуі, әрі жалған хадистердің белең алуы сияқты жайттар ислам шарифатының қайнар көзі болған хадиске қауіп төндірді. Бұл жағдайға қарсы хадис ғалымдары кол қусырып қалмай жарх және тағдил әрекетінің негізінде хадис жеткізушілерге мұқияттылық танытты. Олармен бірге білімі және тақуалығымен, тіпті хадис риуаят етуімен де танылған халифа Омар ибн Абдулазизде дұрыс хадистерді тек бір кітапта жинақтаумен ғана сақтауға болады деген сеніммен Мәдина уәлиі Әбу Бәкір ибн Мұхаммед ибн Амр ибн Хазымға: «Пайғамбарымыздың (с.а.с.) хадистерін, сүннеттерін, Амра

---

²⁰¹ Ибн Хажар, Тәһзибу әт-тәһзиб, IX, 448-б.

²⁰² Бұл да сонда, IX, 448-б; Мұхаммед Ажжаж, әс-Сунна қабла әт-тадуин, 491-б.

бинт Абдуррахман риуаят еткен хадистерді тауып алып жаз. Өйткені мен ілімнің жоғалуынан және ғалымдардың өліп кетулерінен қорқамын», – деп бұйырған²⁰³.

Бұл риуаяттан бұйрықтың Мәдина уәлиіне қатысты айтылғанын түсінсек, басқа риуаяттардан халифаның қол астындағы барлық уәлилерге және кейбір хадис ғалымдарына да жолдағанын көреміз. Әл-Хатибтың бір риуаятында халифаның бұл бұйрығы «Мәдиналықтарға» (илә әһлу әл-Мәдина) деп, әс-Суютидің Әбу Нуғайымнан жеткізген деректе «әр тарапқа» (илә әл-әфак) деп келеді. Осы тапсырманы жүзеге асырғандардың бірегейі Ибн Шихаб әз-Зухри еді. Ол бір сөзінде: «Омар ибн Абдулазиз бізге сүннеттің жинақталуына әмір етті. Оған дәптерлерге жазып бердік, ол өзінің құзыретінде болған жерлерге осы дәптерлердің бірер нұскасын жіберді», – деп айтқан²⁰⁴.

Омар ибн Абдулазиздің хадистерді жинақтау тапсырмасын алғаш жүзеге асырып, жинақтаған хадистерін халифаға жіберген де әз-Зухри тұғын. Осы тапсырманы алған Әбу Бәкір ибн Хазымның жазған жинақтары жеткенше халифа дүниеден өткен еді. Мәлик ибн Әнәс: «Кейін бұл кітаптар жайлы Әбу Бәкір ибн Хазымның баласы Абдуллаһтан сұрағанымда, жоғалғандығын айтты», – деген²⁰⁵.

Аталған деректерден хадистердің алғаш жинақталуы әз-Зухридің қолымен басталғандығын және халифа Омар ибн Абдулазиздің ресми жарлығы, әрі қадағалауымен жүзеге асқандығын көреміз.

Бірақ бұл жерде әз-Зухриден басқа оның замандастары хадис жинақтамаған деген мағына туындамауы керек. Тек әз-Зухри алғаш жинақтаушы ретінде және осы саладағы жемісті еңбегімен ерекше танылды. Муаммар ибн Рашидтің: «Біз әз-

²⁰³ Ибн Сағьд, әт-Табақат, II, 2-б; Ибн Хажар, Фатху әл-Бәри, I, 140-б.

²⁰⁴ Ибн Абдулбарр, Жамиғу баяни әл-илм, I, 76-б.

²⁰⁵ Ибн Хажар, Тәһзибу әт-тәһзиб, XII, 39.

Зуһриден өте көп хадис үйрендік деп ойладық, бірақ халифа әл-Уәлид ибн Йәзид өлтіріліп, қазыналарынан Мәруан отбасы үшін әз-Зуһриден жазылып алынған кітаптардың көлікке артылғанын көргенде, одан үйренгеніміздің қаншалықты аз екендігін түсіндік» – деген сөзі әз-Зуһридің осы саладағы еңбегінің орасан зор екендігіне дәлел болмақ²⁰⁶.

2. Хадистердің жүйеге келуі (тасниф)

Хижраның бірінші ғасырының соңы мен екінші ғасырының басында хадистер жинақтала бастаса, екінші ғасырдың алғашқы жартысынан кейін негізгі хадис туындылары жарық көрді. Жоғарыда келген деректерден әз-Зуһридің пайғамбарымыздың (с.а.с.) сөздерімен бірге сахабалардың сөздерін де жазғандығын, сол секілді, оның естіген нәрселерінің барлығын қағаз бетіне түсіргендігін көрдік. Өзге де хадистанушылар осылайша, көптеген хадистермен сахабалардың сөздерін бір кітапқа жинақтаған. Бұндай жинақтан қажетті хадисті табу оңайға соқпасы анық. Алайда көп ұзамай бұл кітаптар ретке келтіріліп, пайдалану үшін жеңілдетілді. Хадистер тақырыптар бойынша тарауларға бөлініп, әрбір хадис мазмұнына қарай сол тарауларда топтастырылды. Мысалы, намазға қатысты хадистер намаз тарауында, зекетке қатысты хадистер зекет тарауында жинақталды. Бұл еңбектер **«мусаннаф»** деп аталды. Кейін, көп уақыт өтпей хадистер сахабалардың есімдеріне сай жіктеліп, ретке келтірілді. Осы тәртіппен жинақталған хадис кітабы **«муснәд»** деп аталды.

Хадис терминологиясы (Мусталаху әл-хадис) ілімі бойынша, алғаш жазылған еңбектің авторы әр-Рамаһурмузи (хижраның 360 ж.д.с.) алғашқы хадистерді ретке келтірушілер, яғни мусаннаф авторлары (мусаннифтер) турасында: «Менің білгенім бойынша, хадистерді алғаш жүйеге келтіріп тарауларға бөлгендер Басрада әр-Рабиғ ибн Субейх (хижраның 160

---

²⁰⁶ Мұстафа әс-Сибәғи, әс-Суннә, 122-126-б.

ж.д.с.), Сағид ибн Әбу Аруба (хижраның 156 ж.д.с.), Йеменде Абд деп танылған Халид ибн Жәмил мен Муаммар ибн Рашид (хижраның 153 ж.д.с.), Меккеде Ибн Жүрейж (хижраның 150 ж.д.с.) және Суфиян ибн Ұйяйна (хижраның 198 ж.д.с.), Шамда әл-Уәлид ибн Муслим (хижраның 195 ж.д.с.), Рейде Жәрир ибн Абдулхамид (хижраның 182 ж. д.с.), Хорасан және Мервте Абдуллаһ ибн Мұбарак (хижраның 181 ж.д.с.), Уаситта Хушейм ибн Бәшир (хижраның 193 ж.д.с.), және осы ғасырда Куфада Ибн Әбу Зағидә (хижраның 193 ж.д.с.), Ибн Фудайыл (н. 196 ж.д.с.), кейінгі кезеңдерде Йеменде Абдурразак ибн Хаммам (хижраның 211 ж.д.с.) және Әбу Курра Муса ибн Тарик», – деген²⁰⁷.

Әл-Ирақи және Ибн Хажар: «Олардың барлығы бір ғасырда болғандар, қайсысының бірінші жазғанын білмейміз», – деп айтқан²⁰⁸.

Ибн Хажар хадистердің пайғамбарымыз (с.а.с.) және сахабалары мен алғашқы табиғиндер дәуірінде жинақталмағандығын айтып, сөзін: «Пайғамбар (с.а.с.) хадистерінің сахабалар мен алғашқы табиғиндер дәуірінде жинақтарда (жаміғтерде) жазылып, ретке келтірілмеуінің екі себебі бар:

Біріншісі, Муслимнің сахих хадистер жинағында келгендей, оларға алғашқы кезде кейбір сахабалардың Құран Кәріммен араластырып алу қорқынышы себепті тыйым салынды. Екіншісі, олардың еске сақтау қабілеттерінің ерекшелігі мен айрықша зеректіктері еді. Өйткені көпшілігі жазу білмейтін. Бірақ табиғин дәуірінің соңдарына қарай ғұламалардың түрлі қалаларға тарауы, харижилер, рафидилер мен тағдырды жоққа шығарушылар секілді бидғатшыл топтардың көбеюі салдарынан әсәрлар (хадистер) жинақталып, тарауларға бөлініп, ретке келтіріле бастады. Бұл іске алғаш кіріскендер әр-Рабиғ

²⁰⁷ Әр-Рамаһурмузи, әл-Мухаддису әл-фасил бәйнә әр-рауи уә әл-уағи, 611-613-б.

²⁰⁸ Әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 65-б.

ибн Субейх пен Сағид ибн Әбу Аруба және т.б. еді. Олар үшінші буын өкілдерінің алғашқылары келгенге дейін әр тарауды бөлек-бөлек жүйеге келтірді. Имам Мәлик «әл-Муатта» атты еңбегін тасниф етті. Онда хижаздықтардың хадистерін, оған сахабалардың сөздерін және табиғиндер мен олардан кейін келгендердің пәтуаларын қосып жинақтаған», – деп өрбітеді²⁰⁹.

Әр-Рамаһурмузидің немесе Ибн Хажардың хадистердің жүйеге келуіне (таснифке) қатысты айтқан сөздерінен бұл істің хадистердің жинақталуынан (тәдуин) кейін дереу жарыққа шыққандығын түсінеміз. Яғни хадистердің жинақталуы мен хадистердің жүйеге келуі арасында ұзақ уақыт болмаған. Өйткені жоғарыда аттары аталған хадистерді жүйеге келтіруші ғалымдардың (мусаннифтердің) дүние салған жылдарына назар аударар болсақ, олардың көпшілігінің хижраның 124 жылы дүние салған, алғаш хадистерді жинақтаушы әз-Зуһридін дәуірінде өмір сүргендігін аңғарамыз. Сондықтан тәдуин мен тасниф әрекеттерін хадис тарихында бірінен кейін бірі басталғандығын айтуға болады. Бірақ бұл екі кезеңде жүзеге асқан әрекеттерді бірдей іс деп қарамауымыз керек.

Тәдуин мен тасниф арасындағы айырмашылықты шығыстанушы И. Голдзехер түсіне алмаған. Ол аталған екі әрекеттің басталу тарихы жайлы берілген мағлұматтарда кейбір қарама-қайшылықтар бар екендігін алға тартып, тәдуиннің басталу тарихын кейінгі кезеңдерге қалдыруға тырысқан. Әрине бұл пікірмен келісе алмаймыз, өйткені негізгі дереккөздерде тәдуин мен таснифтың айырмашылығы жайлы өте анық түсіндірілген, әрі екі кезеңде жүзеге асқан бұл әрекеттерге екі бөлек атаулар да берілгендігін көреміз.

Демек, тәдуин – хадистердің жинақталуы болса, тасниф – жинақталған хадистерді белгілі тараулар мен бөлімдерге реттеп, жүйелі бір кітап түріне келтіру.

---

²⁰⁹ Ибн Хажар, *Һәдиу әс-сәри муқаддимату Фатхи әл-Бәри*, I, 8-б.

3. Алғаш жарық көрген хадис кітаптары

Хадис ілімінің терминдеріне қатысты алғаш жарық көрген еңбектің авторы ретінде танылған әр-Рамаһурмузидің алғаш хадистерді жүйеге келтірушілерді (мусаннифтер) тілге тиек еткендігін көрдік. Дегенмен ол, екінші ғасырда хадистерді реттеп, кітап түрінде жарыққа шығарған хадис ғалымдарының барлығын бірдей атап өтті дей алмаймыз. Аталаған хадистанушылардың көпшілігінің еңбектері біздің заманымызға дейін жетпесе де, тасниф әрекетінің ислам тарихының алғашқы кезеңдерінде-ақ басталғандығын көрсетеді.

Осы тұста хадис тарихында екінші ғасырда жарық көрген хадис кітаптарына және олардың авторларына тоқтала кеткеніміз жөн сияқты.

Екінші ғасырда ретке келтіріліп, жарық көрген хадис туындыларын бес топқа бөліп қарастыруға болады. Олар: а) Сиәр және мағазидің кітаптары; ә) Әс-Сүнән кітаптары; б) Әл-Жамиғ кітаптары; в) Мусаннафтар; г) Белгілі бір тақырыптарға арналған кітаптар.

а) Сиәр және мағазидің кітаптары (пайғамбар өмірбаяны мен жорықтары)

Мұсылмандардың пайғамбарымыздың (с.а.с.) хадистеріне ерекше мән бергендіктерін олардың исламның алғашқы кездерінен-ақ парақтар мен кітапшаларға жазып, сақтағандықтарынан көруге болады. Бұл хадистер арасында пайғамбарымыздың (с.а.с.) ғибадат, сауда-саттық, жаза мәселелеріне қатысты сөздерімен қатар, оның (с.а.с.) жаратылысы, мінез-құлқы және Мекке, Мәдинадағы өмірі мен қатысқан соғыстары жайлы деректер де орын алды.

Хадистерді жинақтау дәуірі басталған кезде кейбір хадистанушылар пайғамбарымыздың (с.а.с.) дінге байланысты

хадистерін жинақтаса, кейбірі де Мекке мен Мәдинадағы өмірі, пайғамбарлыққа дейінгі және кейінгі жеке өмірі, іс-әрекеттері, мінез-құлқы, қысқаша өмірбаяны мен басынан өткерген соғыстарына қатысты деректерді топтастырды. Бұл деректер белгілі тізбектермен риуаят етіліп, сенімді сүннет санатынан саналды.

Пайғамбардың (с.а.с.) өмірбаяны мен қатысқан соғыстарына арналған әрі хадис негізі ілімінің қағидаларына сай жүйеге келтірілген бұл кітаптар кейінгі кезеңдерде жарық көрген үлкен тарихи кітаптардың бастамасы болып табылды. Өйткені бұл деректерде де риуаят негізі қолданылып, әрбір тарихи дерек хадистер секілді тізбекпен жеткізілген. Бұл тұрғыда исламда тарих ілімі хадис ілімінен бастау алған деп айтуға негіз бар.

Осы тақырыпқа қатысты кітаптар бірінші ғасырдың сондарына қарай жазыла бастады. Дереккөздерден байқағанымыздай, алғаш *магази* жинақтарын Мәдинаның танымал ғалымдары әрі құқыктанушылары – **Ұруа ибн әз-Зубейр** ибн әл-Аууам әл-Әсәди (хижраның 94 ж.д.с.), Әбу Амр Әмір ибн Шәрхабил **әш-Шағби** (хижраның 103 ж.д.с.), Әбу Бәкір Мұхаммед ибн Муслим ибн Ұбайдуллаһ ибн Абдуллаһ **ибн Шихаб әз-Зухри** (хижраның 124 ж.д.с.), **Мұса ибн Ұқба** ибн Әбу Аййаш әл-Әсәди (хижраның 141 ж.д.с.), Әбу Абдуллаһ Мұхаммед **ибн Исхақ** ибн Йәсар (хижраның 150 ж.д.с.), **Муаммар ибн Рашид** Әбу Ұруа әл-Әзди (хижраның 153 ж.д.с.), **Әбу Мағшар** Нажих ибн Абдуррахман әс-Синди (хижраның 170 ж.д.с.), Абдулмәлик ибн Мұхаммед ибн Әбу Бәкір ибн Амр **ибн Хазым** (хижраның 176 ж.д.с.), **әл-Мұғтамир** ибн Сүлеймен әт-Тәйми (хижраның 187 ж.д.с.), Әбу Әюб **Йәхия ибн Сағид** ибн Әбан әл-Әмәуи әл-Куфи (хижраның 194 ж.д.с.), Әбу әл-Аббас **әл-Уәлид ибн Муслим әл-Әмәуи** әд-Димашки (хижраның 195 ж.д.с.) жүйеге келтірген.

Кейбір деректерде екінші ғасырда пайғамбарымыздың (с.а.с.) өмірбаянына арналған алғашқы кітап Ибн Шһаб әз-Зухри (хижраның 124 ж.д.с.) тарапынан жазылғандығы айтылады. Сол секілді Ибн ән-Нәдимнің айтуы бойынша, мағазинә ибн ибн Исхактың (хижраның 150 ж.д.с.) да сира кітабы бар²¹⁰.

ә) «Әс-Сүнән» кітаптары

Фикһ мәселелеріне қатысты үкімі бар хадистерді қамтыған кітаптарға *әс-Сүнән* аты берілген. Бұл кітаптарда пайғамбарымыздың (с.а.с.) сөзі, іс-әрекеті мен құптауынан тұратын марфуғ (тізбегі пайғамбарға (с.а.с.) жеткен) хадистер қамтылады. Демек, *әс-Сүнән* кітаптарында мауқуф және мактуғ болған хабарлар, яғни сахаба мен табиғиндердің сөздері мен істері кездеспейді.

әс-Сүнән кітабында орын алған хадистерді, ғибадат, саудасаттық (муамалат), және жаза түрлеріне (укубат) қатысты деп үш топқа бөлуге болады. Осылайша бір *әс-Сүнән* кітабының мазмұнына қарайтын болсақ, хадистердің жалпылама: тазалық, намаз, зекет, қажылық, ораза, неке, талақ, жиһад, өсиет, минара, жаназа, ант және нәзір, сауда, киім, тағамдар, сусындар, емшілік, фитналар, худуд (жазалар), құн төлеу, әдеп, т.б. тақырыптарға сай реттелгенін көреміз. Бұл тақырыптардың әрқайсысына «кітап» атауы беріледі (тазалық кітабы, намаз кітабы, зекет кітабы секілді). Әрбір кітап, тақырыбының ауқымдылығына қарай түрлі тарауларға бөлінеді.

Екінші ғасырдың басында тәдуин мен тасниф әрекетінің нәтижесінде жарық көрген алғашқы «*әс-Сүнән*» кітаптарын:

Макхул ибн Әбу Муслим **әш-Шаһи** (хижраның 112 ж.д.с.), Әбу әл-Уәлид Абдулмәлик ибн Абдулазиз **ибн Жүрәйж** (хижраның 150 ж.д.с.), **Сағид ибн Әбу Аруба** Михран әл-Адауи әл-Басри (хижраның 156 ж.д.с.), Әбу әл-Харис Мұхаммед ибн Абдурахман ибн Муғира ибн Харис **ибн Әбу Зиб** әл-Қураши

²¹⁰ Ибн ән-Нәдим, әл-Фихрист, 142-б.

(хижраның 159 ж.д.с.), **Ибраһим ибн Тахман** ибн Шуғба әл-Хорасани (хижраның 163 ж.д.с.), **Әбу Сәләмә Хаммад ибн Сәләмә** ибн Динар (хижраның 167 ж.д.с.), **Абдуллаһ ибн әл-Мұбарак** ибн Уадих әл-Ханзали әт-Тәмими (хижраның 181 ж.д.с.), **Әбу Сағид Йәхия** ибн Зәкәрия **ибн Әбу Зағидә** әл-Уәдии әл-Куфи (хижраның 183 ж.д.с.), **Әбу Мағауия Хушейм ибн Бәшир** ибн Қасым әл-Суләми (хижраның 183 ж.д.с.), **Әбу әл-Аббас әл-Уәлид ибн Муслим** әл-Әмәуи әд-Димашки (хижраның 195 ж.д.с.), **Әбу Абдуррахман Мұхаммед ибн Фудайыл** ибн Ғазуан әз-Забби (хижраның 195 ж.д.с.) сынды хадистанушылар жазды.

б) «Әл-Жамиғ» кітаптары

Екінші ғасырда жүйеге келтіріліп жинақталған хадис кітаптары *әл-Жамиғ* деп те аталған. *әл-Жамиғ* кітаптарында да *әс-Сүнән* секілді ғибадат, сауда-саттық және жаза түрлеріне қатысты тарауларға бөлініп, ретке келтірілген хадистер бар. Бірақ *әл-Жамиғ* жинақтарындағы хадистер аталған тақырыптарды ғана емес, басқа да көптеген түрлі тақырыптарды қамтиды. Мысалы, онда орын алған Құран Кәрімнің артықшылықтары, тәпсірі, жаратылыстың басталуы, өткен пайғамбарлар, мақтауға лайық қасиеттер (манакиб), пайғамбарымыздың (с.а.с.) жиһад және жорықтары, халифалары мен сахабаларының қадір-қасиеттері, иман, тәухид секілді тақырыптарды *әс-Сүнән* кітаптарынан көре алмаймыз. Осы тұрғыдан *әл-Жамиғ*²¹¹ жинақтары – аты айтып тұрғандай, кез келген тақырыпқа қатысты хадистерді қамтыған ең ауқымды хадис кітаптары.

Кейбір ғалымдардың пікірі бойынша, қандайда бір хадис жинағын *әл-Жамиғ* деп айту үшін ол: 1. Иман кітабы; 2. *әс-Сүнән* кітабы; 3. Зуһд (тақуалық) кітабы; 4. Әдеп кітабы; 5. Тәпсір кітабы; 6. Жиһад және жорықтар кітабы; 7. Мақтауға

---

²¹¹ Жамиғ сөзі араб тіліндегі мағынасы: көп нәрсені қамтушы.

лайық қасиеттер (манакиб) кітабы; 8. Фитән (бүліктер) кітабы сияқты сегіз тарауды міндетті түрде қамтуы керек. Егер басқа бөлімдер болып, осы аталған тараулардың бірі болмаса, әл-Жамиғ болып табылмайтындығын айтады.

Екінші ғасырда «әл-Жамиғ» деп аталған осы хадис жинағының алғаш авторы – **Муаммар ибн Рашид** әл-Әзди (хижраның 153 ж.д.с.). Жазылған екі нұсқасы біздің заманымызға дейін жеткен және Абдурразак ибн Хаммамның «Мусаннаф» атты кітабының соңында жарияланған бұл кітаптың хадис тарихында орны ерекше.

Осы ғасырда Әбу Абдуллаһ **Суфиян** ибн Мәсрук әс-Сәури әл-Куфи (хижраның 161 ж.д.с.), **Рабиғ ибн Хабиб** әл-Бисри (хижраның 170 ж.д.с.), **Абдуллаһ ибн Уәһб** ибн Муслим әл-Фихри әл-Қураши (хижраның 197 ж.д.с.), **Суфиян ибн Ұяйна** ибн Мәймун әл-Хиләли (хижраның 198 ж.д.с.) секілді хадис ғалымдары *әл-Жамиғу әл-Кәбир* және *әл-Жамиғу әс-Сағир* атты кітаптарымен кең танылған.

в) Мусаннафтар (жүйеге келтірілген кітаптар)

Екінші ғасырда жарық көрген кейбір хадис кітаптары «Мусаннаф» деп аталды. Бұлар әс-Сүнән кітаптарынан айтарлықтай өзгешелігі жоқ. Өйткені мусаннафтарда да фикһ үкімдеріне қатысты хадистер ретке келтіріліп, жинақталған (тасниф етілген). Сондықтан *мусаннаф* деп аталған. Алайда бұл жинақтарда әл-Жамиғ кітаптарындағы секілді әрқилы тақырыптарға қатысты хадистерге орын берілмесе де, сүнән кітаптарынан ерекшеленіп, жамиғтерде келген кейбір тақырыптарға байланысты хадистер қамтылады.

Осы тұрғыдан Мусаннаф кітаптарын, қамтыған тақырыптары жағынан әс-Сүнән мен әл-Жамиғ кітаптарының арасындағы бір жинақ деп қарауға болады.

Екінші ғасырда Мусаннаф кітаптарымен **Хаммад ибн Сәләмә** ибн Динар (хижраның 167 ж.д.с.) және **Уакиғ ибн әл-Жаррах** ибн Мулейх (Мелих) әр-Руаси (хижраның 197 ж.д.с.)

сынды ғұламалар құрметке бөленген. Бірақ Ибн ән-Нәдимнің *әл-Фиһрист* атты кітабында аталған екі мусаннафты әс-Сүнән кітаптарына жатқызған. Бұл біздің айтып кеткен *әс-Сүнән* мен *Мусаннаф* арасында айтарлықтай айырмашылықтың жоқ екендігін көрсетеді.

Сонымен қатар, қорыта алғанда «Мусаннаф» атауы алты кітап (кутубу әс-ситтә) жарық көргенге дейінгі кезеңдердегі ауқымды хадис кітаптарына қолданылған.

ә) Белгілі бір тақырыпқа арналған кітаптар

Әл-Жамиғ секілді хадис жинақтарында қамтылған түрлі тақырыптардың біріне арналған хадистер жинағы екінші ғасырда жазылған хадис кітаптарының бірі болып табылды. Әл-Жамиғ, әс-Сүнән жинақтарында тақырыптарға бөлінген тарауларға «кітап» атауы қойылғандығы сияқты белгілі бір тақырыпқа арналып, жеке жазылған хадистер жинағына да «кітап» аты берілді. Олар:

Суфиян ибн Мәсруқ ибн Сағид **әс-Сәури** әл-Куфидің (хижраның 161 ж.д.с.) «*Китәбу әл-Фараид*» пен «*Китәбу әт-Тәфсирі*»;

Әбу әс-Салт **Зағидә ибн Қудәма** әс-Сәқафи әл-Куфидің (хижраның 161 ж.д.с.) «*Китәбу әл-Мәнақиб*», «*Китәбу әз-Зуьд*» пен «*Китәбу әт-Тәфсирі*»;

Ибраһим ибн Тахмән ибн Шуғба әл-Хорасанидің (хижраның 163 ж.д.с.) «*Китәбу әл-Мәнақиб*», «*Китәбу әл-Идәйн*» мен «*Китәбу әт-Тәфсирі*»;

Абдуллаһ ибн әл-Мүбарак ибн Уадих әл-Ханзали әт-Тәмимидің (хижраның 181 ж.д.с.) «*Китәбу әз-Зуьд уә әр-Рақайық*», «*Китәбу әл-Бирри уә әс-Силә*», «*Китәбу әт-Тәфсир*», «*Китәбу әл-Жиһады*»;

Әбу Мағауия **Хушейм ибн Бәшир** ибн Қасым әл-Суләмидің (хижраның 183 ж.д.с.) «*Китәбу әт-Тәфсирі*»;

Әбу Бишр **Исмайыл ибн Ұләййә** әл-Әсәдидің (хижраның 193 ж.д.с.) «*Китәбу әт-Тахара*», «*Китәбу әс-Салаһ*», «*Китәбу әл-Мәнәсик*» және «*Китәбу әт-Тәфсири*»;

Әбу Мұхаммед **Исхак ибн Юусуф** ибн Мирдас әл-Кураши әл-Уасити **әл-Әзрақтың** (хижраның 195 ж.д.с.) «*Китәбу әс-Салаһ*», «*Китәбу әл-Мәнәсик*» және «*Китәбу әл-Қирааты*»;

Мұхаммед ибн Фудайыл ибн Ғазуан әз-Заббидің (хижраның 195 ж.д.с.) «*Китәбу әд-Диәһ*», «*Китәбу әз-Зуһд*», «*Китәбу әс-Сиамы*» мен «*Китәбу әт-Тәфсири*»;

Уакиғ ибн әл-Жаррах ибн Мулейх әр-Руасидің (хижраның 197 ж.д.с.) «*Китәбу әз-Зуһд*» пен «*Китәбу әт-Тәфсири*».

Осы тұста екінші ғасырдың ортасында ретке келтіріліп, жинақталған хадис кітаптарының бірі, *әс-Сүнән* және *әл-Жамиғ* кітаптарынан ерекшеленген тамаша туынды «*әл-Муатта*» кітабы мен оның авторы мәшһүр имам Мәлик ибн Әнәс турасында тоқтала кетейік.

д) Мәлик ибн Әнәс және оның «әл-Муатта» атты кітабы

Пайғамбарымызбен (с.а.с.) бірге көптеген соғыстарға қатысқан сахаба Әбу Әмірдің немересі Мәлик ибн Әнәс ибн Мәлик ибн Әбу Әмір әл-Асбахи хижраның 93 жылы Мәдина қаласында дүниеге келіп, 179 жылы рабиғул-әууәл айының жексенбісінде дүние салған.

Фикһ саласында танымал мектептердің бірі – Мәлики мәзһабы осы имамның атымен аталады. Мәдина қаласында өскендігі үшін «хижрет мекенінің имамы» деген лақап ат алған.

Ғалымдар Мәлик ибн Әнәсті бір ауыздан ілімде өте биік дәрежеге жеткен «мужтаһид ғалым» деп есептейді.

Мәдина ғалымдарынан білім алған, Абдуррахман ибн Хурмуздың дәрістеріне ұзақ жылдар бойы қатысқан. Көп хадис риуаят етумен танымал болған сахабалар Әбу Һурайрадан, мүміндердің анасы Айшадан, сондай-ақ Абдуллаһ ибн

Омар, Әбу Сағид әл-Худридің (Аллаһ оларға разы болсын) мектебінде жетілген Мәула ибн Омар лақабымен танылған Нәфиғ, Мұхаммед ибн Мунқадир, Ибн Шихаб әз-Зухри, Әмір ибн Абдуллаһ, Абдуллаһ ибн Динар сынды имамдардан хадис естіген.

Имам Мәликтен: Йәхия ибн Сағид әл Ансари, әз-Зухри, Ибн Журейж, Йәзид ибн Абдуллаһ, әл-Әузағи, Суфиян әс-Сәури, Суфиян ибн Ұяйна, Абдуллаһ ибн Мұбарак, әш-Шәфиғи, Әбу Ханифаның шәкірті Мұхаммед әш-Шәйбәни және т.б. имамдар хадис жеткізген.

Мәлик ибн Әнәс хадис ілімінде, хадис рауилерін сынға алуда және фиқһ саласында ерекше танымал болған. Оның осы салаларды жетік меңгергендігін заманындағы танымал имамдар мойындаған.

Имам Мәлик, пайғамбарға (с.а.с.) деген сүйіспеншілігі мен құрметінен: «Бұл жерде Аллаһ елшісі жерленгендіктен мінбеймін» деп Мәдинада ешқандай көлікке мінбей жаяу жүрген. Егер әлдекім имам Мәликке фиқһ саласынан сұрақ берсе, онда ол оған ауызша жауап қайтарған немесе қағазға жазып берген. Ал егер одан хадис жөнінде сұраса, онда ол алдымен тазаланып, дәрет алған, сосын хош иіс себініп, жұпарланған, содан кейін барып хадистерді айта бастаған. Мұның бәрін ол Аллаһтың елшісінің (с.а.с.) хадистеріне деген құрмет сезімінің арқасында орындаған.

Имам Мәлик Аллаһтан шын қорқатын, нағыз құлдарынан еді. Бір күні имам Мәликтен халықтың жұмсауымен алыс жұрттан бір адам келеді. Ол одан қырық шақты сұрақтың жауабын алып қайтпақшы екен. Сол үшін ол алыстан ат арытып, бір ай жол жүріп, Мәдинаға көп қиыншылықтармен жеткен. Ол адамның кейбір сұрақтарына имам Мәлик: «Аллаһтың атымен ант етемін, мен бұл сұрақтардың жауабын білмеймін»,— деп жауап берген. Сонда әлгі адам қатты таңғалып: «О, имам! Мені жұртым жіберді ғой... мен сонау алыстан жеттім ғой...»

мен оларға қайтып барғанда не деймін?» –деп қапаланған. Бұған Имам Мәлик: «Субханаллаһ! Сен оларға: «Мәлик бұл сұрақтардың жауабын білмеді деп турасын айт»,– деген. Имам Мәликтін ілімде биік дәрежеге жеткені соншалық, одан тіпті, бұрын өзі сабақ алған кісілері келіп білім үйренген. Сөйте тұра имам Мәлик қарапайымдылығы мен кішіпейілділігінен ешуақытта танбаған. Ол бір сөзінде: «Мен тек қана адаммын, тура да болам, кей кезде қателесемін де»,– деген.

Ол хадис алған имамдарының сенімді әрі тақуа болуымен қатар хадис маманы болуларын да шарт деп білген.

Имам Шафиғи: «Егер қандай да бір хадис Мәликтен келтірілсе, онда ол – жарық жұлдыз»,– деп айтқан.

Имам Мәлик 147 жылдары қиыншылықтарға ұшыраған. Халифа әл-Мансұрдың уәлиі тарапынан дүре соғылған. Бұл оқиғаның себебі турасында түрлі көзқарастар бар. Кейбіреулері имам Мәликтің халифаның жүктеген қазылық міндетін қабылдамағандығы салдарынан жазаланды деген пікірде болса, біреулері имамның, халифаға қарсылық білдіруші Мұхаммед ән-Нәфсу әз-Зәкияның пайдасына пәтуа бергендігі оның азапқа душар болуына себеп болғандығын айтқан.

Дегенмен, бір қажылық маусымында Хижазға келген халифа Әбу Жағфар әл-Мансұр орын алған жайттан құлағдар болмағандығын айтып, кемеңгер имамнан кешірім сұраған. Тіпті кейбір деректерден байқағанымыз бойынша, халифа одан пайғамбарымыздың (с.а.с.) хадистерін жинақтайтын бір кітап жазуын өтінген. Сөйтіп, имам Мәлик «әл-Муатта» атты мәшһүр кітабын жарыққа шығарған.

Ибн Хажар «әл-Муатта» кітабы жинақталмай тұрғандағы кезеңге тоқтала отырып: «...Имам Мәлик «әл-Муатта» атты еңбегін тасниф етті. Онда хижаздықтардың хадистерін, оған сахабалардың сөздерін және табиғиндер мен олардан кейін келгендердің пәтуаларын қосып жинақтаған»,– деген²¹².

²¹² Ибн Хажар, Һәдиу әс-сәри мукаддимату Фатхи әл-Бәри, I, 8-б.

Пайғамбарымыздың (с.а.с.) хадистерімен бірге сахабалардың сөзі мен табиғиндер пәтуасын қамтыған бұл кітапты имам Мәлик ұстаздарына оқып беріп, олардың келісімдерін алғаннан кейін «әл-Муатта» деп атаған.

Имам Мәликтің хадистерді қабылдауда қатаң шарттар қоюуына байланысты «әл-Муатта» кітабы сахих хадис кітаптарының бірінен саналады. Имам әш-Шафиғи: «Жер жүзінде ілім тұрғысынан Мәликтің кітабынан артық сахих бір кітап көрмедім»,– деп айтқан. «Әл-Муатта» әл-Бұхари мен Муслимнің сахих кітаптары жарық көргенге дейін ең дұрыс жинақ ретінде танылса, кейбір имамдардың пікірі бойынша, екі сахих кітабы шыққаннан кейін де ең дұрыс кітап деп саналған. Ал кейбір имамдардың көзқарасында екі сахих кітаптың дәрежесіне тең болса, көпшілік имамдардың пікірі бойынша, екі сахих кітап дәрежесінен төмен.

Әс-Суюти Ибн Хажардың: «Мәликтің кітабы, өзінің назарында және мурсал мунқатиғ секілді кейбір әлсіз хадистерді дәлел ретінде ұстанатындардың назарында сахих. Бірақ әл-Бұхаридің кітабындағы мунқатиғ хадистер мен әл-Муаттадағы мунқатиғ хадистердің арасында айырмашылық бар. Әл-Муаттадағы мунқатиғ хадистердің көбін Мәлик шейхтарынан (ұстаздарынан) естіген әрі бұл хадистер оның назарында дәлел болады. Әл-Бұхаридің кітабында кейбір хадистерді тізбексіз келтіруі, олардың тізбектерін жеңілдету мақсатында болатын, ал егер шартына сәйкес келмеген хадистер болса, келген мәселені қуаттау немесе Құран аяттарының тәпсірі ретінде тараудағы тақырыптың сыртында келген»,– деп айтқанын жеткізген²¹³.

Дегенмен, әл-Муаттадағы төрт хадистен басқа мурсал мунқатиғ хадистердің барлығы басқа жолдармен (тізбектермен) риуаят етілген.

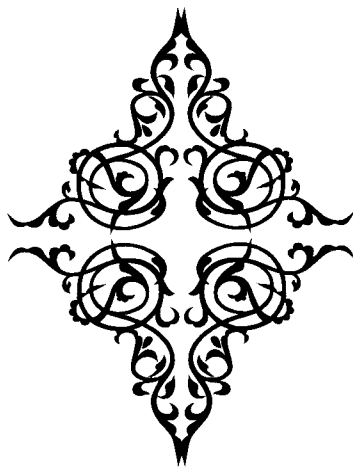
²¹³ Әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 66-67-б.

Әл-Муттада келген хадистердің санына келетін болсақ, түрлі көзқарастар бар. Оның себебі – Мәликтен жеткен әл-Муаттаның бірнеше нұсқаларының болуында. Бір нұсқада келген хадис, кейбір нұсқаларда орын алмаған. Әс-Суютидің Әбу Бәкір әл-Әбхуриден жеткізген мағлұматында: «Пайғамбарымыз (с.а.с.) бен сахаба, табиғиндерден келген әсэрлардың (хадистердің) барлық саны 1720. Олардың муснәд болғандары, яғни тізбегі үзілмегені 600. Мурсал хадистердің саны, яғни тізбегінде сахаба айтылмай табиғиннің пайғамбарымыздан (с.а.с.) тікелей риуаят еткені 222. Маукуф хадистердің саны, яғни сахабаның сөзі 613 болса, 285 мақтау хадистер, яғни табиғин сөздері»,– делінген.

Имам Мәликтің ұстанымы пайғамбарымыздан (с.а.с.) жеткен хадистермен қатар, сахаба және табиғиндерден келген әсэрларды, оның ішінде мәдиналық сахабалар мен табиғиндердің әсэрларын жинақтау еді.

«Әл-Муатта» хадис әрі фикһ және заң кітабы болып саналады.²¹⁴

²¹⁴ Хадис тарихы, Талғат Қочжигит, 214-217-б.

ІІІ БӨЛІМ

ХАДИСТЕРДІҢ ЖҮЙЕГЕ КЕЛТІРІЛУІНІҢ АЛТЫН ШАҒЫ. «КУТУБУ ӘС- СИТТӘ» ДӘУІРІ (хижраның ІІІ ғасыры)

I ТАРАУ. ХАДИСТЕРДІҢ ЖҮЙЕГЕ КЕЛУІНЕ ТҮРТКІ БОЛҒАН СЕБЕПТЕР

1. Кәләм ілімінің шығуы

Хижраның бірінші ғасырында орын алған саяси қарама-қайшылықтар уақыт өте сенім тұрғысында белгілі топтардың пайда болуына ұласты. Пайғамбарымыз (с.а.с.) дүниеден өткен соң халифалық мәселе төңірегіндегі жанжалдар шииттердің шығуын жылдамдатса, үлкен күнә істеген пенденің халі турасында және иман мен күпірдің өлшемі, адамның қалау еркіндігі мен еркіндіктің шегі қандай деген бірқатар мәселелер төңірегінде әртүрлі пікірталастар туындап, ақырында ол Муржия, Қадария, Муғтазила, Жәһмия секілді мәзһабтардың тарихта көрінуіне себеп болды. Сонымен қатар ислам халифатына қарасты жерлер түрлі дін мен мәдениет өкілдерімен мұсылмандардың қарым-қатынас құруы, пәлсапалық түсініктердің ислам әлеміне жайыла бастауы секілді сырттан келген әсерлер де сенім мәселесінде түрлі көзқарас пен топтардың шығуына бірден-бір түрткі болды. Ақида тақырыптарын пәлсапалық тұрғыдан қарастырып, яғни сенім негіздерін ақылға жүгіне отырып дәлелдеуге тырысу және сенім мәселесінде пікірталастар мен жанжалдар нәтижесінде «кәләм» деп аталатын жаңа бір ілім туды. Бұны кәләм ілімінің анықтамасынан көруге болады. Мысалы, әт-Тәһәнауи: «Ол – күмәндардан арылтып, айғақтар келтіре отырып, басқаларға діни сенімдерді дәлелдеуге шамасы жететін ілім»,– деп баға береді.

Ал әл-Фараби: «Кәләм – шарифат бекітушінің көрсеткен белгілі іс-әрекеттері мен сенімдерін қорғап, оған қарсы келген пікірлерді жоққа шығара алатын адам бойындағы күш. Ол іс-әрекеттер мен сенімге қарай екіге бөлінеді. Кәләм ілімі

фикһтан бөлек. Өйткені фикһ – шариғат қоюшы көрсеткен нақты іс-ірекеттер мен сенімдерді негізге ала отырып, қажетті үкімдерді шығарады. Ал мутакаллим құқықтанушының үкім шығармай тұрып жүгінген негіздерін қорғайды», – дейді. Осы екі анықтамадан кәләм ілімінің міндеті шариғат қоюшы тарапынан, яғни Аллаһ тағала немесе пайғамбар (с.а.с.) тарапынан бекітілген діни негіздерді қорғау екендігін түсінеміз. Сонымен қатар имам әл-Ғазали, әл-Ийжи, әт-Тафтазани сынды ғалымдардың да кәләмға берген анықтамалары оның дұрыс сенімді бұрмалаулар мен күмәндардан сақтаудың бір құралы екендігіне келіп саяды.

Алайда, кәләм ислам акидасын дәлелдеп, жансақ пікірлерден сақтауды мақсат еткен бір ілім болғанымен, оның негізінде тартыс пен пікірталас жатқанын білеміз. Солайша мұсылмандардың арасында көрініс тапқан саяси қарама-қайшылықтардан кейін белең алған сенімге қатысты пікірталастар кәләм ілімінің пайда болуына бірден-бір себеп болды.

Дәлірек айтар болсақ, исламдағы кәләм ілімі Муғтазила мәзһабының тарих сахнасына шығуымен пайда болған еді. Ислам тарихында Әмәуилер дәуірінің соны мен Аббасилер дәуірінде мұсылман әлеміне ескі Үнді және Грек философиясы ықпал ете бастағаны белгілі. Муғтазила өкілдері сенімдік және өзге де мәселелерге дәлел келтіргенде Грек философиясына сүйенетін.

Муғтазиланың пайда болуымен бірге сол кездегі христиан, яһуди, мәжуси және өзге де діни қауымдардың кейбір өкілдері исламға кірді. Бұлардың көпшілігі ескі діндерінің сарқыншақтарын исламмен қатар ұстанатын. Тіпті, сырт көзге исламға кірген болып көрінгенмен, ішінде исламға қарсы жұдырығын жең ішіне жасырған топтар да бар еді. Осындай адамдар ислам жайында әртүрлі пікірлер таратып, мұсылмандардың ой-танымын өзгерткісі келетін.

Мужассималардың Аллаһты затқа балауы, рафизилердің Аллаһ адамның денесіне енеді (хулул) деген пікірлері, осы ескі діндердің ықпалынан пайда болды. Осындай топтарға қарсы исламды ақылмен қорғау мақсатында күрескен топтардың бірі – Муғтазила болатын. Яғни муғтазилелер философтардың әдісі мен логикасын өздеріне қарсы қолданды.

Алайда, муғтазилелер сенім тұрғысындағы бірнеше мәселелерде әһли сүннетке қайшы келді. Оның ішінде дін негіздеріндегі олардың екі үлкен қайшылықтарын айта кеткеніміз жөн. Біріншісі, әрбір адам өз ісін өзі жаратады деуі болса, екіншісі Аллаһ тағаланың есім сипаттарымен байланысты. Яғни Аллаһ тағаланың есту, көру, білім, кәләм сияқты сипаттарын жоққа шығарады. Соның нәтижесінде Құран Кәрім жаратылған деген жаңсақ пікірді алға тартады.

Муғтазила өкілдері философия аясында дінді түсіндіріп, ислам ақидасына теріс пікірлер енгізді. Олар хадис ғалымдарына өздерінің жаңсақ пікірлерін таңды, мойындамағандарын қиыншылықтарға ұшыратты.

2. Хадис ғалымдарына жабылған жала

Муғтазила тобы философиядан сусындаған ақылдарына қайшы келген хадистерді мойындамау үшін, хадистанушыларды, тіпті кейбір сахабаларды негізсіз айыптауға жүгінген. Олардың бұл әрекетін танымал Муғтазила ғалымы әл-Жахиз өзі секілді Муғтазила имамы ән-Наззам жайлы айтқан: «Егер ән-Наззамның ақылы хадисте келген ақиқатты қабылдмаса, хадисті түбегейлі жоққа шығарады», – деген сөзінен аңғаруға болады²¹⁵.

Әл-Жахиз бір сөзінде фикһ және хадис ғалымдары туралы: «Хадистанушылар қарапайым тобыр болып табылады. Себебі, олар әрбір істе өзіндік ой айта алмай, тек еліктейді. Өзіндік шешім шығармағандықтан, одан нәтижеде шықпайды.

---

²¹⁵ Духа әл-Ислам, Ахмед Әмин, III, 85-б.

Еліктеуде ақылдық тұрғыдағы дәлелдерге қарағанда, адам одан тысқары болуы тиіс. Сондай-ақ Құран Кәрімде еліктеуге тыйым салған», – деп айтқан.

Осылайша Муғтазила кәләмшылары ұстанымдарына қайшы келген хадистерді жокка шығару үшін хадис жеткізушілерге жала жабуымен қатар, Жәмәл оқиғасында болған кейбір сахабаларды пасықтықпен айыптаудан тайынбады.

Аллаһ тағаланың сипаттары мен тағдырға қатысты Құран Кәрім аяттары және пайғамбарымыздың (с.а.с.) бірнеше хадистері бола тұрса да, олар Құран Кәрім аяттарын бұрмалап, хадистерді мойындамады.

Муғтазила мәзһабы өкілдерінің осындай сыңар езу пікірлері халыққа кеңінен тарағандықтан, тек ғалымдар ғана емес, жер-жерде жұртшылықта муғтазилілердің бұндай пікірлеріне қарсылық танытты.

Аббасилердің ішінде Муғтазила мәзһабын тек қолдап қана қоймай, бұл мәзһабты мемлекеттің идеологиясына айналдырғысы келген халифалар шықты. Олар халыққа өздерінің сенімін күшпен таңып, өздеріне мойынсұнбаған құқықтанушылар мен хадис ғалымдарына небір азаптар көрсетті. Ғұламалар Аббасилерден қаншама қорлық көрсе де аса ұстамдылық танытты. Муғтазила өкілдерінің тақуа ғұлама адамдарға көрсеткен қорлығы олардың өздеріне соққы болып, халықтың жеккөрушілігін тудырды. Тіпті Муғтазила өкілдерінің фикһ және хадис ғалымдарымен болған таластартысты және оларға көрсеткен зорлықтарын ақтауды мұрат еткен шығармалар жазуы, халықтың оларды одан сайын жек көруіне әкелді. Оған әл-Жахиздің фикһ және хадис ғалымдарына азап көрсеткен халифаларды ақтап алғысы келген: «Біз, толық дәлеліміз болмаған жағдайда, ешкімді күпірлікке кірді деп жазаламадық. Айыбы жоқ адамды кінәлап, жауапкершілікке тартқан жоқпыз. Айыбы бар адамды жауапқа

тарту харам нәрсе емес. Қылмыстыны жазалауымыз, жасыруы тиіс болған нәрсені әшкерелеу емес. Егер, әрбір жауапқа тарту, жариялау, біреуді сұрақтың астына алу айып саналса, қазылар ең әшкерелеуші, ең көп харам іздеген адамдар болатын еді»,— деген сөзі дәлел²¹⁶.

3. Құран Кәрім жаратылған деген түсініктің пайда болуы мен оны теріске шығарған ғұламалардың мехнат тартуы

Құран Кәрім жаратылған деген сенім Аллаһ тағаланың сипаттарын, әсіресе, кәләм сипатын жоққа шығарушылардың шығуымен пайда болды. Алғашқы кезде мұсылмандар Құран Кәрім мен пайғамбар (с.а.с.) хадистерінде келген Аллаһтың сипаттарын мойындап, бұл тұрғыда пікірталастарға жол бермеді. Алайда Муғтазила мәзһабы көрініс тапқаннан кейін нақты діни мәтін келмеген мәселелер төңірегінде көп сөз қозғалды. Оның ішінде Аллаһ тағаланың сипаттары Құран Кәрім мен хадис аясынан тыс пікірталас тақырыбына айналды.

Аллаһ тағаланың сипаттарын жоққа шығару мен Құран Кәрімнің жаратылғандығы жайлы көзқарасты ислам тарихына алғаш енгізген Жағыд ибн Дирхам болатын. Екінші ғасырдың басында Әмәуилердің соңғы халифасы Маруан ибн Мұхаммедтің тәрбиешісі болған Жағыд бұл көзқарасты Шам христиандарынан алғандығы жайлы айтылады. Ол Шамнан қуылғаннан кейін Куфаға келіп, көзқарасын Жәһм ибн Сафуанға үйретеді. Сөйтіп халықтың сенімін бұзған Жағыд ибн Дирхам халифа Хишам ибн Абдулмәликтің бұйрығымен өлтіріледі. Дегенмен оның ұстанымын Аллаһ тағаланың сипаттарын жоққа шығарған муғтазилердің имамы Жәһм ибн Сафуан жалғастырады. Муғтазилер бұл пікірді Жәһмнан алғандығына байланысты олар хадис ғалымдары тарапынан «жәһмилер» деп танылды. Бұл топ алғашқы Аббаси

---

²¹⁶ М. Исахан. С. Өзбекұлы, Ислам және кәләмдық мәзһабтар, 67-б.

халифаларының тұсында әлсіреді. Өйткені Аббаси халфалары дінбұзар зындықтарға қарсы каталдық танытқан еді. Алайда Аббаси халифаларының исламға жат сенімдерге қарсы каталдық танытуы Халифа Мәмуннің кезіне дейін ғана жалғасты. Мәмуннің халифа болуымен муғтазилердің асығы алшысынан түсті. Өйткені Мәмун философиялық ілімдерге үйір болатын. Өзі негізін қалаған «Дәру әл-Хикма» орталығы ежелгі Рим, Грек философтарының еңбектерін аударумен айналысты. Әрине бұл ақыл мен қисынға көп жүтінген муғтазилерге тиімді болғандығы сөзсіз. Әрі Мәмун жиі ұйымдастырған ғылыми пікірталастарда Сумәмә ибн әл-Әшрас, Әбу Хузейл әл-Алләф, Бишр ибн Фиас секілді Муғтазила имамдарымен етене араласып, олардан әсер алды. Олардың осындай қарым-қатынастарының нәтижесінде Мәмун Құран Кәрімнің жаратылғандығы жайлы сенімді мемлекеттің ресми идеологиясы етіп жариялады. Халифаның Құран Кәрім жаратылған деген пікірін қолдамаған ғалымдар, оның ішінде Йәхия ибн Мағин, «әт-Табакат» кітабының авторы Ибн Сағид, Ахмад ибн Ибраһим әд-Дәурақи, Зуһейір ибн Харб секілді хадис ғалымдары халифа тарапынан қысым көрді. Сол секілді ішінде Ахмед ибн Ханбал болған хадис ғалымдары халифа сарайына шақырылып, Құран Кәрімнің жаратылғандығын мойындауға мәжбүрленеді. Кейбірі тілмен ғана мойындағанымен, имам Ахмад пен Мұхаммед ибн Нух райынан қайтпағаны үшін азап-талады. Нәтижеде Мұхаммед ибн Нух қатты соққы салдарынан көз жұмады. Имам Ахмад халифа Мәмун дүние салғасын босатылып, Бағдатқа қайтады. Алайда халифа Мәмуннің өлімі хадис ғалымдарына толық еркіндік алып келмеді. Өйткені оның орнына әл-Муғтасим келіп, бауыры Мәмуннің жолын қуады. Имам Ахмадтың мойындауында көп пайда бар екендігін түсінген халифа оны 14 айға жуық уақыт қамауда ұстап, Құран Кәрімнің жаратылғандығын мойындауға мәжбүрлейді. Бірақ ұлық имамнан Құран Кәрім Аллаһтың сөзі дегеннен басқа

жауап ала алмайды. Қанша ұрылып, соғылса да имам өз дегенінен қайтпайды. Ақырында ауыр жарақаттан өлімші болған имам босатылады. Халифаның бұндай шешімге келуіне сарайдың айналасына жиналған халықтың наразылығы түрткі болды. Өйткені халықтың бұл наразылығы көтеріліске ұласуы әбден мүмкін еді. Сөйтіп Ахмад ибн Ханбал босатылған 219 жылдан бастап бұл мәселе біраз уақыт басылады. Бірақ көп уақыт өтпей жаңадан тағайындалған халифа әл-Уәсиқ Муғтазила имамдарының қолдауымен мәселені қайта жандандырады. «Муснәд» атты хадис жинағының алғаш авторларының бірі Нуғайым ибн Хаммад Құран Кәрімнің жаратылғандығын мойындамағаны үшін қамауға алынып, 228 жылы түрмеде жан тапсырды. Имам әш-Шәфигидің шәкірті Әбу Якуб әл-Буәйти де осы себепті қамалып, 231 жылы дүние салғанға дейін қамауда болады. Халифа әл-Уәсиқтың қолынан хадис ғалымдарының бірі – Ахмад ибн Насыр әл-Хузағиде қаза тапты.

Бірақ мемлекет басына әл-Мутәуәккилдін (хижраның 232-247 жылдар аралығында халифа болған) келуімен бұл тақырып күн тәртібінен түсіп, пікірталасқа тыйым салынады²¹⁷.

Осыдан кейін муғтазилелер тарих сахнасынан біртіндеп ығыса бастайды.

---

²¹⁷ Әл-Бағдади, әл-Фарк бәйнә әл-фирак, 104-б.

II ТАРАУ. ХАДИС КІТАПТАРЫ МЕН АВТОРЛАРЫ

Бірінші ғасырдың аяғына қарай хадистердің жазылып, жүйеге келуі нәтижесінде сияр және мағазиді, әс-сүнән, әл-жамиғ, мусаннаф сияқты хадис жинақтары және белгілі тақырыптарда жазылған кітаптар жарық көрді. Үшінші ғасырда бұл дәстүр жылдам қарқын алып, жарық көрген жинақтардың саны артты. Бұл кезең хадис тарихында алтын ғасыр саналады. Жоғарыда аталған бес топ хадис жинақтарына сай жаңа еңбектер мен хадис ілімінің түрлі тақырыптарына, әсіресе хадис ілімінің негіздеріне қатысты кітаптар жазыла бастады.

Әл-Бұхари, Муслим, ән-Нәсәи, Әбу Дәуіт, әт-Термези және Ибн Мәжә сынды имамдар Құран Кәрімнен кейін исламның маңызды қайнар көзі болып есептелетін танымал алты хадис кітабын (*кутубу әс-ситта*) жарыққа шығарды.

Ендеше хижраның III ғасырында жарық көрген хадис жинақтары мен олардың жазушыларына тоқталайық.

1.«Сияр және мағазиді» кітаптары (пайғамбар өмірі мен жорықтары)

Хижраның III ғасырдың басында Әбу Абдуллаһ Мұхаммед ибн Омар **әл-Уәқиди** (хижраның 207 ж.д.с.) сияр және мағазиді кітаптарымен атағы шығып, осы саладағы атақты ұстаздардың бірі атанды. Сол секілді Мұхаммед ибн Исхақтың «Мағазиді» жинағын ықшамдап, қосымшалармен толықтырған Әбу Мұхаммед **Абдулмәлик ибн Хишәм** ибн Әюб әл-Химияри (хижраның 218 ж.д.с.) «*Сирату ибн Хишам*» атты еңбегімен көпшілік құрметіне бөленді. Кітап – қазіргі таңда пайғамбар (с.а.с.) өмірбаянына қатысты маңызды әрі негізгі әдебиеттердің бірі.

Сонымен қатар, осы ғасырда Әбу Ахмад Мұхаммед ибн Айыз ибн Ахмад әл-Қурашидің (хижраның 233 ж.д.с.) «*Китәбу әл-Мағазу*» жинағы жарық көрді.

2. «Муснәд» кітаптары

«*Муснәд*» сөзі тілдік тұрғыда «тізбегі жеткен», «телінген» мағынада қолданылады.

Муснәд – үшінші ғасырда алғаш жарық көрген хадис жинағы. Ол өзге хадис кітаптарына қарағанда, хадистердің жүйеге келтірілу жағымен ерекшеленеді. «әс-Сүнән», «Мусаннаф», «әл-Жамиғ» секілді жинақтарда хадистер тақырыптарға сай жүйеленсе, «Муснәд» жинағында хадистер сахабаның немесе одан кейін келген рауидің есіміне сай жіктеліп жүйеге келтіріледі. Мысалы: Әбу Һурайраның пайғамбарымыздан жеткізген хадистері тақырыптары әртүрлі болса да бір жерге, сол секілді Ибн Аббастан жеткен хадистер бір жерге жинақталған.

Сондай-ақ сахабалардан кейін келген рауилердің атымен топталуы да мүмкін. Мысалы, Әбу Ханифаның жеткізген хадистері бір жерде, имам әш-Шафиғи жеткізген хадистер бір жерде қарастырылған. Бұндай жинақ «*муснәд*» деп аталады.

Ең алғаш *муснәд* кітабын **Әбу Дәуіт Сүлеймен ибн Дәуіт ибн әл-Жаруд әт-Таялиси** (хижраның 203 ж.д.с.) жинақтаған²¹⁸. Кейін Әбу Абдуллаһ Мұхаммед ибн Юусуф **әл-Фириаби** (хижраның 212 ж.д.с.), **Әбу Исхак** Ибраһим ибн **әс-Сурини** (хижраның 213 ж.д.с.), **Әбу Бәкір ибн Әбу Шәйбә** Абдуллаһ ибн Мұхаммед ибн Ибраһим ибн Осман әл-Куфи (хижраның 235 ж.д.с.), Әбу Йәғқуб **Исхак** ибн Махләд **ибн Рахуия** әл-Ханзали әл-Маруази (хижраның 238 ж.д.с.), Әбу Абдуллаһ **Ахмад** ибн Мұхаммед **ибн Ханбал** ибн Әсәд әз-Зуһли әш-Шәйбәни (хижраның 241 ж.д.с.) Әбу әл-Хасан **Мұхаммед ибн Әсләм** ибн Салим ибн Йәзид әл-Кинди **әт-Туси** (хижраның

---

²¹⁸ Әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 136-б.

242 ж.д.с.), Әбу Абдуллаһ Ахмад ибн Ибраһим ибн Кәсир әд-Дәурақи әл-Бағдади (хижраның 246 ж.д.с.), Әбу Зурға Ұбайдуллаһ ибн Абдулкарим ибн Йәзид әр-Рази (хижраның 264 ж.д.с.), Әбу Сағид Осман ибн Сағид ибн Халид әс-Сижистани әд-Дәримиді (хижраның 280 ж.д.с.) сынды хадистанушылар да муснәд хадис жинақтарын жарыққа шығарды²¹⁹.

Үшінші ғасырда муснәд кітаптарымен танымал болған хадис ғалымдары көптеп саналады. Олардың ішінде хадис ілімінде ерекше орын алған қазіргі кезге дейін жеткен танымал муснәд иесі – Ахмад ибн Ханбал.

а) Ахмад ибн Ханбал және оның «Муснәд» атты хадис жинағы

Танымал хадистанушы, фикһ ғалымы, мәзһаб имамы Әбу Абдуллаһ Ахмад ибн Мұхаммед ибн Ханбал ибн Әсәд әз-Зуһли әш-Шәйбәни әл-Мәруази әл-Бағдади заманында мәдениет пен ғылым ошағы болған Бағдатта хижраның 164 жылы дүниеге келген. Балалық пен жастық шағын Бағдатта өткізіп, жас кезінде имам Әбу Ханифаның шәкірті Әбу Юсуфтан білім алып, кейін хадис ғалымдарының бірі – Хушейм ибн Бәшир әл-Уаситимен (хижраның 183 ж.д.с.) кездесіп, оның өмірінің соңына дейін білім алады. Хижраның 186 жылы білімін жетілдіру үшін сол дәуірдің ғылым орталықтары болып саналатын Куфаға, Басраға, Меккеге, Мәдинаға, Йеменге сапар шегеді. Сол жерлердегі ғалымдардан хадис естиді. Осы кезеңде қажылыққа төрт мәрте барады. Қажылық сапарларының бірінде имам әш-Шәфиғимен жолығып, хадистер алады.

Имам Ахмад 40 жасына дейін хадис үйреніп, білімін арттыру мақсатында ұзақ жылдар сапарда жүрді. 40 жасынан кейін хадис жеткізіп, дәрістер бере бастаған. Сөйтіп білімнің шыңына шығып, заманының заңғар тұлғасына айналады. Оны ұстазы Абдулраззақ ибн Хаммам (хижраның 211 ж.д.с.) өзге

²¹⁹ Талғат Кочжигит, Хадис тарихы, 232-238-б.

ғалымдармен салыстыра отырып: «Бізге ең күшті хафиз (хадис ғалымы) әш-Шазкуни және хадис жеткізуші тұлғаларды ең жақсы білетін Йәхия ибн Мағин келді, бірақ бұлардың барлығын білген Ахмад ибн Ханбал секілді имам келмеді»,— деген²²⁰.

Имам Ахмад хадис ғылымымен бірге фикһ саласына да қызығушылық танытады. Ол фикһ мәселелерін, көбіне Құран Кәрім аяты мен пайғамбар (с.а.с.) хадистеріне және сахабаның сөзі мен пәтуасына ғана негіздеген. Мәжбүр жағдайларда ғана болмаса, өзінің пікірімен ижтиһад жасап, пәтуа шығармаған. Жас кезінде Әбу Юсуфтың дәрістерінен кетіп қалуына да ұстазының фикһ мәселелерінде райға, яғни ой-пікірге көбірек жүгінуі себеп болған еді.

Ахмад ибн Ханбал муғтазилердің ықпалымен Құран Кәрім жаратылған деген пікірді күштеп таратқан халифа әл-Мәунның көрсеткен ауыр меһнатын басынан кешірген. Қанша ауыр азаптар шексе де, пайғамбар (с.а.с.) сүннетіне деген сүйіспеншілігінен Құран Кәрімнің жаратылғандығын айтпаған.

Ол хижраның 241 жылы Бағдатта дүние салды.

Ахмад ибн Ханбал хадис жинақтарының арасында құнды және әрбір мұсылманға діни тақырыптар мен мәселелерде негіз болған, әрі хадис ғалымдарының арасында ерекше маңызға ие «Муснәд» атты еңбек жинақтады. Бұл еңбегі сол кезде жарық көрген өзге муснәд кітаптары секілді сахабалардың есімдеріне сай реттелген хадистерді жинақтаған.

Ахмад ибн Ханбал жинаған 700 мыңнан астам хадистерінің ішінен таңдаған хадистерін ғана «Муснәд» кітабына енгізген. Онда қайталанып келетін хадистермен бірге шамамен 40 мыңға жуық, ал қайталанатын хадистерді айтпағанда 30 мыңға жуық хадис қамтылған²²¹. Алайда бұл муснәдтің барлық са-

---

²²⁰ Ибн әл-Жәузи, Манақибу әл-имам Ахмад, 69-б.

²²¹ әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 135 б.

хих хадистерді қамтымағандығы белгілі. Бұл тұрғыда Ибн Кәсир: «Ахмадтың муснәді хадисінің көптігі мен көркемдігі жағынан басқа муснәд кітаптарынан ерекшеленеді. Дегенмен өте көп хадистер қамтылмаған, тіпті онда екі сахих кітабында (әл-Бұхари мен Муслим) хадистері келтірілген 200-ге жуық сахабаның аты аталмаған», – деген пікір білдірген.

Муснәдта келген хадистердің дұрыстығына қатысты бірнеше пікірлер бар. Кейбіреулер имам Ахмадтың өте көп хадистерінің арасынан таңдап жинағандығын, муснәдіндегі хадистердің барлығы дәлел болатындығын айтқан.

Ал Әбу Мұса әл-Мәдәни: «Бұл кітап хадистанушылар үшін бір негіз, сүйенетін маңызды қайнар көз. Ол танымал тұлға тарапынан, көптеген хадистердің ішінен таңдалып жазылған, қандай да бір мәселеде басшылыққа алынатын негіз», – деген.

Біреулері Ахмадтың муснәдінде әлсіз, тіпті жалған хадистердің де орын алғандығын алға тартады. Әбу Муса әл-Мәдәниден бір хадис жайлы сұралғанда, ол: «Егер Ахмадтың муснәдінде болмаса дәлел болмайды», – деген. Оның сөзіне қарсылық білдірген әл-Ираки: «Ондағы хадистердің барлығы дәлел бола алатындығы, әрі оның сыртындағы хадистердің дәлел болмайтындығы анық емес. Өйткені екі сахих кітабында келген хадистер муснәдта келмеген. Ал әлсіз хадистердің қамтылғандығы ақиқат. Тіпті жалған хадистерді де кездестіруге болады. Мен оларды бір бөлімге жинақтағанмын. Ахмад ибн Ханбалдың ұлы Абдуллаһ тарапынан муснәдке қосылған хадистер арасында әлсіз және жалған хадистер бар», – деп айтқан.

Ибн Хажар *«Әл-Қаулу әл-мусәддәд фи әз-зәбби ан әл-муснәд»* атты еңбегінде әл-Иракидің Ахмадтың муснәдінен жалған деп тауып, бір бөлімге жинақтаған тоғыз хадисі мен Ибн әл-Жәузидің жалған деп білген он бес хадисін жеке-жеке талдап, екеуінің пікірлерін теріске шығарған.

Дегенмен Ибн Хажар «*Тағжил әл-мәнифаға фи рижәли әр-әрбаға*» атты кітабында: «Ахмадтың муснәдінде тек үш немесе төрт хадистің ғана асылы жоқ (яғни тізбегі жоқ), оның бірі – «*Абдуррахман ибн Ауф жаннатқа еңбектен кіреді*»²²² – деген хадис», – десе, баска бір сөзінде бұл негізі жоқ үш төрт хадистің келу себебіне қатысты: «Кейін өшірілуін бұйыра тұра ұмытылған немесе өшірілгеннен кейін үстіне қайта жазылған болса керек», – дейді²²³.

Қалай болғанда да Ахмад ибн Ханбалдың муснәді мұсылмандар арасында кең таралған, танымал хадис жинағы. Ішіндегі санаулы болған күмәнді хадистер ондағы басқа саны өте көп хадистермен салыстырғанда, бұл хадистер жинағына көленке түсіре алмайтындығы анық. Әрі деректерде келгендей бұл хадистердің ұлы Абдуллаһ немесе одан жеткізген кейбір жеткізушілер тарапынан қосылған болуы әбден мүмкін.

Имам Ахмадтың пайғамбарға (с.а.с.) деген ерекше сүйіспеншілігі мен хадис жеткізушілерге танытқан асқан мұқияттылығы нәтижесінде жарық көрген бұл еңбектің құндылығын ешкім жоққа шығара алмасы анық²²⁴.

3. «Әс-Сүнән» кітаптары

Фикһ мәселелеріне қатысты үкімдері бар хадистерді жинақтаған әс-Сүнән кітаптарының екінші ғасырда жарық көре бастағанын жоғарыда айтқан болатынбыз. Бұндай хадис жинақтары үшінші ғасырда да жалғасын тауып, осы ғасырдың екінші жартысында танымал «*әс-Сүнән*» кітаптары жарыққа шықты. Танымал саналған алты хадис кітабының (кутубу

---

²²² Мункәр хадис. Ахмад ибн Ханбал, Муснәд, VI, 115; Имам Ахмадтың ұлы Абдуллаһтың қосқан хадистерінің бірі болуы мүмкін.

²²³ әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 134-135 бб.

²²⁴ Әс-Субки, Табақату әш-Шафиғия, II, 27-б; Таяғат Кочжигит, Хадис тарихы, 239-242-б; Ибн әл-Жаузи, Манакибу әл-имам Ахмад ибн Ханбал.

эс-ситтә) төрт эс-Сүнән кітабы мен олардың авторларына кеңірек тоқталмай тұрып, осы ғасырда жазылған эс-Сүнән кітаптары авторларының кейбірін тілге тиек етейік. Олар: Әбу Жағфар Мұхаммед ибн эс-Саббах **эд-Дулаби** (хижраның 227 ж.д.с.), Әбу Мұхаммед әл-Хасан ибн Әли әл-Халләл **әл-Хулуани** (хижраның 242 ж.д.с.), Әбу Мұхаммед Абдуллаһ ибн Абдуррахман әт-Тәмими **әд-Дәримми** эс-Самарканди (хижраның 252 ж.д.с.), Әбу Абдуллаһ Мұхаммед ибн Йәзид **ибн Мәжә** әл-Қазуини (хижраның 273 ж.д.с.), **Әбу Дәуіт** Сүлеймен ибн әл-Әшғас ибн Бәшир ибн Шәддәд ибн Амр ибн Имран әл-Әзди эс-Сижистани (хижраның 275 ж.д.с.)²²⁵, Әбу Иса Мұхаммед ибн Иса ибн Саура ибн Мұса ибн әд-Даххак **әт-Термези** эс-Суләми (хижраның 279 ж.д.с.), Әбу Исхак Исмаиыл ибн Исхак ибн Исмаиыл **әл-Әзди** (хижраның 282 ж.д.с.), Әбу Муслим Ибраһим ибн Абдуллаһ ибн Муслим ибн Мағиз әл-Басри **әл-Кәжжи** (хижраның 292 ж.д.с.), Әбу Абдуррахман Ахмад ибн Шуғайыб ибн Әли ибн Синан ибн Бахр ибн Динар әл-Хорасани **ән-Нәсәи** (хижраның 303 ж.д.с.)²²⁶.

а) Ән-Нәсәи және оның «эс-Сүнән» атты кітабы

Әбу Абдуррахман Ахмад ибн Шуғайыб ибн Әли ибн Синан ибн Бахр ибн Динар әл-Хорасани ән-Нәсәи хижраның 215 жылы Хорасандағы Ниса²²⁷ қалашығында дүниеге келген. Он бес жасында Құтайба ибн Сағид әл-Бәлхиге барып, он төрт ай қасында жүріп, хадис естіген. Содан кейін Хорасанның барлық жерін, Хижаз, Ирак, Шам және Мысырды аралап, сол

²²⁵ эс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 620 б.

²²⁶ Бұл да сонда, 621-б.

²²⁷ Мұсылмандар тарапынан Хорасанның алыну барысында бұл қалашықтың ер адамдары мұсылман әскерінің келгендігін естіп қалашықты тастап кеткен. Қалашықта әйел адамдардан басқа ешкім қалмайды. Мұсылмандар қалашықтан әйел адамдардан басқа ешкімді көрмегеннен кейін, оларға тиіспей кетіп қалады. Сол үшінде бұл қалашықтың «Ниса», яғни әйелдер деп аталып кеткендігі айтылады. (Талғат Кочжигит, Хадис тарихы, 244-б)

жерлердегі хадис ғалымдарынан хадис жинаған. Оның хадис алған ғалымдарының ішінде Исхақ ибн Рахуия, Исхақ ибн Хабиб, Әбу Дәуіт Сүлеймен ибн әл-Әшғас, Қутайба ибн Сағид, Исхақ ибн Муса, Ибраһим ибн Сағид, Ибраһим ибн Жакып, Әли ибн Хужр сынды хадис ғалымдары бар.

Ән-Нәсәи хадис ілімінде, әсіресе хадис жеткізушілердің сенімді немесе сенімсіздігін анықтауда жүгінетін имамдардың бірі болатын. Әт-Тәж әс-Субкидің әкесі әс-Субки мен әз-Зәһәбиден жеткізген дерегінде: «ән-Нәсәи, сахих жинағының авторы Муслим ибн әл-Хажжаждан артық хадис жаттаған (хафиз) және әс-Сүнән кітабы да әлсіз хадистері ең аз болған жалғыз кітап», – деген. Тіпті Ибн әс-Субки, Ибн Мәнда, Әбу Әли ән-Нисабури, әл-Хатиб әл-Бағдади мен әд-Даракутни секілді ғалымдардың айтуынша, Нәсәидің сүнәніндегі хадистердің барлығы дұрыс хадистер болып табылады.

Ән-Нәсәи «әс-Сүнән әл-Кубра» атты кітабын жазған кезде, одан кейбір адамдар: «Бұл кітаптағы барлық хадистер дұрыс па?» – деп сұраған кезде, ол: «Кейбір хадистердің олқылығы болуына байланысты барлығын дұрыс деп айта алмаймын», – деп жауап берген. Әлсіз хадистерден арылу мақсатында осы кітабын ықшамдап, «әл-Мужтәба» атты сүнән кітабын жарыққа шығарады. Бұл шағын ықшамдалған хадис жинағы хадис ғалымдары арасында дұрыстығымен танылып, Кутубу әс-Ситтә кітаптарының екі сахих кітабынан кейінгі орынды алды. Ән-Нәсәиден жеткен хадис айтылған кезде, оның «әл-Мужтәба» кітабында келген хадис екендігін түсінуіміз керек.

Ән-Нәсәи хадистерге аса мұқияттылықпен таңдау кезінде сақтық танытып, бірнеше шарттар қоюы себепті басқа әс-сүнән кітаптарынан бұрын тұрады. Әл-Хақим ән-Нисабури мен әл-Хатиб әл-Бағдади хадис жеткізушілерге қатысты ән-Нәсәидің қойған шарттарының Муслимнің шарттарынан да күштірек екендігін алға тартады.

Ән-Нәсәи өмірінің біраз бөлігін Мысырда өткізіп, еңбектерін де сол жерде жазған. Дүние салар алдында бір жыл бұрын Шамға келген кезде кейбіреулер одан Мағауияның артықшылығын білдіретін хадистер риуаят етуін талап еткен. Ән-Нәсәи оларға Мағауияның артықшылығы мен кейбір ерекшеліктері болғандығын білмейтіндігін айтқан. Сол үшін оны ұрып соғып, мешіттен қуған. Бұл оқиғадан кейін көп уақыт өтпей, ән-Нәсәи Палестинаның Рамлә қалашығында хижраның 303 жылы дүние салған²²⁸.

ә) Әбу Дәуіт және оның «әс-Сүнән» атты кітабы

Әбу Дәуіт Сүлеймен ибн әл-Әшғас ибн Бәшир ибн Шәддәд ибн Амр ибн Имран әл-Әзди әс-Сижистани хижраның 202 жылы Сижистанда дүниеге келген. Жас кезінен пайғамбар (с.а.с.) хадистеріне ерекше мән беріп, хадис жинақтау үшін Хорасан, Ирак, Мысыр және Хижаз өлкелеріне барып, сол жерлердегі хадис ғалымдарынан, оның ішінде әл-Бұхари, Муслимнің ұстаздары Ахмад ибн Ханбал, Осман ибн Әбу Шәйба, Құтайба ибн Сағид, Муслим ибн Ибраһим, Сүлеймен ибн Харб, Әбу әл-Уәлид әт-Таялиси, Абдуллаһ ибн Мәсләмә, Йәхия ибн Мағин секілді ғалымдардан хадис естиді.

Әбу Дәуіт өзінің замандастары мен кейінгі келген ғалымдар тарапынан мадақталған. Мұса ибн Һарун: «Ол дүниеде хадис үшін, ақыретте жаннат үшін жаратылған», – деп айтқан. Әбу Бәкір әс-Сағани мен Ибраһим әл-Харби: «Дәуіт пайғамбарға темір қалайша жұмсартылған болса, хадис те Әбу Дәуітке солайша жеңілдетілген», – деген.

Әбу Дәуіттің өзінен жеткен деректе: «әс-Сүнән» тақуалық, амалдардың артықшылығы секілді тақырыптарға қатысты хадистерді жинақтамай, тек шарифат үкімдері бар

²²⁸ Ибн Халликан, Уафаят, I, 59-60-б; Әз-Зәһәби, Тәзкіра, I, 698-701-б; Ибн Хажар, Тәһзиб, I, 36-39-б; әс-Субки, Табақату әш-Шафиғия, II, 83-84-б;

хадистерді жинадым. Онда жинаған 500 мың хадистерімнің арасынан 4800-ін таңдап енгіздім»,– деп айтқан.

Әбу Дәуіттің «әс-Сүнәніне» түсіндірме жазғандардың бірі Әбу Сүлеймен әл-Хаттаби өзінің кіріспесінде: «Дін ілімінде Әбу Дәуіттің *әс-Сүнәні* секілді үлкен мәнге ие бір кітап жазылған жоқ. Ол халық арасында жақсы қабылданды, қандай да бір кезең мен мәзһаб ерекшеліктеріне қарамай ғалымдар мен құқықтанушылар арасында кең таралып, Ирак, Мысыр, Мағриб секілді өлкелердегі хадис ғалымдарына қайнар көз болды»,– деп баға берген. Ол тағы бір сөзінде Ибн әл-Арабидің: «Кімнің қолында Аллаһтың кітабы мен Әбу Дәуіттің *әс-Сүнәні* болса, ол басқа бір нәрсеге мұқтаж емес»,– деген сөзін арқау етіп, «күмәнсіз солай»,– деген.

Әбу Дәуіт сүнәнінде сахих, сахих секілді көрінген, сахихқа жақын хадистерді жеткізген. Сонымен қатар хадистерінің ішінде әлсіз хадистердің әлсіз екендігін көрсеткен. Ол бұндай хадистерді кітабына сол тақырыпта басқа дұрыс хадис таппағандықтан енгізген. Өйткені Әбу Дәуіттің көзқарасы бойынша, әлсіз хадистер райдан (ой-пікірден) жоғары тұрады.

Әбу Дәуіт сүнәнінің алғашқы түсіндірмелерінің ең құндысы – Әбу Сүлеймен әл-Хаттабидің «Мағалиму әс-Сүнән» атты түсіндірмесі²²⁹.

Әбу Дәуіттің «әс-Сүнән» кітабынан басқа да еңбектері бар. Ол өмірінің соңында тұрақтаған жері Басра қаласында хижраның 275 жылы дүние салды.

б) Әт-Термези және оның «әс-Сүнән» атты кітабы

Әбу Иса Мұхаммед ибн Иса ибн Саура ибн Мұса ибн әд-Даххак **әт-Термези** хижраның 209 жылы Жейхун (Амудария) жағалауында орналасқан Термез қаласына қарасты Буғ ауылында дүниеге келген. Сол үшін де кейбір деректерде оны

---

²²⁹ Әл-Хатиб әл-Бағдади, Тариху Бағдад, IX, 55-59-б. әз-Зәһәби, Тәзкира, I, 93-б, 571-б.

әл-Буғи деп те атайды. Бұл өңірлерде ислам ілімдеріне елеулі үлес қосқан тұлғалар шыққан.

Имам әт-Термези баска хадис имамдары секілді жас кезінде-ақ хадиспен айналысып, хадис жинақтау мақсатында көптеген хадис ғалымдарымен кездескен. Жиырма бес-жиырма алты жасында Басра қаласына барып, сол жердің ғалымдарынан сабақ алған. Содан кейін Хижаз өлкесіне сапар шеккен. Оның Бағдатқа, Мысыр мен Шамға барғандығы жайлы деректер жоқ. Бәлкім сол кездегі кейбір елдердегі тұрақсыздықтың орын алуы салдарынан бармаған болса керек. Ол жиырма жылдан астам уақыт жырақта жүріп, хадис жинап, өз еліне хижраның 250 жылы ғана оралған. Имам әл-Бұхариден шәкірт ретінде, сол секілді оның ұстаздарынан және Қутайба ибн Сағид, Исхак ибн Мұса, Мұхаммед ибн Ғайлан, Сағид ибн Абдуррахман, Мұхаммед ибн Башшар, Әли ибн Хужр секілді көптеген хадистанушы ғалымдардан хадис алған.

Әл-Бұхари әт-Термезиден хадис риуаят етіп, оның білімі, сенімділігі мен тақуалығын баса айтқан.

Деректерде әт-Термези жайында хадис ғалымдарының айтқан бірнеше мақтау сөздерін де кездестіре аламыз. Абдуррахман ибн Мұхаммед әл-Идриси: «Әт-Термези хадис ілімінде үлгі тұтарлықтай имам. Сонымен қатар ол «әл-Жамиғ», «әт-Тарих уә әл-иләл» кітаптарын жазған, еске сақтау қабілеті ерекше бір имам»,— деген.

Әт-Термезидің сүнәні фикһ мәселелеріне қатысты хадистермен бірге баска тақырыптарды да қамтығандықтан «әл-Жәмиғу әс-Сүнән» атымен танылған. Ондағы хадистер сахих, хасан және әлсіз болып бөлініп, әр хадистің соңында «бұл хадис сахих» немесе «бұл хадис хасан» деп көрсетіледі. Әлсіз хадистердің әлсіздік себептерін де айқындап кетеді.

Әт-Термези сүнәнінің өзге хадис жинақтарынан ерекшелігі, онда кейбір хадистердің дәрежесін білдіруде сахих, хасан және ғариб сөздері әрқилы қолданылады. Мыса-

лы, бір хадистің дұрыстығын «бұл хадис хасан сахих», «бұл хадис хасан ғариб», «бұл хадис сахих ғариб», «бұл хадис хасан сахих ғариб» деп анықтап береді. Бұл ұғымдар оған дейін басқа хадистанушылар тарапынан қолданыс таппаған болатын. Сонымен қатар әт-Термези, келтірген хадисіне қатысты сахабалардың, кейінгі ғалымдардың пікірін айта отырып, өзінің де көзқарасын білдіріп кетеді. Кітабының соңында қорытынды ретінде хадистегі сырт көзге көрінбейтін олқылықтарға қатысты қосымша мағлұматтар жазған. Әрі ондағы хадистер асқан реттілікпен жинақталып, бір-бірін қайталамайды.

Әт-Термези кітабында қолданған «хасан» сөзінің мағынасын баяндағанымен хасанның сахих, ғарибпен бірге келген кездегі мағынасы мен сол хадистің дәрежесін айқындамаған. Сол үшін кейінгі ғалымдар алғаш рет имам әт-Термези тарапынан қолданылған бұл терминдердің мағыналарын баяндаған.

Әт-Термезидің кітабы ән-Нәсәи мен Әбу Дәуіттің кітаптарынан кейін үшінші дәрежеде саналады. Бұл кітап хадис іліміне қатысты кейбір мәселелерде негіз болып табылғанымен, ән-Нәсәи мен Әбу Дәуіттің әлсіз деп саналған рауилерден хадис жеткізгендігі себепті аталған екі кітаптан кейін тұрады. Алайда, кейбіреулер оның танымал алты кітаптың үшіншісі екендігін айтқан. Мысалы, Хажі Халифа «Кәшфу әз-Зунун» атты еңбегінде әт-Термезидің сүнәнін Кутубу әс-ситтәнің үшіншісі деген. Әбу Исмайыл Абдуллаһ ибн Мұхаммед әл-Әнсари әт-Термезидің кітабына «әл-Бұхари мен Муслимнің кітаптарынан тек ғалымдар ғана пайдалана алса, әт-Термезидің кітабынан барлық адам пайдалана алады», – деп баға берген.

Деректерде әт-Термезидің өмірінің соңына қарай көз жарынан айырылғандығы айтылады. Ол хижраның 279 жылы жетпіс жасында дүние салған²³⁰.

---

²³⁰ Әз-Зәһәби, Тәзкіра, I, 633, 635-б, Мизан, II, 678; Ибн Халликан, Уафаят, III, 407-б; Ибн Хажар, Тәһзиб, IX, 387-389;

в) Ибн Мәжә және оның «әс-Сүнән» атты кітабы

Әбу Абдуллаһ Мұхаммед ибн Йәзид **ибн Мәжә** әл-Қазуини хижраның 219 жылы дүниеге келген. Хадис алу үшін Басра, Куфа, Бағдат, Шам, Мысыр, Хижаз өлкелеріне сапар шеккен. Ол Әбу Бәкір ибн Әбу Шәйба, әл-Ләйс ибн Сағыд, Ибраһим ибн әл-Мунзир, Абдуллаһ ибн Мағауия, Хишам ибн Аммар секілді көптеген хадис ғалымдарынан хадис естіген.

Ибн Мәжә еске сақтау қабілетінің ерекшелігі мен сенімділігі жағынан хадис имамдары тарапынан бір ауыздан мойындалған. Ол өзінің шарифат үкімдеріне катысты хадистерді жинақтаған *әс-Сүнән* кітабымен танылған. Бұл кітап хижраның алтыншы ғасырына дейінгі кезеңде танымал алты кітап қатарынан орын алмады. Ол кезде хадистанушылар арасында негізгі бес кітап қана болатын. Олар – әл-Бұхари мен Муслимнің «сахих хадистер жинағы» мен ән-Нәсәидің, Әбу Дәуіттің және әт-Термезидің «әс-Сүнән» кітаптары. Әбу әл-Фадыл ибн Таһир әл-Мақдиси осы бес кітап қатарына Ибн Мәжәнің сүнәнін қосып, «Шурутү әл-әймма әс-ситтә», яғни «Алты имамның шарттары» атты еңбегін жазғаннан кейін, ибн Мәжәнің «әс-Сүнән» кітабы танымал кітаптармен бірге атала бастады. Алайда, кейбір ғалымдар Ибн Мәжә кітабына әлсіз, жалғандықпен айыпталған рауилерден келген хадистерді енгізгені үшін, оның «әс-Сүнән» кітабын танымал кітаптар қатарына жатқызбай, орнына имам Мәликтің «әл-Муатта» кітабын қосқан. Енді біреулері әлсіз, мункәр хадистері аздау болған әд-Дәримидің «әс-Сүнән» кітабын танымал бес хадис кітаптарының алтыншысы деп санаған.

Дегенмен, Ибн Мәжәнің «әс-Сүнән» кітабы кейбір әлсіз, тіпті жалған деп саналған хадистерді қамтыса да, фикһ мәселелеріне катысты көп пайдасы жағынан алтыншы кітап ретінде қабылданған.

Әз-Зәһәбидің айтуы бойынша, онда 32 кітап пен 1500 тарау қамтылған. Ішінде қайталанып келетін хадистер жоқ. Барлығы 4000 хадис жинақталған.

Ибн Мәжә хижраның 273 жылы дүние салған²³¹.

4. Мусаннафтар (Жүйеге келтірілген хадис кітаптары)

Жоғарыда екінші ғасырда «Мусаннаф» атымен жарық көрген кейбір кітаптарға тоқталып, олардың «әс-Сүнән» кітаптарынан көп айырмашылығы жоқ екендігін айтып өттік. Үшінші ғасырда Әбу Бәкір **Абдурраззақ** ибн Хаммам ибн Нафиғ әл-Химяридiң (хижраның 211 ж.д.с.), **Әбу әр-Рабиғ** Сүлеймен ибн Дәуіт әл-Әзди **әз-Захранидiң** (хижраның 234 ж.д.с.), **Әбу Бәкір ибн Әбу Шәйба** Абдуллаһ ибн Мұхаммед әл-Куфи (хижраның 235 ж.д.с.), Әбу Абдуррахман **Уақиғ ибн Махлад** ибн Йәзид әл-Қуртубидiң (хижраның 276 ж.д.с.) кейбір хадис кітаптары осы атаумен жарық көрді.

5. «Әл-Жамиғ» кітаптары

Фикһ тақырыптарымен бірге басқа да тақырыптарды қамтыған «әл-Жамиғ» кітаптары үшінші ғасырда да жазылды. Бұл ғасыр әл-Бұхари мен Муслимнің «әл-Жамиғ» кітаптарының жарыққа шығумен хадис тарихында алтын ғасыр болып табылды.

а) әл-Бұхари және оның «әл-Жамиғу әс-Сахих» жинағы

Әбу Абдуллаһ Мұхаммед ибн Исмайыл ибн Ибраһим ибн әл-Муғира әл-Бұхари әл-Жуғфи хижра жыл санағы бойынша 194 жылы шәууәл айының он бірінде, жұма күні Бұхарада дүниеге келген. Әкесінен ерте айрылған оған Бұхарадағы бір

---

²³¹ Әз-Зәһәби, Тәзкирату әл-Хуффаз, I, 636-637-б; Ибн Халликан, Уафаят, III, 407-408-б; Ибн Хажар, Тәһзиб, IX, 530-532-б;

мешіттің имамы болған атасы жастайынан діни тәрбие берген.

Аллаһ тағала имам Бұхариге бала кезінен-ақ хадистерді жаттап алу қабілетін дарытты. Әбу Жағфар әл-Уаррак былай дейді: «Бірде Әбу Абдуллаһ әл-Бұхариден: «Сен хадистерді қалай оқып үйрене бастадың?» – деп сұрағанымда, ол: «Он жасымда не оданда ертерек хадистерді оқып үйренуді бастаған кезімде, маған оларды жаттап алу қажеттігі туралы ой келді. Сосын медресені тастап, әртүрлі ұстаздардан білім ала бастадым. Он алты жасқа келген шағымда Ибн Мұбарак пен Уақиғтын кітаптарын жатқа оқып, олардың айтқандарын ойға тоқып үлгердім. Содан кейін анам және ағам Ахмадпен бірге Меккеге бардық та, сол жерде хадистер жинау мақсатында тұрақтап қалдық. Сөйтіп он сегіз жасқа келгенімде, сахабалар мен табиғиндер және олардың айтқандары жайлы мағлұматтарды сұрыптауға кірістім», – деп айтты».

Әбу Абдуллаһ әл-Бұхари Меккеде төрт жыл тұрып, әйгілі хадис ғалымы Ахмад ибн Ханбалдың басшылығымен хадистерді зерттеп, үйрене жүріп, белгілі дін ғұламаларымен кездеседі. Сосын сол кездегі ислам халифатының астанасы, ғылыми оқу орталығы ретінде танылған Бағдатта бірнеше жыл өмір кешеді. Кейін Мысырға, Шамға, Самарқанға, Нисабурға сапар шегеді. Жүрген жерлерінің бәрінде жаңа хадистерді жинаумен және оларды жүйелеп жинақтаумен айналысады. Хадистерді іздеу барысында ол, өзінің айтуынша, Таяу Шығыс пен Орталық Азияның көптеген қалаларын аралап, мыңнан астам мухаддистермен жолығады.

Аллаһ тағаланың оған кереметтей есте сақтау қабілетін дарытқаны оның жас кезінде-ақ белгілі болған. Ол алты жасында Құран Кәрімнің көптеген сүрелерін жаттап алған. Хамид ибн Исмайыл: «Әл-Бұхари Басрада, ол кезде балаң жігіт шағы, бізбен бірге хадис білгірлері саналған әртүрлі ғұламалардың сұхбатына қатысып жүрді, бірақ ол ешнәрсені жазып алмай-

тын. Біраз күндерден кейін оған: «Сен бізбен бірге әртүрлі ғұламаларға барасың да, ешнәрсе жазбайсың. Неге бұлай етесің?» – дедік. Он алты күн өткен соң, ол бізге: «Сендер тым көп сөйлеп, мазамды алдыңдар! Қане, не жазғандарыңды көрсетіңдерші», – деді. Біз өзіміз жазған он бес мыңнан астам хадистерімізді алып ұсындық. Сонда ол бәрін жатқа айта бастады, тіпті біз қателерімізді оның айтқанына қарап түзеуге кірістік. Сосын ол: «Мені ғұламаларға уақытты босқа өткізіп, еріккеннен барып жүр деп ойлайсыңдар ма?» – деді. Содан кейін ешкімнің одан оза алмасына көзіміз жетті», – деген. Әлі мұрты да тебіндемеген балаң жігіт шағында әл-Бұхариден хадис тыңдағысы келген Басра тұрғындары соңынан қалмай, оны отыруға мәжбүрлеп, одан хадис тыңдаған және олардың көпшілігі оның айтқанын жазып алған.

Әл-Бұхаридің ерекше есте сақтау және айна-қатесіз дәл айту қабілетіне ие екендігінің тағы бір дәлелі оның Самарқанда төрт жүздей хадис ғалымдарымен кездескені туралы хабарда көрінеді. Олар Шам мен Ирак аймағындағы хадистердің тізбектерін араластырып, бір хадистің тізбегін басқа хадистің мәтініне тіркеп, әл-Бұхариге оқып бергенде, ол қайсы мәтіннің қай тізбекке тиісті екенін көрсетіп, бәрін реттеп шыққан. Олардың ешқайсысы бірде-бір тізбектен не мәтіннен қателік немесе дәлелсіздік таба алмаған. Осы секілді оқиға Бағдатта да қайталанған.

Имам әл-Бұхари туралы онымен замандас өмір сүрген ғұламалардың көпшілігі өте жақсы пікірде болған. Мысалы, оның хадис ғылымы саласында «Мүміндердің әміршісі» деген лақап атты иеленгенін айтсақта жеткілікті. Бұл пікірге ешкім де қарсылық танытпаған. Бірде имам Муслим оның мандайынан сүйіп: «Уа, ұстаздардың ұстазы, мухаддистердің мырзасы және хадис ақауының емшісі, аяғыңды сүюіме рұқсат ет!» – деп, оған кездесудің өтеуі²³² жайлы хадиске қатысты

---

²³² Бұл жерде мәжіліс не кездесудің соңында айтылатын сөздер мензелген.

сұрақ қойғанда, әл-Бұхари бұл хадистің олқылығын көрсетіп береді. Сонда Муслим: «Сені күншіл ғана жек көруі мүмкін! Бұл дүниеде саған тең келер ешкімнің жоқтығына куәлік беремін»,– депті.

Әли ибн әл-Мәдини: «Әл-Бұхари ешуақытта өзіне тең келер ешкімді кездестірген емес»,– десе. Исхак ибн Раһауайһ: «Егер ол Хасанның кезінде өмір сүрсе де, адамдар оның хадистеріне және дүниетанымы мен фикһқа қатысты біліміне сөзсіз мұхтаж болар еді»,– деген.

Әбу әл-Аббас әд-Дағлауи Бағдат тұрғындарының әл-Бұхариге: «Сен мұсылмандармен бірге тұрғанда олардан игілік кетпейді. Өзіңнен кейін сенен жақсы табылмайды, сенің орнын әрдайым ойсырап тұрады»,– деген сөздер жазылған жолдау хат жібергенін айтады.

Әбу Хатим әр-Рази: «Мен бұл дүниеде Аллаһ елшісінің (с.а.с.) хадистері саласында әл-Бұхариден артық хабары бар және хадистерді одан көбірек білетін ешкімді көрмедім»,– деп баға берген. Ал әт-Термези: «Мен Иракта да, Хорасанда да тарихты әл-Бұхариден артық білетін және хадистердің олқылықтары мен тізбегін одан артық талдайтын бірде-бір адам көрмедім»,– деген.

Имам әл-Бұхари хадистерді өзі барған түрлі елдердегі мыңнан астам ғұламалардан жеткізген. Олардың ең танымалдары: Хаммад ибн Шәкир, Таһир ибн Махлид, Ахмад ибн Ханбал, Әли ибн әл-Мәдини, Мәккә ибн Ибраһим әл-Балхи, Абдуллаһ ибн Мұса әл-Абси, Әбу Бәкір ибн Хумәйди, Ибраһим ибн Мағкил, Әбу Талха ибн Әли ән-Нәсәфи, Ибраһим ибн Мунзир, Адам ибн Ияс, Абдан ибн Осман әл-Маруази, Әбу Асим әш-Шәйбәни және Яхия ибн Мағин. Имам әл-Бұхари жинаған хадистерді жеткізушілердің көрнектілері: Муслим ибн Хажжаж, әт-Термези, ән-Нәсәи, Ибраһим әл-Харби, Ибн Әбу Дуния, Әбу Хатим, Абдуллаһ ибн Мұхаммед ибн Нәжиһ, Хусейн ибн Исмаил әл-Махамили және басқалар. Ән-Науауи:

«Токсан мың адам «әс-Сахихты» әл-Бұхаридің өз аузынан естіген», – деп айтқан.

Имам әл-Бұхари артында «әл-Жәмиғу әс-Сахих», «әл-Әсмә уә әл-Кунә», «әт-Тарих әл-Кәбир», «әс-Сүнән фи әл-Фикһ», «Халқу әфаал әл-Ибад», «әл-Әдәб әл-Муфрад» және т.б. көптеген еңбектер қалдырды. Солардың аса құндысы және шоктығы биігі – «әл-Жамиғу әс-Сахих».

Имам әл-Бұхаридің «Сахих» кітабы сүннеттің едәуір бөлігін қамтитын, маңыздылығы жағынан Құран Кәрімнен кейінгі ислам тағылымының екінші негізі болып табылатын, мұсылман әлемінде үлкен абырой-беделге ие жинақ. Танымал алты хадис кітаптарының біріншісі. Өйткені бұл жинаққа енген хадистердің барлығы сахих хадистер. Әл-Бұхари мен Муслимнің «Сахихтарына» ең сенімді хадистерді топтастырғаны жөнінде барлық ғұламалар пікірі бірдей. Сондай-ақ ғұламалардың басым көпшілігі әл-Бұхаридің «Сахихы» Муслимнің «Сахихына» қарағанда дұрысырақ әрі пайдасы көбірек деп есептеген²³³.

Әл-Бұхаридің «Сахихы» сахих хадистер жинағының ең алғашқысы. Оны тек сахих хадистерді жинақтауға жетелеген негізгі себеп – замандастарының еңбектеріне сахих хадистермен қатар әлсіз, сенімсіз хадистердің де еніп кеткендігі еді. Оның ұстазы шейх Исхақ ибн Рахауайһ та тек сахих хадистерді жинап, топтама жасауды армандап әрі шәкірттерін де соған үндейтін.

Ибраһим ибн Мағқил ән-Нәсәфи, Әбу Абдуллаһ әл-Бұхаридің: «Бірде Исхақ ибн Рахауайһтың үйінде отырғанымызда, ол: «Аллаһ елшісінің (с.а.с.) сахих хадистерінің екшелеген жинағын жасасаңдар, өте тамаша болар еді», – деді. Бұл сөз көңіліме қона кетті де, осы кітапты құрастыруға кірістім», – деп айтқанын жеткізген. Оған қоса,

---

²³³ Сахих әл-Бұхари (ықшамдалған нұсқасы), Әбулаббас Ахмад ибн Абдуллатиф әз-Зубәйди, 5-8-б.

әл-Бұхаридің бұл берік шешімін көрген түсі де күшейте түсті. Ол: «Түсімде бейне бір Аллаһ елшісінің (с.а.с.) алдында тұрып, оны желпуішпен желпіп, қорғап тұрғанымды көрдім. Ол жайлы бірнеше түс жорушыға айтқанымда, олар: «Сен оны өтірік-жалғаннан қорғайтын боласың»,–деді»,– деген. Ол: «Осылайша әл-Жамиғу әс-Сахихты» жазуға кірісіп, жиырма жылдан астам уақытта бітірдім»,– деп айтқан²³⁴.

Ал енді әл-Бұхаридің хадистерді жинақтау барысындағы ұстанымы туралы сөз қозғасак, ән-Науауи: «Имам әл-Бұхаридің: «Сахихка керекті хадистерді алты жүз мың хадис арасынан таңдап алу үшін он алты жыл жұмыс істедім және оны Аллаһ тағаланың алдына барғанда өзімді ақтайтын дәлел еттім» деген сөзі бізге бірнеше жолдар арқылы жетті»,– деген.

Имам әл-Бұхари: «Мен «әл-Жамиғ» атты еңбегіме тек сахих хадистерді ғана енгіздім, ал кейбір сахих хадистерді кітаптың тым көлемді болатыны үшін қоспадым»,– деген.

Деректерде әл-Бұхаридің хадис жазбай тұрып, міндетті түрде екі ракағат намаз оқитындығы айтылады.

Әл-Бұхари жинақтаған 600 мың хадистің арасынан асқан мұқияттылықпен «әл-Жамиғу әс-Сахих» кітабына кейбірі қайталанып келген 7275 хадис, ал қайталанатынын есепке алмағанда төрт мыңға жуық хадис енгізген. Сонымен қатар ол 100 мың сахих, 200 мың әлсіз хадис жатқа білген²³⁵. Кітабындағы тізбегі айтылмаған кейбір әлсіз хадистер, кітаптағы негізгі сахих хадистерді қуаттап дәлелдеу мақсатында келген²³⁶.

Имам әл-Бұхари Нисабур қаласына келген кезде халық оның айналасына жиналып, имамның дәріс алқасына ағылып келе бастайды. Халықтың әл-Бұхариге ерекше көңіл бөлуі Нисабурдың кейбір танымал имамдарының бірі – Мұхаммед

²³⁴ Әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 65-б.

²³⁵ Бұл да сонда, 77-б.

²³⁶ Әл-Қасыми, Қауағиду әт-тахдис, 83-б.

ибн Йәхия әз-Зуһлидің қызғаныш сезімін оятады²³⁷. Ол адамдар арасында әл-Бұхаридің Құран Кәрім жаратылған деген пікір ұстанатындығы жайлы жалған хабар таратып, адамдарға оның мәжілісіне баруға кедергі келтіреді. Сөйтіп әл-Бұхари туған елі Бұхараға оралады. Ол жерде де Бұхара әміршісінің ығына жығылмағандығы үшін жалған жалалармен айыпталып, қаладан шығарылады. Өмірінің аяқ шенінде туған қаласынан, сол кезде, шамамен, Самарқаннан бір шақырым жердегі Хартанк елді мекеніне қоныс аударады. Сол жерде жанына жақын адамдардың арасында бір айдай өмір сүріп, Аллаһ тағалаға: «Мені Өз жағына ала гөр» деп жалбарынумен жүріпті. Өйткені бүлікшілер оған қауіп төндіруде еді, Аллаһ тағаладан пайғамбарымызда (с.а.с.) бүлікшілердің қысасынан жиі пана сұрайтын. Содан көп уақыт өтпей әл-Бұхари ауырып, хижра жыл санағы бойынша, 256 жылы сенбі күні, ораза айты мерекесі қарсаңында кешке құптан намазының уақыты кіргенен кейін дүниеден озған²³⁸.

ә) Муслим және оның «әл-Жамиғу әс-Сахих» жинағы

Әбу әл-Хусейн Муслим ибн әл-Хажжаж ибн Муслим әл-Қушайри ән-Нисабури хижраның 204 жылы Нисабур қаласында дүниеге келген. Ол жастайынан хадис ілімін өте қатты жақсы көрген. Алғаш ілімді өзі тұрған елді мекендегі дінді жетік білген адамдардан алады. Ол кейінгі жылдары, тіпті кейбір деректерде 14 жасында Аллаһ елшісінің (с.а.с.) хадистерін жинастыру мақсатында Иракқа, Шамға, Мысырға, Бағдатқа және басқа да жерлерге сапар шегеді.

²³⁷ Әс-Субки, Табақат әш-Шафиғия, II, 11-б; Әл-Хусейни Абдулмәжид, әл-Имам әл-Бұхари мухаддисан уә фақһан, 68-б.

²³⁸ Әл-Хатиб әл-Бағдади, Тариху Бағдад, II, 4-34-б; әз-Зәһәби, Тәзкира, I, 555-557-б; Ибн Ән-Нәдим, әл-Фирһист, 335-336-б; Ибн Халликан, Уафаят, III, 329-331-б; Ибн Хажар, әт-Тәһзиб, IX, 47-55-б; әс-Субки, Табақат әш-Шафиғия, II, 2-19-б; Әш-Шейх Абдуссәләм, Сирату әл-Имам әл-Бұхари.

Сапар барысында Хорасанда Йәхия ибн Йәхия әт-Тәмими мен Исхақ ибн Раһауайһ, Рейде Мұхаммед Мәһран мен Әбу Ғассан, Ирақта Ахмад ибн Ханбал мен Абдуллаһ ибн Мәсләмә, Хижазда Сағид ибн Мансұр, Әбу Мусғабтан, Мысырда Амр ибн Суад пен Хармәлә ибн Йәхия сынды имамдардан хадис алған.

Сондай-ақ ең көп хадис алған ұстаздарының арасында Ахмад ибн Жүніс әл-Йәрбуғи, Исмайыл ибн Әбу Уәйс, Сағид ибн Мансұр, Әбу Бәкір ибн Әбу Шәйба, Осман ибн Әбу Шәйба, Мұхаммед ибн әл-Мусәннә, Мұхаммед ибн Йәсар сынды танымал хадис ғалымдары да бар. Ол сонымен қатар имам әл-Бұхаридің ұстаздарынан хадис риуаят еткені секілді әл-Бұхаридің өзінен де хадис риуаят еткен, ал әл-Бұхари Муслимнен хадис жеткізбеген.

Одан Әбу Иса әт-Термези, Ибраһим ибн Әбу Талиб, Мұхаммед ибн Исхақ ибн Хузеймә, Әбу әл-Аббас Мұхаммед ибн Исхақ ибн әс-Сарраж, Әбу Хамид әш-Шарқи, Әбу Хамид Ахмад ибн Хамдун әл-Ағмаш және т.б. риуаят еткен.

Көптеген ғалымдар имам Муслимнің білімі мен ерекше қабілеті туралы жақсы пікірде болған. Әбу әл-Фадл Ахмад ибн Сәләма: «Мен Муслимге Әбу Зурға мен Әбу Хатимнің қалай қарым-қатынас жасағандығын көрдім. Олар өз уақытында Муслим ибн әл-Хажжажды хадис іліміндегі ең озығы деп таныған болатын»,– деген.

Әбу Қурайыш: «Төрт хафиз бар. Олар: Әбу Зурға, Мұхаммед ибн Исмайыл, ад-Дарими мен Муслим»,– деп айтқан.

Мәсләмә ибн Қасым: «Ол сенім білдіруге тұрарлық хафиздардың бірі және хадис ілімі саласында үлкен білім иесі болатын»,– десе, Халили: «Оның артықшылықтары туралы айтудың қажеті жоқ. Ол онсыз да танымал»,– деп баға берген.

Имам Муслим танымал сахих хадистер жинағынан басқа «ат-Табақат», «әл-Әсмә уә әл-куния», «әт-Тамииз», «әл-Иләл»,

«әл-Әфрад», «әл-Әқран», «Әфраду әш-Шәмиин», «Әуләду әс-Сахаба», «Әуһаму әл-Мухаддисин», «әл-Мухадрамун» секілді бірнеше құнды еңбектер қалдырған.

Имам Муслимгесахих хадистерді жинақтауға шәкірттерінің бірі себепкер болғандығы айтылады.

Одан шәкірттерінің²³⁹ бірі барлық сахих хадистерді бір кітапқа жинастыруын сұрайды. Муслим оның өтінішін назарға алып, «әл-Жамиғу әс-Сахих» кітабын жазып шығады. Ол сахих жинағына 300 000 хадистің арасынан 4000-ға жуық хадисті таңдап енгізген. Ал жинағындағы қайталанып келген хадистермен бірге барлық хадистердің саны он екі мың хадис. Муслимнің жинағы 54 кітапты біріктіргенімен, тәпсір кітабын қамтымағандықтан кейбір ғалымдар оның жинағын «әл-Жамиғ» деп атамай, «әл-Муснәду әс-Сахих» деп атаған.

Кейбір ғұламалар Муслимнің кітабын әл-Бұхаридің сахих жинағынан жоғары деп бағалаған. Солардың бірі Әбу Әли ән-Нисабури: «Муслимнің кітабынан артық сахих кітап жоқ»,— деген. Кейбір ғалымдардың бұндай көзқарасына Муслим жинағының әл-Бұхаридің жинағына қарағанда тәртіп пен жүйелілік жағынан басым тұрғандығы себеп болса керек. Дегенмен көпшілік ғалымдардың пікірі бойынша, әл-Бұхаридің жинағы, хадистердің тізбегіндегі рауилердің жалғасуын қатан қадағалауы жағынан жоғары тұрады. Өйткені, әл-Бұхаридің хадис жеткізушілерге қойған шарттарының бірі рауилердің бір-бірімен кездесіп, хадисті ауызба-ауыз алуы болған. Ал, Муслим, рауилердің бір-бірімен кездесуін шарт ретінде санамай, замандас болуын жеткілікті санаған. Сол секілді кейбір ғалымдар тарапынан мін тағылған хадистер саны Муслимнің жинағына қарағанда әл-Бұхариде өте аз кездеседі. Кейінгі ғалымдар бір ауыздан әл-Бұхаридің сахих хадистер жинағын Муслимнің жинағынан жоғары бағалаған. Имам

---

²³⁹ Хатиб әл-Бағдади «Тариху Бағдад» атты еңбегінде (IV, 186-б) аталған шәкірттің Ахмад ибн Сәләмә ән-Нисабури екендігін айтқан.

әд-Даракутни: «Егер әл-Бұхари себепкер болмағанда хадис ілімінде Муслим бұндай мәртебеге жетпеген болар еді»,– деп айтқан.

Әл-Бұхари Нисабурға келген кезде көпшілік халықтың оның айналасына жиналуы кейбір тұлғалардың, оның ішінде Мұхаммед ибн Йәхия әз-Зуһлидің қызғаныш сезімін оятқандығын айтып кеткен болатынбыз. Сол себепті ұлық имамға Аллаһтың сөзін жаратылған деп айтты деген жала жабылады. Ал имам Муслим болса, әл-Бұхариді қолдап, онымен Нисабурдан кеткеннен кейін де байланысын үзбей, Мұхаммед ибн Йәхияның мәжілісін тастап, одан хадис риуаят етпеген. Тіпті, имам Муслимнің әл-Бұхаридің маңдайынан сүйіп: «Уа, ұстаздардың ұстазы, мухаддистердің мырзасы және хадис ақауының емшісі, аяғыңды сүюіме рұқсат ет! Сені күншіл ғана жек көруі мүмкін! Бұл дүниеде саған тең келер ешкімнің жоқтығына куәлік беремін»,– деуі оның әл-Бұхариді өзінен жоғары бағалағандығы деген деректер де кездеседі.

Имам Муслимнің хадистің дұрыстығын анықтауға қойған талап-шарттары:

1. Тізбектің үзілмеуі. Яғни, тізбектегі хадисті жеткізушілердің барлығы басынан аяғына дейін хабарды тікелей бір-бірінен естулері шарт.

2. Хадисті жеткізушілердің адалдығы. Яғни, әрбір хадисті жеткізуші кәмелет жасқа толған, ақыл есі толық, Аллаһ пен Оның елшісіне бойсұнған, діндар болуы керек.

3. Хадис жеткізушінің есте сақтау қабілеті. Яғни, хадис жеткізушінің естіген хабарды дәл солай етіп (ауызша немесе жазбаша) жеткізе алуға деген мүмкіндігінің болуы.

4. Таратылып отырған хабарлардың арасында қарама-қайшылықтың болмауы. Яғни, хадис жеткізуші жеткізіп отырған қандай да бір хадис басқа бір хадис жеткізушінің хадисіне немесе өзінен деңгейі жоғары тұрған хадис жеткізушінің хадисіне қайшы келмеуі керек.

5. Хабарда кемшілік болмау керек. Яғни сәнәді не мәтінінде хабарды әлсірететін жайттардың болмауы.

6. Замандас болулары керек. Яғни, хабарды жеткізуші әрбір адам хабарды жеткізген келесі тұлғамен бір ғасырда өмір сүруі қажет.

Имам Муслимнің «әс-Сахихына» бірнеше түсіндірмелер жазылған. Кәшфу әз-Зунун кітабында оған он бес түсіндірме жазылғандығы айтылады. Ең танымалы – ән-Науауидің (хижраның 676 ж.д.с.) түсіндірмесі.

Имам Муслим Нисабур қаласында 261 жылы рәжәп айында елу бес жасында дүние салған²⁴⁰.

6. Жүздер (Шағын хадис жинақтары)

Жүз дегеніміз – бір сахабадан немесе кейін келген бір ғана рауиден жеткен хадистер жинағы. Сол секілді белгілі бір тақырыпқа қатысты хадистерді қамтыған жинақ та *жүз* деп аталған. Мысалы, әт-Табаранидің Әбу Һурайрадан жеткізген хадистері жинақталған «Муғжаму Әбу Һурайраны» және әл-Бұхаридің «әл-Қираату халфа әл-имам» және «Рафғу әл-йәдәйни фи әс-салаһ» еңбектерін *жүз* деп айтуға болады. *Жүздер* үшінші ғасырда жарық көре бастаған, кейіннен мыңдаған *жүздер* жазылған. Оған дәлел ретінде әз-Зәһәбидің жеткізуі бойынша, Нисабурдың танымал хадис ғалымы, хәфиз Әбу Хазым Омар ибн Ахмад әл-Абдәуидің (хижраның 417 ж.д.с.): «Өз қолыммен әрбір шейхтен мың *жүз* ала отырып, он шейхтен он мың *жүз* жаздым», – деген сөзін келтіруге болады.

Хижраның үшінші ғасырында **Мұхаммед ибн Абдуллаһ ибн әл-Мусәннә** әл-Ансаридың (хижраның 215 ж.д.с.), Әбу Әли **әл-Хасан ибн Арафа** әл-Бағдадидің (хижраның 257 ж.д.с.),

²⁴⁰ Әл-Хатиб әл-Бағдади, Тариху Бағдад, XIII, 100-104-б; Әз-Зәһәби, Тәзкира, I, 588-590-б; Ибн ән-Нәдим, әл-Фихрист, 336-б; Ибн Халликан, Уафаят, IV, 280-282-б; Сахих Муслим бишархи ән-Науауи, 1-б.

Ахмад ибн әл-Фурат ибн Халид әз-Заббидің (хижраның 258 ж.д.с.), **Мұхаммед ибн Йәхия** ибн Абдуллаһ әз-Зуһлидің (хижраның 258 ж.д.с.), **Мұхаммед ибн Асим әс-Сәкәфи** әл-Исфәһәнидің (хижраның 262 ж.д.с.), **Ибн Әбу Хайсумә** әл-Бағдадидің (хижраның 279 ж.д.с.), Әбу Муслим Ибраһим ибн Абдуллаһ **әл-Кәжжидің** (хижраның 292 ж.д.с.), Әбу әл-Аббас Ахмад ибн Мұхаммед ибн Масрук **әт-Тусидің** (хижраның 299 ж.д.с.) *жүздері* жарық көрген.

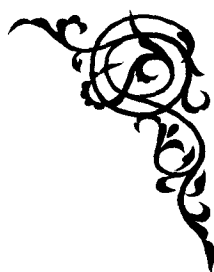
7. Белгілі тақырыптарға арналған кітаптар

Әл-Жамиғ секілді хадис жинақтарында қамтылған түрлі тақырыптардың біріне арналған хадистер жинағы екінші ғасырда жарық көргендігін және кейбір белгілі тақырыпқа қатысты хадис жинақтарының авторларын атап өткен болатынбыз.

Хадис жинақтарының бұл түрі үшінші ғасырда да жалғысын тапқан еді.

Оған: **Абдурраззақ** ибн Хаммамның (хижраның 211 ж.д.с.) *«Китәбу әс-салаһ»*; **Әбу Асым ән-Нәбил** әд-Даххак ибн Махләд әш-Шәйбанидің (хижраның 212 ж.д.с.) *«Китәбу әс-сунна»*; Әбу Нуғайым **әл-Фадыл ибн Дукейннің** (хижраның 219 ж.д.с.) *«Китәбу әс-Салат»* және *«Китәбу әл-мәнәсик»*; **Адам ибн Иияс** әл-Асқаланидің (хижраның 220 ж.д.с.) *«Китәбу әс-сауаби әл-амали»*; Әбу Абдуллаһ **Нуғайым ибн Хаммад** әл-Хузағидің (хижраның 228 ж.д.с.) *«Китәбу әл-фитән»*; Әбу әл-Хасан **Әли ибн Жағфар әл-Мәдинидің** (хижраның 234 ж.д.с.) *«Китәбу әл-әшрибә»*; Әбу Бәкір **ибн Әбу Шәйбәнің** (хижраның 235 ж.д.с.) *«Китәбу әл-иман»*, *«Китәбу әл-әдәб»*, *«Китәбу әт-тәфсир»*; **Ахмад ибн Мұхаммед ибн Ханбалдын** (хижраның 241 ж.д.с.) *«Китәбу әс-сунна»*, *«Китәбу әт-тәфсир»*, *«Китәбу әз-зуһд»*, *«Китәбу әл-фараһид»*, *«Китәбу әл-мәнәсик»*, *«Китәбу әл-иман»*, *«Китәбу әр-расул»*, *«Китәбу әр-радди алә әл-жәһмия»*; Әбу Абдуллаһ әл-Хусейн **ибн әл-**

Хасан ибн Харб әл-Мәруазидің (хижраның 246 ж.д.с.) «*Китәбу әл-бирри уә әс-силә*»; **Әбу Абдуллаһ Мұхаммед ибн Исмайыл әл-Бұхари** әл-Жуфидің (хижраның 256 ж.д.с.) «*Китәбу рафғи әл-иәдәйни фи әс-салаһ*», «*Китәбу әл-қирағати халфа әл-имам*», «*Китәбу әл-әдәби уә әл-муфрад*», «*Китәбу әл-һибә*», «*Китәбу әл-әширибә*», «*Китәбу халқи әфғали әл-ибад*»; **Әбу Хусейн Муслим** ибн әл-Хажжаж әл-Қушәйридің (хижраның 261 ж.д.с.) «*Китәбу әл-интифағи би жулуди әс-сибағ*»; **Әбу Дәуіт Сулейман** ибн әл-Әшнас әс-Сижистанидің (хижраның 275 ж.д.с.) «*Китәбу әз-зуһд*», «*Китәбу әл-қадар*», «*Китәбу аламәй ән-нубууаһ*»; **Әбу Хатим** Мұхаммед ибн Идрис ибн әл-Мунзир әл-Ханзали **әр-Разидің** (хижраның 277 ж.д.с.) «*Китәбу әз-зуһд*»; **Әбу Иса** Мұхаммед ибн Иса **әт-Термезидің** (хижраның 279 ж.д.с.) «*Китәбу әш-шәмәйл*»; **Әбу Бәкір** Абдуллаһ ибн Мұхаммед ибн Ұбәйд ибн Суфиян ибн Қайыс **ибн Әбу әд-Дунияның** (хижраның 281 ж.д.с.) «*Китәбу ән-ниия*», «*Китәбу әт-тәһәжжәуд*», «*Китәбу әл-һидәйн*», «*Китәбу әл-ихлас*», «*Китәбу әл-әулия*» атты кітаптарын жатқызуға болады. Сол секілді жекелеген тақырыптарға қатысты бірнеше хадис жинақтары жарық көрген.

IV БӨЛІМ
ХАДИС
ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ
ІЛІМІ

І ТАРАУ. ХАДИС ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ ІЛІМІНІҢ ШЫҒУЫНА ТАРИХИ ШОЛУ

Мән беріп жете зерттеген адам хабарды жеткізу ілімінің негізі Қасиетті Құран Кәрім мен пайғамбар (с.а.с) сүннетінен бастау алатындығына көзі жетеді. Құран Кәрімде бұл жайында: **“Ей, иман келтіргендер! Егер де сендерге пасық адам бір хабар айта келсе оны тексеріңдер”**²⁴¹, – делінсе, пайғамбар (с.а.с) сүннетінде: *“Бізден бірнәрсе естіп, оны естігеніндей етіп жеткізген адамның жүзін Аллаһ нұрландырсын. Хабар жеткен адам жай тыңдаушы біреуден артық түсінген болуы мүмкін”*, – деп айтылған²⁴². Осы аят пен хадисте хабар алуда дәлдік пен туралықты, оны жаттап басқаға жеткізуде нақтылыққа көңіл бөлу керектігі көрсетілген.

Аллаһ пен Оның елшісінің (с.а.с) осы бұйрығына бойсұнған сахабалар хабарды жеткізу мен қабылдауда туралықты сақтауға тырысып, әсіресе, жеткізуші адамнан күмәнданатын болса, әбден тексеріп алуды дұрыс көрген. Осы кезден бастап адамның халіне байланысты хабарды қабылдау не қабылдамау негізі қаланды. Муслимнің сахихының кіріспесінде Ибн Сири (хижраның 110 ж.д.с.): «Бұрын тізбек жайында сұрамайтын, бірақ бүлік белең алғалы рауилердің есімдері сұрала бастады. Осылайша сүннет иелерінің хадистері алынып, бидғат жолында болғандардың хадистері алынбайтын болды», – деген²⁴³.

Хабарды жеткізушілер тізбегі белгілі болғаннан кейін ғана жарх және тағдил ілімі, тізбектердегі үзік пен тұтастықты және жасырын олқылықтарды анықтау, кейбір хадис жеткізушілерді сынға алу ісі жолға қойылды. Алайда әуелгі кезеңде, кемшілігі

---

²⁴¹ Хұжұрат сүресі, 6.

²⁴² Эт-Термези, Білім кітабы, 2657.

²⁴³ Сахих Муслим, Кіріспе, I, 15.

көп риуилер аз болғандықтан бұл ілімдер кішігірім ілім салалары болатын.

Кейін келе ғұламалар бұл ілімді тереңірек зерттеп, хадис пен хабарларды нақтылау, есте сақтау, жеткізу, күшін жойған хадистер мен басқасының күшін жоятын хадистер сияқты хадис іліміне байланысты ізденістерді көбейте түсті. Алайда мұның бәрі де бір ғалымнан екіншісіне ауызша жеткізіліп отырған.

Уақыт өте жағдай өзгеріп, ілімнің көбісі хатқа түсіп, жинақтала бастаған. Бірақ бұл жинақтар фикһ ілімі, негіздер ілімі, хадис ілімі сияқты әртүрлі ғылым саласында жазылған еңбектермен араласып жатты. Бұған имам Шафиғидің “эр-Рисәлә” және “әл-Умму” деген кітаптары дәлел бола алады. Заман ағысымен хижра бойынша төртінші ғасырда ғылым салалары дамып, терминдер орнығып, әр пән өз алдына жеке-жеке қалыптаса бастаған кезде ғұламалар хадис терминологиясын жеке дара ілім ретінде қалыптастырды.

Осы сала бойынша қазіргі кезге дейін жазылған танымал кейбір еңбектерді атап өтейік:

1. **المُحَدَّثُ الْفَاصِلُ بَيْنَ الرَّأْيِ وَالْوَأَعِي** «Әл-Мухаддису әл-фаасил бәйнә әр-раауи уә әл-уәәғи»

Осы салада ең алғаш жинақ жазған – әл-Қадыи Әбу Мұхаммед әл-Хасан ибн Абдурахман ибн Хәлләд әр-Рамаһурмузи (хижраның 360 ж.д.с.) болатын. Алайда кез келген ілім саласында ең алғаш жарық көрген туындылардың мінсіз болмайтыны секілді, бұл еңбек те хадис терминологиясы саласындағы барлық тақырыптарды қамти алмады.

2. **مَعْرِفَةُ عُلُومِ الْحَدِيثِ** «Мағрифату улуми әл-хадис»

Авторы – Әбу Абдуллаһ Мұхаммед ибн Абдуллаһ әл-Хаким ән-Нисабури (хижраның 405 ж.д.с.). Ол бұл еңбегінде тақырыптарды тиісті түрдегі дәлдікпен реттеген.

3. **مُسْتَخْرَجُ عَلَي مَعْرِفَةِ عُلُومِ الْحَدِيثِ «Әл-Мустахраж алә мағрифати улуми әл-хадис»**

Авторы – Әбу Нуғайым Ахмад ибн Абдуллаһ әл-Асбахани (хижраның 430 ж.д.с.). Ол әл-Хақимнің «Мағрифату улуми әл-хадис» кітабында қалдырып кеткен нәрселерді толықтырып шығуға тырысқан.

4. **الكِفَايَةِ فِي عِلْمِ الرَّوَايَةِ «Әл-Кифая фи илми әр-риуаяһ»**

Авторы – Атақты Әбу Бәкр Ахмад ибн Әли ибн Сәбит әл-Хатибу әл-Бағдади (хижраның 463 ж.д.с.). Бұл кітапта осы пәндегі өзекті мәселелер, хадис жеткізушілерге қойылатын талаптар қамтылған. Бұл еңбек осы ілім саласындағы маңызды қайнар көздердің бірі болып саналады.

5. **الْجَامِعُ لِأَخْلَاقِ الرَّوَايَةِ وَ آدَابِ السَّمَاعِ «Әл-Жәмиғу лиахләәқи әр-рауи уә әдәби әс-сәмиғ»**

Бұл кітапты да әл-Хатибу әл-Бағдади жинақтаған. Бұл еңбекте көбіне хадисті жеткізуші әдебінің қандай болу керектігі талқыланады. Кітап – осы мәселеде жазылған жалғыз әрі баға жетпес зор туынды.

Жалпы, хадис ілімінің қай саласы болса да әл-Хатибу әл-Бағдади әрқайсысына жеке бір кітап жазып кеткен. Тіпті, Хафиз Әбу Бәкір ибн Нукта бір сөзінде: «Туралықты сақтайтын қайсыбір адам болмасын, әл-Хатибтан кейін келген хадистанушылардың бәрі оның кітаптарына мұқтаж екендігін мойындайды»,– деп айтқан.

6. **الإِمَاعُ إِلَى مَعْرِفَةِ أَصُولِ الرَّوَايَةِ وَ تَقْيِيدِ السَّمَاعِ «Әл-Илмәғу илә мағрифати усули әр-риуаяти уә тақийди әс-самағ»**

Авторы – Әл-Қадый Гияд ибн Мұса әл-Йәхсуби (хижраның 544 ж.д.с.). Алайда бұл кітап өз бойында хадис ұғымдарының барлық тақырыбын қамтымаған, тек хабарды есте сақтау мен біреуге жеткізуге байланысты шарттар ғана айтылған. Дегенмен ол осы мәселеде шоқтығы биік, дәл реттілікпен орналастырылған жақсы еңбек.

7. مَا لَا يَسَعُ الْمُحَدَّثَ جَهْلُهُ «Мә лә ясағу әл-мухаддиса жәһлуһу»

Авторы – Әбу Хафс Омар ибн Абдулмәжид әл-Маянажи (хижраның 580 ж.д.с.). Бұл ықшамдалған, шағын еңбек.

8. عُلُومُ الْحَدِيثِ «Улуму әл-хадис»

Авторы – Әбу Амр Осман ибн Абдуррахман әш-Шәһразури (хижраның 643 ж.д.с.). Ол Ибн әс-Салах деген атпен де әйгілі. Оның «Мукаддимату Ибн әс-Салах» атты еңбегі хадис терминологиясы саласындағы өте құнды туынды саналады. Әбу Амр еңбегінің көптеген жылдар бойы біртіндеп жинақталуы себепті кітап өзіндік дәл реттікпен жүйеленбеген. Бірақ ішінен алынар пайдалар мен мағлұматтар жетерлік. Кітаптың өзінен кейінгі ғалымдардың сүйіп оқып, басқаға үйрететін еңбек болғанына оған жасалған түсіндірмелер, қысқартпалар дәлел бола алады.

9. التَّقْرِيبُ وَ التَّيْسِيرُ لِمَعْرِفَةِ سُنَنِ الْبَشِيرِ النَّذِيرِ ”Әт-Тәқрибу уә әт-тәйсиру лимағрифати сүнәни әл-бәшири ән-нәзир”.

Автор – Мухиддин Йәхия ибн Шараф ән-Науауи. (хижраның 676 ж.д.с.). Бұл алдыңғы «Улуму әл-хадис» кітабының ықшамдалған түрі.

10. تَدْرِيبَ الرَّاوي فِي شَرْحِ تَقْرِيبِ النَّوَاوي «Тәдрибу әр-рауи фи шархи тақриби ән-Науауи».

Авторы – Жәләлуддин әс-Суюти (хижраның 911 ж.д.с.). Бұл жоғарыдағы имам ән-Науауидің кітабына жасалған түсініктеме. Кітап өте пайдалы әрі ішіндегі мағлұматтары көл көсір.

11. نَظْمُ الدَّرَرِ فِي عِلْمِ الْأَثَرِ «Назму әд-дурәри фи илми әл-әсәр».

Авторы – Зейнуддин Абдуррахим ибн әл-Хусейн әл-Ирақи (хижраның 806 ж.д.с.). Бұл кітап «Әлфияту әл-Ирақи» деген атпен әйгілі. Бұл кітапты көптеген ғұламалар түсіндіріп, ішіндегі пайдалы тұстардың өте көп екенін айтады. Бұл

кітаптың түсініктемелері көп. Оның ішінде автордың өзінің екі түсіндірмесі де бар.

12. فَتْحُ الْمُعَيْثِ فِي شَرْحِ أَلْفِيَةِ الْحَدِيثِ «Фәтху әл-муғиси фи шар-хи әл-фийяти әл-хадис»

Авторы – Мұхаммед ибн Абдуррахман әш-Шахауи (хижраның 902 ж.д.с.) Бұл Әлфияту әл-Иракидің толыққанды керемет түсіндірмесі.

13. نُحْةُ الْفِكْرِ فِي مُصْطَلَحِ أَهْلِ الْأَثَرِ «Нухбату әл-фикәри фи мусталахи әһли әл-әсәр»

Авторы – Ибн Хажар әл-Асқалани (хижраның 852 ж.д.с.). Бұл көлемі жағынан өте қысқа бірақ маңызы жағынан өте үлкен кітап. Асқалани өзінен бұрын өткен ғұламалар ойлап таппаған тәсілге сүйеніп, кітапты реттеуде, тақырыптарды бөлуде үлкен шеберлік танытқан. Соңынан бұл кітапты өзі түсіндіріп, *«Нухъәту ән-назар»* деген атпен кітап жазып кеткен.

14. الْمَنْظُومَةُ الْبَيْقُونِيَّةُ «Әл-Манзумату әл-Байқуния»

Авторы – Омар ибн Мұхаммед әл-Байқуни (хижраның 1080 ж.д.с.). Өлең түрінде жазылған 34 шумақтан тұратын қысқа әрі нұсқа еңбектердің бірі.

15. قَوَاعِدُ التَّحْدِيثِ «Қауағиду әт-тахдис»

Авторы – Мұхаммед Жәмәлуддин әл-Қасыми (хижраның 1332 ж.д.с.) Бұл кейінен өңделіп, жарық көрген пайдалы еңбектердің бірі.

16. تَيْسِيرُ مُصْطَلَحِ الْحَدِيثِ «Тәйсир мусталахи әл-хадис»

Авторы – док. Махмуд әт-Таххан. Кітап – осы салада соңғы жылдары өте жүйелі әрі ықшамдалған, бірнеше мәрте өңделіп, толықтырылып жарық көрген құнды еңбек.

II ТАРАУ. ХАБАРДЫҢ БІЗГЕ ЖЕТУІ БОЙЫНША БӨЛІНГЕН ТҮРЛЕРІ

Хабар бізге жету жағынан немесе тізбектегі рауилердің санына қарай екіге бөлінеді:

1. Мутауатир

2. Ахад

1. Мутауатир хабар *الْخَبْرُ الْمُتَوَاتِرُ*

Тілдік мағынасы: «Бірінен кейін бірі», «жалғаспалы» деген мағынаны береді.

Терминдік мағынасы:

هُوَ الْخَبْرُ يَرْوِيهِ جَمَاعَةٌ مِنَ النَّاسِ يَسْتَحِيلُ تَوَاطُرُهُمْ عَلَى الْكَذِبِ وَأَنْ يَرُؤُوا
عَنْ مِثْلِهِمْ

Мутауатир - өзара жалған айтуға келісіп алулары мүмкін болмаған бір топ сенімді адамдардың өздері секілді сенімді адамдардан жеткізген хабар.

Шарттары:

Хабардың мутауатир дәрежесіне жетуі үшін мына шарттар керек:

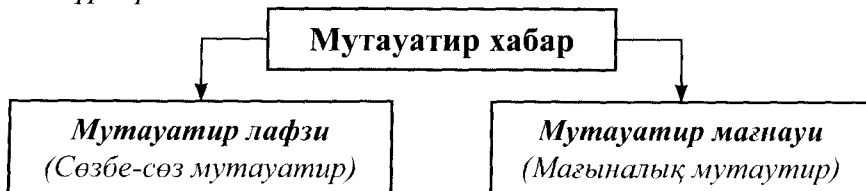
- а) Хабарды бірнеше адамның жеткізуі (Жеткізушілердің ең аз санына қатысты түрлі пікірлер бар. Дұрысырағы он адам)²⁴⁴.
- ә) Тізбектегі жеткізуші топтың тізбектің соңына дейін болуы.
- б) Жеткізуші топтың жалғандыққа өзара келісіп алуының мүмкін болмауы.

²⁴⁴ Әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 450- б.

в) Жеткізушілердің хабары көру, есту, ұстау секілді сезімдерге сүйенуі.

Мысалы, «Біз естідік», «Біз көрдік» деп жеткені секілді. Егер хабар ақыл, қиялға негізделген болса, мутауатир деп есептелмейді.

Түрлері:

а) Мутауатир лафзи. *الْمُتَوَاتِرُ اللَّفْظِيُّ*

Сөзбе-сөз мутауатир. Яғни, хадистің мәтінін барлық рауилер сөзбе-сөз риуаят етеді.

Мысалы: «مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ», «Кімде-кім менің атымнан әдейі жалған сөйлесе, өз орнын тозақтан дайындай берсін»²⁴⁵, – деген хадисті пайғамбарымыздан (с.а.с) жетпістен астам сахаба риуаят еткен. Солайша тізбек көпшіліктің жеткізуімен жалғасады.

ә) Мутауатир мағнауи. *الْمُتَوَاتِرُ الْمَعْنَوِيُّ*

Мағыналық мутауатир. Яғни, рауилердің барлығы риуаят еткен хадистің сөздері әртүрлі болғанымен бір мағынаны береді. Мысалы: Дұға қылған кезде екі қолды көтеру. Пайғамбарымыздан (с.а.с) әртүрлі жағдайларда дұға оқыған кезде екі қолын көтерді деген мағынаны беретін жүзге тарта хадис келген. Бұл хадистердің барлығы бірдей мутауатир емес. Бірақ, пайғамбардың (с.а.с) дұға қылған кезде қол көтергендігі бірнеше жолмен жеткендіктен хадис мағынасы мутауатир дәрежесіне жеткен.

²⁴⁵ Сахих әл-Бұхари, Білім кітабы, 107.

Сол сияқты пайғамбардың (с.а.с) айды екіге бөлгендігі, дажжалдың шығуы, мәсіге мәсіх тарту жайлы келген хадистер мутауатир жолмен жеткен.

Дегенмен, мутауатир жолымен жеткен хадистердің саны өзге хадистерге қарағанда өте аз.

Үкімі: Мутауатир хадис барлық діни істерде, сенімде, фикһта және т.б. ілімдерде бұлтартпас, күмәнсіз дәлел ретінде қабыл етіледі.

Танымал мутауатир хадистер жинақтары:

1. Жәләлуддин әс-Суютидың «*әл-Әзһару әл-мутәнәсира фи әл-әхбари әл-мутауатира*» кітабы. Бұл кітап тарауларға бөлініп реттеліп жазылған.

2. Жәләлуддин әс-Суютидың тағы бір еңбегі «*Қатфу әл-әзһар*». Ол жоғарыда аталған кітаптың ықшамдалған нұсқасы.

3. Мұхаммед ибн Жағфар әл-Каттанидің «*Назму әл-мутәнәсири мин әл-хадиси әл-мутауатири*» кітабы.

4. Мұхаммед Тулун әд-Димашкидің «*әл-Ләәлиу әл-мутәнәсира фи әл-әхадиси әл-мутауатира*» атты кітабы.

2. Ахад хабар *خَبْرُ الْأَحَادِ*

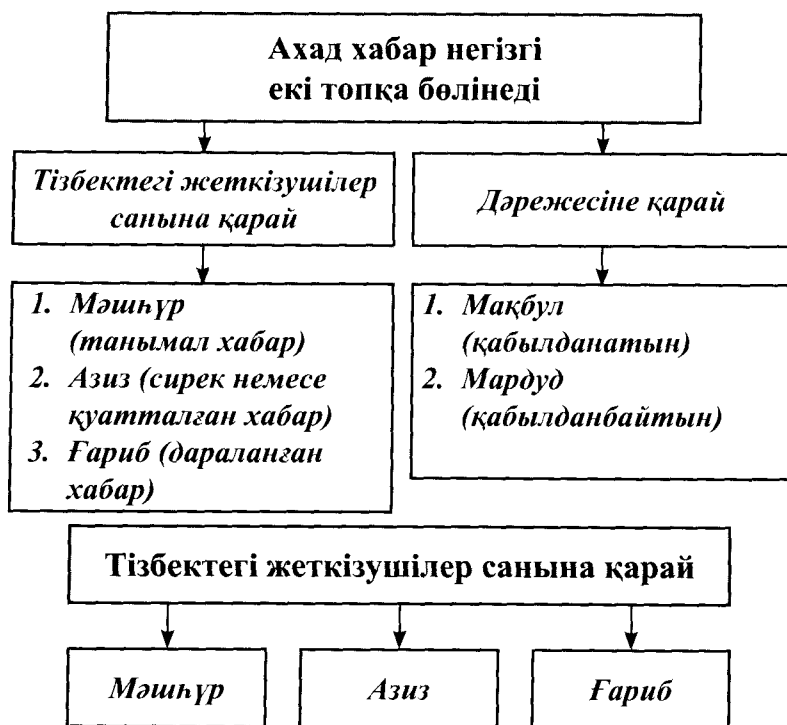
Тілдік мағынасы: Бір санының көпше түрі. Ахад хабар болса, бір адамның жеткізген хабары.

Терминдік мағынасы: *هُوَ مَا لَمْ يَجْمَعْ شُرُوطَ الْمُتَوَاتِرِ*

Ахад дегеніміз - мутауатир дәрежесіне жетпеген хабар.

Үкімі: Қуатты дәлел болып табылады.

а) Мәшһүр хадисُ الْحَدِيثُ الْمَشْهُورُ

Тілдік мағынасы: Танымал, белгілі, кең таралған.

Терминдік мағынасы:

مَا رَوَاهُ ثَلَاثَةٌ فَأَكْثَرُ - فِي كُلِّ طَبَقَةٍ - مَا لَمْ يَبْلُغْ حَدَّ التَّوَاتُرِ

Тізбектің әр сатысындағы рауилер саны үш немесе одан көп болып, бірақ мутауатир дәрежесіне жетпеген хадис.

Мысалы:

«عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ إِنَّ اللَّهَ لَا يَقْبِضُ الْعِلْمَ انْتِزَاعًا يَنْتَزِعُهُ مِنَ الْعِبَادِ، وَلَكِنْ يَقْبِضُ الْعِلْمَ بِقَبْضِ الْعُلَمَاءِ، حَتَّى إِذَا لَمْ يَبْقَ عَالِمًا اتَّخَذَ النَّاسُ رُؤُوسًا جُهَالًا، فَسُئِلُوا فَأَفْتَوْا بِغَيْرِ عِلْمٍ فَضَلُّوا أَضَلَّوْا»

Абдуллаһ ибн Амр ибн әл-Ас (Аллаһ ол екеуіне разы болсын): «Аллаһ елшісінің (с.а.с.): «Расында, Аллаһ пенделерден білімді тартып алмайды, бірақ білімді ғұламаларды алу арқылы жояды. Ол бірде-бір ғұламаны (тірі) қалдырмаған кезде адамдар білімсіз надандарды өздеріне басшы етіп алады²⁴⁶. Сөйтіп оларға сұрақтар қойылса, білімі болмаса да пәтуа шығарып, нәтижесінде өздері де адасады, өзгелерді де адастырады», – дегенін естідім», – деген.²⁴⁷

Бұл хадис тізбегінің әр сатысындағы рауилер саны үш және одан көп, бірақ мутауатир дәрежесіне жетпеген. Сондықтан бұл хадис «мәшһүр» хадис деп аталады.

Кейбір хадистанушылар «мәшһүр» сөзінің орнына «мустафид» терминін қолданған. Бірақ жекелеген ғалымдар тізбегінің басы мен соңы тең болуы талап етілгендіктен мустафид хадис мәшһүр хадиске қарағанда шектеулі десе, басқа ғалымдар мустафид хадис мәшһүр хадиске қарағанда ауқымдырақ деген.

Имам әс-Суюти мәшһүр хадисті сахих және хадис ғалымдары мен жалпы халықтың арасында кең тараған хадистер деп екі топқа бөлген.

Демек, сахих мәшһүр хадиспен қатар терминдік мағынадан тыс мәшһүр хадистер де бар. Олар әртүрлі салада немесе жалпы халықтың тілінде мәшһүр болған хадистер. Бұндай мәшһүр хадистер дұрыс немесе әлсіз яки тізбегі мүлдем жоқ, жалған болуы мүмкін.

а) Хадистанушылар, ғалымдар мен жалпы халықтың арасында танымал болған хадис:

المَسْلَمُ مَنِ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَ يَدِهِ

«Мұсылман тілімен және қолымен мұсылмандарға зиян тигізбеген адам»²⁴⁸

²⁴⁶ Бұл жерде білімсіздерді дінбасы етіп алу туралы айтылған.

²⁴⁷ әл-Бұхари, Білім кітабы, 100; Муслим, 2673.

²⁴⁸ Әл-Бұхари, Иман кітабы, 10, 6484; Ахмад, 163; Әбу Дәуіт, 2481.

ә) **Фикһ ғалымдары** арасында танымал болған кейбір хадистер:

أَبْغَضَ الْحَلَالِ إِلَى اللَّهِ الطَّلَاقِ

«Талақ – Аллаһтың рұқсат еткендерінің ішіндегі ең ұнамсызы»²⁴⁹.

б) **Фикһ негіздері ілімі ғалымдары** (Усул ғалымдары) арасындағы кейбір мәшһүр хадистер:

رُفِعَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأُ وَالنِّسْيَانُ وَ مَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ

«Үмбетімнен қателік, ұмыту мен мәжбүр болған жағдайлары есепке алынбайды»²⁵⁰.

в) **Араб тілі мамандары** арасында мәшһүр болған хадис:

نَعَمَ الْعَبْدُ ضَهَيْبٌ، لَوْ لَمْ يَخَفِ اللَّهَ لَمْ يَعْصِهِ

«Сухайыт неткен керемет адам, Аллаһтан қорықпаса да, Оған қарсы келмейтін еді»²⁵¹.

г) **Жалпы халық** арасында мәшһүр болған кейбір хадистер:

العَجَلَةُ مِنَ الشَّيْطَانِ «Асығыс шайтаннан»²⁵².

اِخْتِلَافُ أُمَّتِي رَحْمَةٌ – рақымдылық»²⁵³.

مَنْ عَشَّنَا فَلَيْسَ مِنَّا «Кімде-кім бізді алдаса, бізден емес»²⁵⁴.

²⁴⁹ Әлсіз хадис. Әбу Дәуіт, 2178; Әл-Хаким сахих деген.

²⁵⁰ Әлсіз хадис. Ибн Мәжә, 2045; Ибн Хиббан мен әл-Хаким сахих деген.

²⁵¹ Негізі жоқ.

²⁵² Әлсіз хадис. Әт-Термези, 2112.

²⁵³ Әлсіз хадис. Әл-Ғазали, Ихия улуми әд-дин, I, 47; Кейбір ғалымдар «негізі жоқ, яғни тізбегі жоқ хадис», – деген. Имам әс-Суюти: «Бізге жетпеген хадис кітаптарында келген болуы мүмкін», – дейді.

²⁵⁴ Сахих Муслим, Иман кітабы, 164; Әбу Дәуіт, Сауда-саттық, 50.

مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ «Кімде-кім өзін таныса, Раббысында таниды»²⁵⁵.

الْمُؤْمِنُ مِرَاةُ الْمُؤْمِنِ «Мүмін мүміннің айнасы»²⁵⁶.

Мәшһүр хадистің үкімі:

Негізінде мәшһүр хадис сахих немесе әлсіз деп сипатталмайды, бірақ зерттеу нәтижесінде мәшһүр хадистің сахих, хасан, әлсіз және жалған екендігі анықталады. Егер терминдік мағынадағы мәшһүр хадис сахих болса, азиз, ғариб хадистерден жоғары тұрады.

Мәшһүр хадис жинақтары:

Мәшһүр хадис жинақтары деген кезде терминдік мағынадағы мәшһүр хадистер емес, тілдік мағынадағы, яғни адамдар арасында кең тараған хадис жинақтарын тілге тиек етеміз. Өйткені терминдік мағынадағы мәшһүр хадистерді жинақтаған еңбектер жарық көрмеген. Сонымен қатар, адамдар арасында дұрыс мәшһүр хадистермен қатар жалған мәшһүр хадистер де қолданыс тапқан. Осындай хадистердің ара-жігін ажырату үшін төмендегі хадис жинақтарына жүгінуге болады.

Кейбір мәшһүр хадис жинақтары:

а) Әс-Сахауидің «*әл-Мақасиду әл-хасана фимә иштәһара алә әлсинә*» кітабы.

ә) Әл-Ажләуанидің «*Кәшфу әл-хафә уә музилу әл-илбәс фимә иштәһара мин әл-хадис алә әлсинәти ән-нас*» атты еңбегі.

б) Ибн әд-Дәйбағи әш-Шәйбәнидің «*Тәлһиз әт-тайһиб мин әл-хабиис фимә йәдуру алә әлсинәти ән-наси мин әл-хадис*» атты еңбегі.

²⁵⁵ Жалған хадис. Мулла Али Қари, әл-Маудуғат, 83-б.

²⁵⁶ Әбу Дәуіт, 49.

ә) *Азиз хадис* الْحَدِيثُ الْعَزِيزُ

Тілдік мағынасы: «Сирек» немесе «күшті» мағынасында келеді. Бұл хадис сирек кездесетіндіктен әрі дәрежесінің күштілігіне сай *азиз* деп аталса керек.

Терминдік мағынасы:

أَنْ لَا يَقْلَ رُؤُوتُهُ عَنْ اثْنَيْنِ فِي جَمِيعِ طَبَقَاتِ السَّنَدِ

Тізбектің әрбір сатысындағы хадис жеткізушілер саны екеуден кем болмаған хадис.

Анықтама түсінігі: Хадис азиз болуы үшін тізбек сатыларының бірінде хадис жеткізушілер саны екі рауиден кем болмауы керек. Ал басқа сатыларында үш немесе одан көп рауилер болса, оқасы жоқ.

Кейбір хадис ғалымдары азиз хадисті екі немесе үш рауиден жеткен хадис деп мәшһүр хадиспен тең қарастырады.

Мысалы: Әнәс ибн Мәликтен, әл-Бұхари мен Муслим, екінші бір тізбекте – Әбу Һурайрадан әл-Бұхари Аллаһ елшісінің (с.а.с):

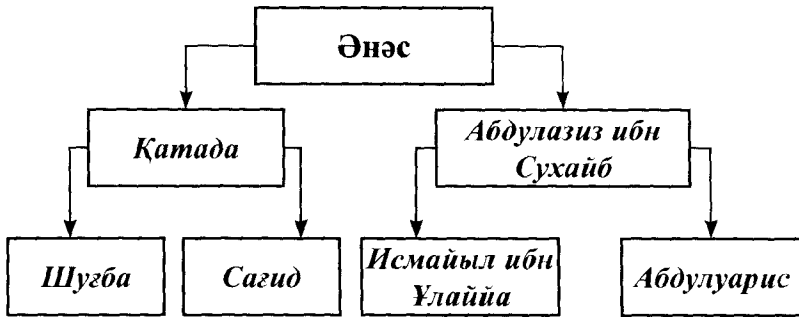
لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّىٰ أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ، وَوَلَدِهِ، وَ النَّاسِ أَجْمَعِينَ

«Сендерден бірің мені әкесінен, баласынан, және барлық адамдардан да артық жақсы көрмейінше, иманы кәміл болмайды»²⁵⁷, – дегенін риуаят етеді.

Бұл хадистің тізбегіне келер болсақ, Әнәстан Қатада және Абдулазиз ибн Сухайб, Қатададан Шуғба мен Сағид, ал Абдулазиз ибн Сухайбтан Исмайыл ибн Ұләйия мен Абдулуарис риуаят етеді, олардан бір топ адам жеткізеді.

Яғни тізбек сатыларындағы рауилер саны екеуден аз келмеген.

²⁵⁷ Әл-Бұхари, Иман кітабы, 14, 15.

б) *Ғариб хадис* الْحَدِيثُ الْغَرِيبُ

Тілдік мағынасы: «Жалғыз», «дара» және «туыстарынан жырақта болу» деген мағыналарды береді.

Терминдік мағынасы:

هُوَ مَا يَنْفَرِدُ بِرَوَايَتِهِ رَأُو وَاحِدٌ

Жалғыз хадис жеткізушінің риуаяты.

Анықтама түсінігі: Тізбек сатыларының бірінде немесе барлығында бір рауидің риуаят етуі. Тізбек сатыларының бірінде жалғыз рауи болып қалғандарында рауилер саны арта-тын болса да хадис ғариб болып саналады.

Көптеген ғалымдар «ғариб» хадисті «фәрд» хадис деп те атайды.

Түрлері: Ғариб хадис дараланған рауидің тізбек сатыларындағы орнына қарай: «ғариб мутлақ», «ғариб нисби» болып екіге бөлінеді.

а) *Ғариб мутлақ* немесе фәрд мутлақ

Анықтамасы: Ғариб мутлақ дегеніміз – тізбектің соңында жалғыз рауидің риуаят етуі. Яғни хадистің сахаба сатысында жалғыз сахабаның риуаяты.

Мысалы: «إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ» «Амалдар ниетпен болады»²⁵⁸. Бұл хадистің тізбегінде Омар ибн әл-Хаттаб (р.а.) дараланады.

²⁵⁸ әл-Бұхари, Иман кітабы, 1; Муслим, 155.

ә) *Ғариб нисби* немесе *фәрд нисби*

Анықтамасы: Хадис тізбегінің ортасында немесе басында жалғыз рауидің риуаят етуі. Яғни хадис тізбегінің аяғында бірнеше рауи болып, тізбектің басқа сатыларының бірінде жалғыз хадис жеткізушінің риуаят еткен хадисі.

Мысалы: Имам Мәлик, Ибн Шиһаб әз-Зухриден, ол Өнәстан (р.а.): «أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ مَكَّةَ وَ عَلَى رَأْسِهِ الْمَغْفَرُ»²⁵⁹ «Пайғамбар (с.а.с.) Меккеге кірген (кезде) басында сауыты болған еді», – деген хадисті жеткізеді. Бұл хадис тізбегінде имам Мәлик дараланады.

Ғариб хадистерге қатысты танымал еңбектер:

- а) Әд-Дарақутнидің «*Ғараибу Мәлик*», «*әл-Әфрад*» атты еңбектері.
- ә) Әбу Дәуіт әс-Сижистанидің «*әс-Сүнәну әлләти тәфәррада бикүлли суннәтин минһа әһлу бәлдәтин*» атты еңбегі.

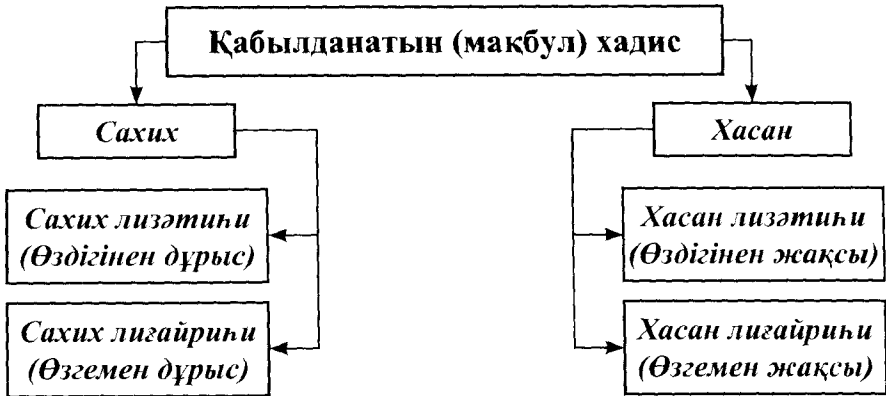
Ахад хабар дәрежесіне қарай екіге бөлінеді:

1. Қабылданатын (Мақбул)
2. Қабылданбайтын (Мардуд)

---

²⁵⁹ әл-Бұхари, Жорықтар кітабы, 4286; Муслим, 450.

III ТАРАУ. ҚАБЫЛДАНАТЫН (МАҚБУЛ) ХАДИС ТҮРЛЕРІ

1. Сахих хадис الْحَدِيثُ الصَّحِيحُ

Тілдік мағынасы: «Дұрыс», «сау» мағыналарын ұғындырады.

Терминдік мағынасы:

مَا اتَّصَلَ سَنَدُهُ بِتَقْوَى الْعَدْلِ الصَّابِغِ، عَنْ مِثْلِهِ إِلَى مُتَّهَاهِ، مِنْ غَيْرِ شُدُودٍ وَلَا عِلَّةٍ

Адал, нақты рауилермен соңына дейін тізбегі жалғасқан, әрі қайшылығы (шәзз) мен хадистің дұрыстығын жоятын бүркеме олқылығы (ъилласы) жоқ хадис.

Шарттары:

اتِّصَالَ السَّنَدِ тізбектің жалғасуы, яғни хадис тізбегіндегі рауилердің әрқайсысы хадисті алдындағы рауиден тікелей алуы.

عَدَالَةُ الرُّوَاةِ жеткізушілердің адалдығы (сенімділігі), яғни хадис тізбегінің әрбір сатысындағы жеткізушілердің мұсылман,

балиғатқа толған, ақыл иесі, тақуа және адамгершілік ізгі қасиеттерге ие болуы.

رَوَاةُ صَبْطِ الرُّوَاةِ жеткізушілердің нақтылығы, яғни хадис тізбегінің әрбір сатысындағы жеткізушілердің еске сақтаған және жазған хадистеріне мұқият болып, айна-қатесіз дәл жеткізуі.

عَدَمُ الشُّذُودِ хадистің шәз болмауы немесе дұрыстықтан ауытқымауы. Шәз дегеніміз – сенімді рауидің өзінен сенімдірек рауиге қайшы риуаят етуі.

عَدَمُ الْعَلَّةِ хадисте ылләннің болмауы, Ыллә дегеніміз - хадистің дұрыстығын жоятын бұркеме олқылық.

Осы бес шарттың бірі жойылатын болса, хадис сахих болып табылмайды.

Мысалы:

Әл-Бұхари «әс-Сахих» жинағында:

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ، قَالَ: أَخْبَرَنَا مَالِكٌ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جُبَيْرِ بْنِ مُطْعِمٍ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَرَأَ فِي الْمَغْرِبِ بِالطُّورِ

«Абдуллаһ ибн Жүсіп, Мәликтен, ол Ибн Шиһабтан, ол Мұхаммед ибн Жубейр ибн Мутғимнен, ол әкесінің: «*Мен Аллаһ елиісінің (с.а.с.) ақшам намазында «әт-Тур» сүресін оқығандығын естідім*», – дегенін жеткізеді»²⁶⁰.

Бұл хадис сахих хадис болып табылады. Өйткені:

- а) Хадистің тізбегі үзілмеген. Тізбектегі жеткізушілер хадисті бір-бірінен естіген.
- ә) Хадис тізбегіндегі рауилердің барлығы адал, яғни сенімді.
- б) Хадис тізбегіндегі рауилердің барлығы хадисті айна-қатесіз, нақты жеткізген. Жарх және тағдил ғалымдары оларды:

²⁶⁰ Сахих әл-Бұхари, Азан кітабы, 247.

- Абдуллаһ ибн Жүсіп: сенімді;
- Мәлик ибн Әнәс: танымал имам, хафиз, сенімділігіне күмән жоқ;
- Ибн Шиһаб әз-Зухри: факих, хафиз, оның сенімділігі мен нақтылығына ғалымдар бір ауыздан келіскен;
- Мұхаммед ибн Жубейр: сенімді;
- Жубейр ибн Мутғим: сахаба деп сипаттаған.

в) Хадисте қайшылық жоқ.

г) Хадис дұрыстығын жоятын бүркеме олқылықтардан ада.

Үкімі:

Сахих хадис шарифатта қандай да бір мәселеге айғақ болуға жарамды. Әрі оған әрбір мұсылман ғибадаттары мен іс-әрекеттерінде жүгіне алады.

Сахих хадис жинақтары:

- Әл-Бұхаридің «*әл-Жамиғу әс-Сахих*» кітабы
- Муслимнің «*әл-Жамиғу әс-Сахих*» кітабы
- Ибн Хузайманың «*Сахих*» кітабы
- Ибн Хиббанның «*Сахих*» кітабы
- Әл-Хақимнің «*Мустадрак*» кітабы

Ең алғаш жарық көрген сахих хадистер жинағы әл-Бұхаридің, сосын Муслимнің сахих хадистер жинағы. «Әл-Жамиғу әс-Сахих» атты бұлекі жинақ мұсылман ғалымдарының бір ауыздан келісуімен Құран Кәрімнен кейінгі сенімді қайнар көз болып табылады. Дегенмен, барлық сахих хадистер тек ол екеуінде ғана қамтылмаған. Әл-Бұхари бір сөзінде: «Әл-Жамиғ кітабыма тек дұрыс хадистерді ғана енгіздім, ұзарып кеткендіктен кейбір сахих хадистерді тастадым», – десе, кейбір деректерде: «Бірнеше сахих хадистерді, ұзақтығымен адамдарды жалықтырып алу қорқынышынан енгізбедім», – деген. Сонымен қатар имам әл-Бұхаридің айтуы бойынша, ол жүз мың

сахих хадисті жатқа білген. Ал өзінің сахих жинағына төрт мыңға жуық хадис ғана енгізгені белгілі.

Муслим: «Мен мұндағы хадистің бәрін сахих деп қоспадым, бәлкім тек ғұламалар дұрыс деп қабылдағандарын ғана қостым», – деп айтқан.

Қалған сахих хадистерді аталған сахих кітаптары мен сүнән кітаптарынан табуға болады.

Басқа сахих жинақтары:

- *Әл-Хафиз Әбу Абдуллаһ әл-Хақимнің «Мустадраку әл-Хақим» деп танылған жинағы.* Бұл кітап өзге кітаптарға қарағанда өте көлемді. Әл-Хақим онда әл-Бұхари мен Муслимнің шарттарына сәйкес, бірақ ол екеуі риуаят етпеген немесе біреуінің шартына сай, бірақ олар риуаят етпеген хадистермен қатар, екі имамның шартына сәйкес болмаған, өзі сахих деп тапқан хадистерді де жинақтаған. Ғалымдар әл-Хақимнің хадистердің дұрыстығына жеңіл қарағандығын алға тартады. Имам әз-Зәһәби оның көптеген хадистеріне шолу жасап, арасынан бірнеше әлсіз, тіпті жалған хадистерді де шығарған.

Тіпті Әбу Сағд әл-Мәләяни: «Әл-Хақимнің «әл-Мустадрак» кітабын бастан аяқ оқып шықтым. Онда әл-Бұхари мен Муслимнің шарттарына сәйкес келетін ешбір хадис көрмедім», – деген. Имам әз-Зәһәби: «Бұл әл-Мәләянидің әсірелеуі, әл-Хақимнің кітабының жартысына жуығы екі имамның шарттарына немесе екеуінің бірінің шартына сәйкес келетін хадистерді қамтиды. Ал төрттен бірі өзінің сахих деп тапқан хадистері мен кейбір олқылықтары бар хадистер болса, қалған төрттен бірі өте әлсіз, кейбірі жалған хадистерді де қамтиды», – деп айтқан.

Ибн Хажар әл-Асқаләни әл-Хақимнің жеңіл желпі қарауының себебін, қол жазбасының өңделмеген күйде қалып, оны ретке келтіруге өмірі жетпегендігін алға тартады.

- *Ибн Хиббанның сахих жинағы.* Бұл жинақ басқа хадис кітаптарына қарағанда дұрыс ретке түспеген. Хадистер тақырыптарға сай немесе рауилерге қарай жүйеленбегендіктен, қандай да бір хадисті табу қиынға соғары анық. Дегенмен, кейінгі кейбір ғалымдар ретке келтірген²⁶¹.

Ибн Хиббан да хадистерді дұрыс деп бағалауда жеңілдік танытқан. Бірақ ғалымдар оның әл-Хакимге қарағанда, аз жеңілдік танытқандығын айтады.

- *Ибн Хузейманың сахих жинағы.* Ибн Хузейманың жинағы аталған екі кітаптан дұрыстығы жағынан жоғары тұрады²⁶².

Мустахраж кітаптары.

Мустахраж дегеніміз – хадис имамының жинақтаған хадистерін, екінші бір хадис ғалымының одан басқа тізбекпен жинаған хадис кітабы. Мустахраж жасаушы сахих жинақ иесімен оның ұстазында немесе ұстазының ұстазында, яки сахабада ұштасуы мүмкін.

Әл-Бұхари мен Муслимнің сахих жинақтарына жасалған мустахраж кітаптары:

Әл-Бұхариге мустахраж жасағандар: Әбу Бәкір әл-Исмайыли, Әбу Ахмад әл-Ғатриффи, Әбу Абдуллаһ ибн Әбу Зұл, Әбу Бәкір ибн Мардауайһ.

Муслимге мустахраж жасағандар: Әбу Ауэнәтә әл-Исфараинидің, Әбу Жағфар ибн Хамдан, Әбу Бәкір Мұхаммед ибн Ражә ән-Нисабури, Әбу Бәкір әл-Жауазки, Әбу Хамид әш-Шарики, Әбу әл-Уалид Хассан ибн Мұхаммед әл-Қураши, Әбу Имран Мұса ибн әл-Аббас, әл-Жуайни, Әбу ән-Насыр әт-Туси, Әбу Сағид ибн Әбу Осман әл-Хиари.

²⁶¹ Әл-Әмир Аләуддин Әбу әл-Хасан Әли ибн Бәлбан ретке келтірген. Оның бұл еңбегі «әл-Ихсан фи тақриби Ибн Хиббан» деп аталады. Ол хижраның 739 жылы дүние салған.

²⁶² Әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 79-82-б.

Әл-Бұхари мен Муслимге де мустахраж жасағандар:

Әбу Нуғайым әл-Асбаһани, Әбу Бәкір әл-Йәзди.

Танымал мустахраж кітаптары:

- а) Әбу Бәкір әл-Исмайылидің әл-Бұхариге жасаған мустахражы.
- ә) Әбу Ауэнәтә әл-Исфараинидің Муслимге жасаған мустахражы.
- б) Әбу Нуғайым әл-Асбаһанидің екеуіне де жасаған мустахражы.

Сахих хадистердің дәрежелері

Сахих хадистер хадис іліміне қатысты кітаптарда келгені бойынша, төмендегідей дәрежелерге бөлінеді:

1. Әл-Бұхари мен Муслимнің бір ауыздан келіскен хадистері, яғни екеуі де риуаят еткен хадистер. Бұндай хадистерге *مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ* «Бір ауыздан келісілген» деп айтылады.
2. Әл-Бұхаридің өзі жеткізген хадистер.
3. Муслимнің өзі жеткізген хадистер.
4. Екеуінің шартына сай, бірақ екеуі риуаят етпеген хадистер.
5. Әл-Бұхаридің шартына сай, бірақ ол риуаят етпеген хадистер.
6. Муслимнің шартына сай, бірақ ол риуаят етпеген хадистер.
7. Әл-Бұхари мен Муслимнің немесе екеуінің біреуінің де шартына сай емес, Ибн Хузейма, Ибн Хиббан секілді имамдардан жеткен сахих хадистер.

2. Хасан хадис *الْحَدِيثُ الْحَسَنُ*

Тілдік мағынасы: «Көркем», «жақсы» деген мағыналарды береді.

Терминдік мағынасы: Ғалымдар «хасан хадис» туралы әртүрлі пікірлер айтқан.

Имам әл-Хаттаби: «Хасан хадис дегеніміз – қайдан алынғаны белгілі, рауилері танымал, көптеген хадистерді қамтитын және көптеген ғұламалар тарапынан қабылданып, көпшілік фикһ ғалымдары қолданған хадис», – десе;

Имам әт-Термези: «Тізбегіндегі хадис жеткізушілер жалғандықпен айыпталмаған, әрі қайшылығы (шәз) болмаған және бірнеше жолдармен жеткен барлық хадисті «хасан» деп білеміз», – деп айтқан.

Ал Ибн Хажар: «Адал, нақтылығы толық, тізбегі жалғасқан, хадистің дұрыстығын жоятын бүркеме олқылығы мен қайшылығы жоқ, ахад жолмен жеткен хабарды сахих лизәтиһи (өздігінен дұрыс) хадис, ал нақтылығында кемшіндік болса, хасан лизәтиһи (өздігінен хасан) дейміз», – деп анықтама берген.

Аталған анықтамалардың ішінде әл-Хаттабидің анықтамасына ғалымдар тарапынан көптеген сындар айтылған. Ал әт-Термези хасан хадистің екінші бір түрі – «хасан лиғайриһи» (өзгемен хасан) хадистің анықтамасын келтірген. Бірақ біздің қозғап отырғанымыз өздігінен хасан (хасан лизәтиһи) болған хадис. Негізінде хасан лиғайриһи хадис әлсіз хадистер санатына жатады, бірақ өзге жолдармен қуатталғандықтан хасан дәрежесін алады. Дұрысырақ анықтама ретінде Ибн Хажардың берген анықтамасын айтуға болады. Оған сүйене отырып, хасан хадисті:

ما اتَّصَلَ سَنَدُهُ بِنَقْلِ الْعَدْلِ الَّذِي خَفَّ صَبْطُهُ، عَنْ مِثْلِهِ إِلَى مُتْنِهَا، مِنْ غَيْرِ
شُدُورٍ وَلَا عِلَّةٍ

Адал, нақтылығы әлсіздеу болған рауилермен соңына дейін тізбегі жалғасқан, қайшылығы (шәз) мен хадистің дұрыстығын жоятын бүркеме олқылығы жоқ хадис деп қорытындылаймыз.

Үкімі: Хасан хадис сахих хадис секілді дәлел болуға жарамды келеді. Сол себепті барлық фикһ ғалымдары айғақ

ретінде ұстанып, онымен амал қылған. Сонымен қатар оған хадистанушылар мен фикһ негіздері ғалымдарының басым көпшілігі сүйенген. Ал кейбір әл-Хаким, ибн Хиббан, ибн Хузейма секілді шарттары жеңіл хадис ғалымдары оны кейбір сахих хадистер қатарына жатқызған.

Мысалы: әт-Термезиде:

«حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ، حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ سُلَيْمَانَ الضَّبْعِيُّ، عَنْ أَبِي عِمْرَانَ الْحَوَنِيِّ، عَنْ أَبِي بَكْرٍ بْنِ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ قَالَ: سَمِعْتُ أَبِي بِحَضْرَةِ الْعَدُوِّ يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ أَبْوَابَ الْجَنَّةِ تَحْتَ ظِلِّ لَالِ السُّيُوفِ ...»

Бізге Қутайба Жағфар ибн Сүлеймен әд-Дубағиден, ол Әбу Имран әл-Жәуниден, ол Әбу Бәкір ибн Әбу Мұса әл-Әшғаридің: «Мен әкемнің (Әбу Мұса) жаумен бетпе-бет келгенде: «Аллаһ елшісінің (с.а.с): «*Жаннаттың қақпалары қылыштың көлеңкесінде...*»,– деп айтқанын естідім»,– дегені риуаят етіледі²⁶³.

Бұл хадис жайында әт-Термези: «*هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ غَرِيبٌ*» «Бұл хасан ғариб хадис»,– деп айтқан. Бұл хадистің хасан болу себебі, хадис тізбегіндегі Жағфар ибн Сүлеймен әд-Дубағиден басқа рауилер сенімді. Ал хадис ғалымдарының айтуынша, әд-Дубағидің хадисі хасан, яғни оның нақтылық сипатында әлсіздік байқалған. Сол себепті аталған хадис сахих дәрежесінен хасан дәрежесіне түскен.

Хасан хадистің дәрежелері:

Сахих хадистердің дәрежелері болғаны секілді хасан хадистердің де дәрежелері бар. Имам әз-Зәһәби хасан хадистердің екі дәрежесін көрсеткен.

1. Ең жоғарғы дәрежесі. Хадистің сахих не хасан екендігінде ғалымдар ортақ пікірде болмаса, яғни бір рауидің хасан хадисіне, басқа хадистанушылар сахих деп баға берген

²⁶³ Әт-Термези, әс-Сүнән, V, 300-б; Док. Махмуд әт-Таххан, Тәйсиру мусталахи әл-хадис, 59-б.

болса, ол хасан хадистердің жоғарғы дәрежесі болып табылады. Мысалы, Ахмад ибн Ханбал:

ثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ عَنْ بَهْزِ بْنِ حَكِيمٍ ثَنِي أَبِي عَنْ جَدِّي قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَنْ أَبْر؟ قَالَ: أُمَّكَ قَالَ قُلْتُ: ثُمَّ مَنْ؟ قَالَ: ثُمَّ أُمَّكَ قَالَ قُلْتُ: ثُمَّ مَنْ؟ قَالَ: أُمَّكَ ثُمَّ أَبَاكَ ثُمَّ الْأَقْرَبَ فَلِأَقْرَبَ

Йәһия ибн Сағид Бәһз ибн Хақимнен, ол әкесінен, әкесі әкесінен (яғни Бәһздің атасынан): «Йә, Аллаһтың елшісі! Кім менің ең жақсы қарым-қатынасыма лайық?» – дедім. Ол (с.а.с.): «Анаң», – деді. Мен: «Сосын кім?» – дедім, ол (с.а.с.): «Анаң», – деді. Мен: «Сосын кім?» – дедім, ол (с.а.с.): «Анаң, сосын әкең, кейін туыстарың және жақындарың», – деді», – деген²⁶⁴.

Бұл хадистің тізбегі үзілмеген, мағынасы басқа бір рауидің хадисіне қайшы емес. Ахмад ибн Ханбал және оның ұстазы Йәһия ибн Сағид – екеуі де танымал имамдар. Йәһия ибн Сағид пен ән-Нәсәи секілді хадис ғалымдары Бәһз ибн Хақимнің сенімділігін айтса, кейбір ғалымдар оның нақтылық сипатының әлсіздігін көрсеткен. Сондықтан бұл хадис ғалымдардың шешімі бойынша хасан хадис болып саналады.

2. Төменгі дәрежесі. Хадистің хасан не әлсіз екендігінде ғалымдар ортақ пікірде болмаса, яғни бір рауидің хасан хадисіне, басқа хадистанушылар әлсіз деп баға берген болса, ол хасан хадистердің төменгі дәрежесі болып табылады. Мысалы: тізбегінде әл-Харис ибн Абдуллаһ, Асим ибн Дамра, Хажжаж ибн Артаһ секілді рауилер бар хадис.

- «Тізбегі сахих хадис» пен «тізбегі хасан хадис» терминдерінің ұғымы.

Хадистанушылардың «هَذَا حَدِيثٌ صَحِيحُ الْإِسْنَادِ» «мынау тізбегі сахих хадис» деуі, «هَذَا حَدِيثٌ صَحِيحٌ» «мынау хадис сахих» деген мағынаны бермейді. Егер хадис ғалымы «мынау хадис сахих» десе, сахих хадистің бес шартын қамтыған хадисті

²⁶⁴ Әбу Дәуіт, 120; Ахмад ибн Ханбал, IV, 342-б.

мақсат еткендігін түсінеміз. Ал, «мынау тізбегі сахих хадис» десе, ол хадистің өзге хадистерге қайшылығы мен бүркеме олқылығына көз жеткізе алмай, тек хадистің тізбегіне қатысты болған «тізбектің жалғасуы», «рауилердің адалдығы мен нақтылығы» сипаттары ғана қамтылған хадисті мақсат етеді.

Сол секілді хадис ғалымдарының «هَذَا حَدِيثٌ حَسَنُ الْإِسْنَادِ» «мынау тізбегі хасан хадис» деуі, «هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ» «мына хадис хасан» деген мағынаны бермейді. Өйткені «тізбегі хасан хадис» сөзі хадистің мәтініндегі олқылықтарға мән берілмей тек тізбек тұрғысынан ғана хадистің хасан екендігін ұғындырады.

Имам әт-Термези мен басқа хадис ғалымдарындағы «حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ» «хасан сахих хадис» сөзінің қолданылуы.

Бұл сөздің мағынасы сырт көзге түсініксіз. Өйткені, хасан хадистің дәрежесі сахих дәрежесіне жетпейтіндігі белгілі. Әрі дәрежелері әртүрлі болған екі ұғым қалайша бір хадиске қолданылады деген сұрақтың туындауы заңды.

Имам әт-Термезидің бұл сөзді қолдану аясын ғалымдар әртүрлі түсіндірген. Олардың ішінде ең жақсы түсініктеме берген – әл-Хафиз Ибн Хажар. Оның түсініктемесін қысқаша келтіре кетейік:

- а) Егер хадистің екі немесе одан да көп тізбегі болса, бұл хадис бір тізбекпен хасан болса, екінші бір тізбекпен сахих дәрежесін алса, бір мәтін бір жолмен хасан, екінші бір жолмен сахих болуы мүмкін.
- ә) Егер хадистің бір ғана тізбегі болса, бұл хадис бір топ хадис ғалымдарының пікірі бойынша, хасан, басқа бір топ хадистанушылардың көзқарасында сахих болса, жоғарыда аталған сөз тіркесі қолданылады.

Ибн Хажардың бұл пікірін имам әс-Суюти де қолдаған.

Хасан хадистер қамтылған жинақтар:

Ғалымдар сахих хадис жинақтары секілді хасан хадистерге арналған арнайы жинақтар жазбаған. Бірақ басым бөлігі ха-

сан хадистерді қамтыған кітаптар көптеп кездестіруге болады. Олардың ішінде кең таралғандары:

Жамиғу әт-Термези. Бұл кітап «Сүнән әт-Термези» атымен танымал. «Хасан» терминін алғаш қолданған әт-Термези болатын. Ол кітабында хасан хадистерді көптеп келтірген.

Сүнән Әбу Дәуіт. Ол өзінің Мекке тұрғындарына жазған хатында, кітабына сахих хадистермен қатар, соған ұқсас әрі жақын хадистерді жазғандығын, сонымен қатар өте әлсіз хадистердің әлсіз екендігін ескерткендігін және кітабына тек жарамды, дұрыс нәрселерді ғана енгізгендігін айтқан.

Сүнән әд-Дарақутни. Имам әд-Дарақутни да «әс-Сүнән» кітабына көптеген хасан хадистерді қамтыған.

3. Сахих лиғайриһи الصَّحِيحُ لِغَيْرِهِ

Анықтамасы: Егер өздігінен хасан (хасан лизәтиһи) болған хадис басқа бір сондай немесе одан күштірек хадиспен қуатталса, «сахих лиғайриһи», яғни өзгемен сахих хадис болып табылады.

Бұл хадистің «сахих лиғайриһи» деп аталу себебі оның сахих болуы тізбегінің дұрыстығы себепті емес, өзге тізбек арқылы қуатталып, сахих дәрежесіне жетуінен. Оны түсінікті болу үшін былай көрсетуге болады:

хасан лизәтиһи + *хасан лизәтиһи* = *сахих лиғайриһи*

Мысалы:

محمّد بن عمرو، عن أبي سلمة، عن أبي هريرة، أن رسول الله صلى الله عليه
و سلم قال: لَوْلَا أَنِ أَشَقَّ عَلَى أُمَّتِي لِأَمْرَتِهِمْ بِالسَّوَاكِ عِنْدَ كُلِّ صَلَاةٍ

Мұхаммед ибн Амр, Әбу Сәләмәдан, ол Әбу Нұрайрадан: «Аллаһ елшісінің (с.а.с.): «Үмбетіме ауыр келмегенде, әр

намаздың алдында тіс тазалауды бұйырар едім» – дегенін жеткізеді»²⁶⁵.

Ибн әс-Салах: «Мұхаммед ибн Амр ибн Алқама тақуалығы, шыншылдығымен танылған. Бірақ соншалықты зерек емес еді, жаттау қабілеті жағынан кейбір хадис ғалымдары оны әлсіз десе, енді біреулері оның шыншылдығы мен танымалдылығына қарап сенімді деп таныған. Осылайша оның хадисі хасан болып табылады. Алайда бұл хадис басқа жолдармен риуаят етілгендіктен рауидің жеке кемшіліктері жойылып, хадис сахих хадистер санатынан орын алады», – деген²⁶⁶.

4. Хасан лиғайриһи *الحسن لغيره*

Анықтамасы: Егер әлсіз хадис бірнеше жолмен жеткен болса, бірақ әлсіздік рауидің жалған сөйлеуі мен пасықтығы себепті болмаса, хадис хасан лиғайриһи деп аталады.

Демек, әлсіз хадис хасан лиғайриһи дәрежесіне мына екі жолмен көтеріледі:

- а) Басқа бір немесе бірнеше жолдармен жетуі керек. Бірақ қуаттап келген екінші әлсіз хадис, бірінші хадистің дәрежесі секілді немесе одан да күштірек болуы қажет.
- ә) Хадистің әлсіздігі, тізбегіндегі рауидің еске сақтау қабілетінің нашарлығы немесе тізбегінің үзілуі мен рауилерінің танымал болмауы себепті болуы керек.

Бұл хадистің «хасан лиғайриһи» деп аталу себебі, тізбегінің жақсы болуы себепті емес, ол өзге тізбекпен қуатталуы арқылы хасан дәрежесіне жеткен. Оны түсінікті болу үшін: *әлсіз + әлсіз = хасан лиғайриһи* деп көрсетуге болады.

Хасан лиғайриһи хадистің дәрежесі хадис лизәтиһи хадистен төмен. Дегенмен хасан хадис дәрежесіне жеткендіктен дәлел ретінде жүгінуге жарамды.

---

²⁶⁵ Әт-Термези, Тазалық кітабы, 22; Бұл хадис басқа жолдармен әл-Бұхариде де келген.

²⁶⁶ Ибн Салах, Улуму әл-хадис, 31-32-б.

Мысалы: әт-Термези:

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ حَجْرٍ حَدَّثَنَا حَفْصُ بْنُ غِيَاثٍ عَنْ حَجَّاجٍ عَنْ عَطِيَّةَ عَنْ ابْنِ عُمَرَ قَالَ:
صَلَّيْتُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الظُّهْرَ فِي السَّفَرِ رَكَعَتَيْنِ وَبَعْدَهَا رَكَعَتَيْنِ

Бізге Әли ибн Хажар Хафс ибн Ғайястан, ол Хажжаждан, ол Атиядан, ол Ибн Омардың: «Пайғамбармен (с.а.с.) бірге сапарда бесін намазын екі ракағат (оқып), кейін екі ракағат оқыдым»,– дегенін жеткізді,– дейді. Имам әт-Термези бұл хадисті хасан деп бағалайды. Өйткені бұл хадис келесі хадиспен қуатталады.

Әт-Термези:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الْمُحَارِبِيِّ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ هَاشِمٍ عَنْ ابْنِ أَبِي لَيْلَى عَنْ
عَطِيَّةَ وَنَافِعٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ قَالَ: صَلَّيْتُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي
الْحَضَرِ وَالسَّفَرِ: فَصَلَّيْتُ مَعَهُ فِي الْحَضَرِ الظُّهْرَ أَرْبَعًا وَبَعْدَهَا رَكَعَتَيْنِ وَصَلَّيْتُ
مَعَهُ فِي السَّفَرِ الظُّهْرَ رَكَعَتَيْنِ وَبَعْدَهَا رَكَعَتَيْنِ

Бізге Мұхаммед ибн Ұбайд әл-Мухариби, Әли ибн Һәшимнен, ол Ибн Әбу Ләйләдан, ол Атия мен Нафиғтен, олар Ибн Омардың: «Пайғамбармен (с.а.с.) бірге тұрғылықты кезде де сапарда да намаз оқыдым. Онымен бірге тұрғылықты кезде бесінді төрт ракағат оқып, кейін екі ракағат оқыдым, ал сапарда онымен (с.а.с.) бірге бесінді екі ракағат (оқып), кейін екі ракағат оқыдым»,– дегенін жеткізді дейді.

Соңғы хадисті жеткізген Ибн Әбу Лейла танымал фикһ ғалымы болағанына қарамастан, нақтылық сипатында кейбір олқылықтардың анықталуы себепті хадис жоғарыда келген хадиспен қуатталып хасан лиғайриһи дәрежесіне жеткен.

5. Мухкам және мухталиф хадистер

المُحْكَمُ وَ مُخْتَلَفُ الْحَدِيثِ

Жоғарыда қабылданатын (мақбул) хабарды дәрежесіне қарай сахих және хасан деп бөліп қарастырдық. Сол секілді қабылданатын хабар амал қылыну және қылынбау жағынан да бөлініп қарастырылады. Сахих немесе хасан хадистерді іс-амалдарымызда негізге алуға болатындығы белгілі, алайда кейбір сахих және хасан хадистер амал қылуға жарамсыз болуы да мүмкін. Осы тұрғыда амал қылуға жарамды хадистерді *мухкам* және *насих*, ал амал қылынбайтын хадистерді *мухталиф* және *мансұх* хадистер деп те бөліп қарастырамыз.

Мухкам хадис дегеніміз – өзі секілді басқа хадиске қарама-қайшы келмеген қандайда бір қабылданған (мақбул) хадис. Жалпылама көпшілік хадистер осы түрге жатады. Мағыналары бір-біріне қарама-қайшы келетін хадистер мухкам хадистермен салыстырғанда өте аз кездеседі.

Мухталиф хадис дегеніміз – мағынасы бір-біріне қарама-қайшы келетін, қабылданатын (мақбул) хадис. Яғни, сахих немесе хасан хадиске қайшы мағынадағы екінші бір сахих немесе хасан хадистің келуі.

Мысалы: Аллаһтың елшісінің (с.а.с): «... لا عُدْوَى وَلَا طِيْرَةٌ...» Аллаһтың қалауынсыз жұқпалы (аурудың, құстың ұшуына (байланысты ырымның кесірі) болмайды...», – деп айтқан хадисі имам Муслимнен;

«فَرَّ مِنَ الْمَجْدُومِ فِرَارًا مِنْ الْأَسَدِ» «*Арыстаннан қашқандай алапестен (жұқпалы аурудан) қаш*» хадисі имам әл-Бұхариден жеткен.

Бұл екі хадистің мағынасы сырт көзге қарама-қайшы келіп тұр. Өйткені бірінші хадис жұқпалы аурудың тарамайтындығын айтса, екіншісі жұқпалы аурудан сақтандырып, олардың кесірі бар екендігін бекітеді. Бірақ ғалымдар екі хадис мағынасының бір-біріне қарама-қайшы келмейтіндігін айтқан,

яғни мағыналарын біріктірген. Олардың бірі – Ибн Хажар. Ол: «Ауру таситын вирустардың жұқпайтындығын көрсеткен пайғамбардың (с.а.с.) «لَا يُعْدِي شَيْءٌ شَيْئًا» «Бірнәрсе екінші бірнәрсеге (Аллаһтың қалауынсыз) жұқпайды» деген хадисін жеткізеді. Мысалы, алапес ауруымен ауыратын түйе сау түйелердің арасына келіп кірсе, басқа түйелерге ауру жұқтыра бастайды. Сол кезде адамдар ауру түйеден жұққандығын айтатындығы сөзсіз. «Бірінші түйеге ауру қайдан жұқты?» – десек, әрине екінші түйе бірінші түйе секілді Аллаһтың қалауымен ауруға шалдықты. Ал жұқпалы алапес ауруынан қашу болса, аурудың алдын алу немесе сақтану үшін айтылған. Өйткені, бір адам науқас адаммен жолығып, кейін сондай ауруға шалдығып қалса, ауруын сол адамнан көріп, Аллаһ тағаланың тағдыры мен қалауын ескермейді», – деген.

Мағынасы қарама-қайшы екі хадис келген кезде төмендегідей қабылдауға рұқсат етіледі:

1. Егер екі хадистің мағынасын біріктіру мүмкін болса, біріктіріліп, онымен амал қылу міндетті болады.
2. Егер екі хадистің мағынасын біріктіру мүмкін болмаса, келесідей әрекет жасаймыз:

- а) Бірінің насих екендігі белгілі болса, соны ұстанып, амал қылынады. Мансұх болғаны тәрк етіледі.
- ә) Егер насих, мансұх екендігі белгілі болмаса, бірін екіншісінен артық көрсететін себептерге жүгіне отырып, бірін таңдаймыз.

б) Насих, мансұх екендігі белгісіз және бірін-бірінен артық көріп таңдау жасау мүмкін болмаса, екеуі де тәрк етіледі. Бірақ бұл сирек кездесетін жайт.

Мухкам және мухталиф хадистерге қатысты танымал әдебиеттер:

1. Имам әш-Шафиғидің «*Ихтиләфу әл-хадис*» атты еңбегі. Ол осы тақырыпта алғаш қалам тартқан.

2. Ибн Құтайбә, әд-Дәйнауаридің «Тәуилу мухталифи әл-хадис» атты еңбектері.
3. Имам әт-Тахауидің «Мушкилу әл-әсәр» кітабы.

6. Насих және мансұх хадистер النَّاسِخُ وَ الْمَنْسُوحُ

Тілдік мағынасы: Насх (النَّسْخُ) сөзінен туындаған *насих* (النَّاسِخُ) сөзі – «күшін жоюушы», «көшіруші» деген мағыналарда қолданылса, *мансұх* (الْمَنْسُوحُ) – «күші жойылған», «көшірілген» деген мағыналарды береді.

Терминдік мағынасы: Насх дегеніміз – шариғат үкімінің кейін келген екінші бір шариғат үкімімен жойылуы. Алғаш келіп үкімі жойылған мәтін *мансұх* деп аталса, кейін келіп, алдыңғы үкімді жойған мәтін *насих* деп аталады.

Насих және мансұх хадистерді анықтап, ажырата білу өте маңызды. Имам әз-Зухри: «Фихр ғалымдарына насих пен мансұхты анықтау оңайға соқпағаны белгілі»,– деген. Осы салада алғашқылардан болып, ерекше танылған имам әш-Шафиғи болатын. Имам Ахмад Мысырдан келген Ибн Уарадан: «Әш-Шафиғидің кітаптарын жаздың ба?» – деп сұраған. Ол: «Жоқ»,– деп жауап берген. Сонда имам Ахмад: «Мүмкіншілікті жіберіп қойыпсың, біз көмескіні баяндауды, хадистегі насих пен мансұхты әш-Шафиғимен сұхбаттаспайынша білмейтін едік»,– деп айтқан²⁶⁷.

Насих пен мансұхты анықтаудың жолдары:

- a) Аллаһ елшісінің (с.а.с) білдіруі. Мысалы: Муслим жеткізген хадистердің бірінде пайғамбарымыз (с.а.с.): «كُنْتُ نَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ، فَرَزَرُهَا فَإِنَّهَا تُذَكِّرُ الْآخِرَةَ» «Мен сендерді қабірлерге барудан тыйған едім, енді бара беріңдер, себебі ол ақыретті еске түсіреді»,– деген²⁶⁸.

²⁶⁷ Док. Махмуд әт-Таххан, Тәйсир мусталаху әл-хадис, 74-б.

²⁶⁸ Муслим, Құрбан шалу кітабы, 37.

Пайғамбардың (с.а.с.) бұл сөзі, бұрын қабірге барудан тыйған хадисінің үкімін жойып отыр.

а) *Сахабалардың білдіруі.* Жәбир ибн Абдуллаһтан жеткен хадисте: «كَانَ آخِرَ الْأَمْرَيْنِ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» «*Аллаһ елшісінің (с.а.с.) екі ісінің соңғысы отқа жылыған нәрсемен дәрет алуды тәрк етуі еді*», – делінген²⁶⁹. Пайғамбардың (с.а.с.) бір ісінің үкімі, екінші бір ісімен мансұх қылынғандығы сахаба тарапынан білінуде.

б) *Тарихты білу арқылы.* Шәддәд ибн Әус риуаят еткен пайғамбардың (с.а.с.): «أَفْطَرَ الْحَاجِمُ وَالْمَحْجُومُ» «*Қан алушының да, қан алдырушының да аузы ашылды (оразасы бұзылды)*»²⁷⁰, – деген хадисінің үкімі Ибн Аббастан жеткен:

«أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ احْتَجَمَ وَهُوَ مُحْرِمٌ، وَاحْتَجَمَ وَهُوَ صَائِمٌ»

«*Пайғамбар (с.а.с.) ихрам күйінде қан алдыратын және ораза кезінде де алдыратын*»²⁷¹ – деген хадистің үкімімен жойылған. Өйткені, кейбір риуаяттарда Шәддәдтің хадисіндегі жайт Меккенің алыну уақытында болған. Ал Ибн Аббас аталған хадисті пайғамбармен (с.а.с.) қоштасу қажылығында бірге болған тұста жеткізген.

в) *Ижмағтың*²⁷² білдіруі. Имам ән-Науауи пайғамбардан (с.а.с.) жеткен: «مَنْ شَرِبَ الْخَمْرَ فَاجْلِدُوهُ، فَإِنْ عَادَ فِي الرَّابِعَةِ فَاقْتُلُوهُ» «*Кімде-кім арақ ішетін болса, дүре соғыңдар, егер (сол*

²⁶⁹ Әбу Дәуіт, Тазалық кітабы, 192.

²⁷⁰ Әбу Дәуіт, Ораза кітабы, 2369.

²⁷¹ Әл-Бұхари, Ораза кітабы, 1938.

²⁷² Ижмағ дегеніміз - мұсылман үмбетінің, Мұхаммед (с.а.с.) дүние салғаннан кейін, әр ғасырлардағы шариғи үкім шығарудағы мужтаһидтердің келісімі.

ісін) *төртінші рет қайталаса өлтіріңдер*»²⁷³, – деген хадис үкімінің ижмағпен жойылғандығын айтқан.

Әсілінде, ижмағ хадистің үкімін жоймайды, тек үкімінің жойылғандығын көрсетеді.

Насих және мансұх хадистерге қатысты көрнекті әдебиеттер:

- а) Әбу Бәкір Мұхаммед ибн Мұса әл-Хазимидің «*әл-Иғтибару фи ән-насих уә әл-мансұх мин әл-әәсәәр*» атты еңбегі.
- ә) Имам Ахмадтың «*ән-Насих уә әл-мансұх*» кітабы.
- б) Ибн Жәузидің «*Тәжриду әл-әхәдиси әл-мансұха*» кітабы.

---

²⁷³ Әбу Дәуіт, Жаза кітабы, 4484.

IV ТАРАУ. ҚАБЫЛДАНБАЙТЫН (МАРДУД) ХАБАР ТҮРЛЕРІ

1. Әлсіз хадис *الْحَدِيثُ الضَّعِيفُ*

Әлсіз хадиске араб тілінде *мардуд* немесе *дағиф* сөздері қолданылады. Оның ішінде «дағиф» сөзі «сахих» термині секілді жалпы мұсылмандардың арасында кеңінен қолданыс тапқан. Яғни «дағиф хадис» деген кезде әрбір мұсылман оның әлсіз хадис екендігін ұғына алады.

Әлсіз хадистің анықтамасы:

«الْحَدِيثُ الضَّعِيفُ هُوَ مَا فَقَدَ شَرْطًا مِنْ شُرُوطِ الْحَدِيثِ الْمَقْبُولِ»

Әлсіз хадис – қабылданған (сахих немесе хасан) хадис шарттарының бірі яки бірнешеуі қамтылмаған хадис.

Дәрежелері: Әлсіз хадис тізбегіндегі үзігі мен жеткізушілерінің әлсіздік дәрежелеріне қарай: әлсіз, өте әлсіз, қабылданбайтын (мункәр) секілді түрлерге бөлінеді. Ал ең жаманы ойдан шығарылған жалған хадис.

Әлсіз хадисті жеткізудің үкімі: Хадис ғалымдары мен басқа да ғалымдардың пікірі бойынша, жалған хадистен басқа әлсіз хадистерді әлсіздік себептері көрсетілмеген болса да келесі екі шартпен риуаят ету рұқсат етіледі:

- а) Аллаһ тағаланың есім сипаттары секілді сенім мәселесіне қатысты болмауы керек.
- ә) Адал мен арамға қатысты шариғат үкімдеріне байланысты болмауы қажет. Яғни әлсіз хадиспен бір нәрсенің халал немесе харамдығы бекітілмейді.

Әлсіз хадиспен амал етудің үкімі: Бұл мәселеде ғалымдар ортақ пікірге келмеген. Алайда, көпшілік ғұламалар әлсіз хадисті тақуалыққа жетелейтін амалдарда қолдануды ұнамды

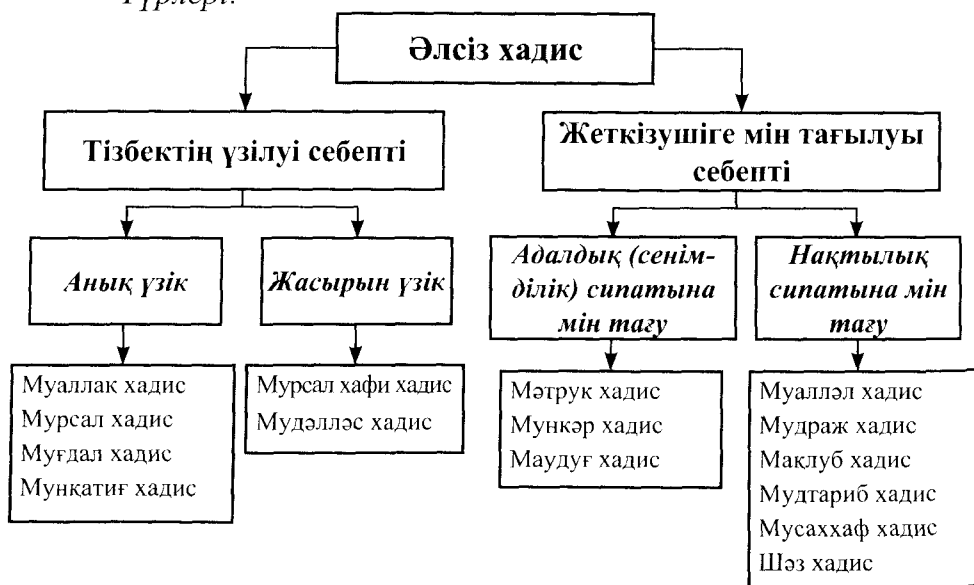
деп тапқан. Бірақ Ибн Хажардың түсіндіруі бойынша, әлсіз хадиспен амал ету келесі шарттармен жүзеге асады:

- а) Хадис өте әлсіз болмауы тиіс.
- ә) Бұрын соңды шариятта негізі бекітілген амалдың аясында қолданылуы қажет.
- б) Амал қылу барысында сүйенген дәлелінің нақтылығына кұлай сенбей, сақтық таныту абзал.

Жалпы әлсіз хадистерге қатысты жазылған танымал әдебиеттер:

- а) Әлсіз рауилерді баяндаған кітаптар: Ибн Хиббанның «*әд-Дуғафа*», имам әз-Зәһәбидің «*Мизану әл-игтидал*» кітаптары. Бұл екі кітапта рауилердің әлсіздігі себепті әлсіз болған хадистер келтірілген.
- ә) Әлсіз хадистердің әртүріне жеке арналған кітаптар. Мысалы: «*әл-Марасил*», «*әл-Иләл*», «*әл-Мудраж*» кітаптары т.б.

Түрлері:

2. Тізбектің үзілуі себепті қабылданбайтын, әлсіз хадистер

а) Муаллақ хадис *الْحَدِيثُ الْمُعَلَّقُ*

Тілдік мағынасы: «Лінген», «байланған» деген мағыналарды береді.

Терминдік мағынасы:

الْحَدِيثُ الْمُعَلَّقُ هُوَ مَا حُذِفَ مِنْ مَبْدَأِ إِسْنَادِهِ رَأَوْهُ أَوْ فَكَتَرُ عَلَى التَّرَالِي

Муаллақ – тізбектің басынан бір немесе бірнеше рауидің бірінен соң бірі түскен хадис.

Тізбектің басы хадисті жеткізген рауимен басталатын болса, соны пайғамбармен (с.а.с.) аяқталады.

Муаллақ хадистің түрлері:

а) Хадис тізбегі тұтастай айтылмай, бірден

«قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: كَذَّاءٌ» «Аллаһ елшісі былай деді» деп келуі.

ә) Хадис тізбегінен сахаба немесе сахаба мен табиғиннен басқа рауилердің түсіп қалуы.

Мысалы: Әл-Бұхари дене мүшелеріне қатысты айтылған хадистер тарауының басында:

«قَالَ أَبُو مُوسَى: غَطَّى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رُكْبَتَيْهِ حِينَ دَخَلَ عَثْمَانُ»

«Әбу Мұса: «Осман кірген кезде пайғамбар (с.а.с.) екі тізесін жапқан еді»,–дейді»²⁷⁴.

Бұл хадис муаллақ хадис. Өйткені әл-Бұхари сахаба Әбу Мұса әл-Әшғариден басқа барлық тізбекті түсіріп тастаған.

Үкімі: Муаллақ хадис қабылданбайды. Өйткені хадистің қабыл болатын қажетті шарттардың бірі – «тізбектің

²⁷⁴ Сахих әл-Бұхари, Намаз кітабы, 12. Имам әл-Бұхаридің бұл хадистің тізбегін толықтай айтпауының себебі, біріншіден хадис тараудың кіріспесінде келсе, екіншіден оны толықтай «сахабалардың қадір-қасиетіне» қатысты кітапта келтіреді.

жалғасуы» жойылған. Ал, тізбектегі бір немесе бірнеше рауидің айтылмауы, рауидің танылмауына себеп болады.

Екі сахих кітабындағы муаллақ хадистердің үкімі: Жоғарыда аталған үкім жалпы муаллақ хадистерге тән болса, әл-Бұхари мен Муслимнің сахихтер жинағындағы муаллақ хадистер ол санатқа кірмейді. Өйткені екі имамның сахих жинағы жайлы сөз еткенде олардың жинақтарына тек сахих хадистерді ғана енгізгендігін және дұрыстығын ғасырлар бойы мұсылман үмбетінің бір ауыздан қабылдағанын тілге тиек еттік. Сонымен қатар әл-Бұхариде көптеп кездесетін муаллақ хадистер жинақтағы негізгі хадистердің қатарына жатпай, тек тараулардың басында кіріспе ретінде немесе негізгі хадисті түсіндіру мақсатында ғана келтірілген. Ал Муслимнің кітабында «Тәйәммум» тарауында ғана бір жерде келген.

ә) *Мурсал хадис* الْحَدِيثُ الْمُرْسَلُ

Тілдік мағынасы: «Жіберілген» деген мағынаны береді.

Терминдік мағынасы: هُوَ مَا سَقَطَ مِنْ آخِرِ إِسْنَادِهِ مِنْ بَعْدِ النَّبِيِّ

Мурсал – тізбегінің соңында табиғиннен кейінгі рауиді түсіп қалған хадис.

Яғни, тізбекте табиғиннен кейін сахаба түсіп қалып, табиғиннің тікелей пайғамбардан (с.а.с.) жеткізген хадисі мурсал хадис деп саналады.

Мысалы: Муслимнің сахихында тізбегі Сағид ибн Мусайябқа жеткен хадисте Сағид:

«أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَهَى بَيْعَ عَنِ الْمُرَابَّةِ»

«Аллаһ елшісі (с.а.с.) «музәбәнә»²⁷⁵ саудасына тыйым салды», – дейді²⁷⁶.

Сағид ибн Мусайяб танымал, жасы үлкен табиғин. Ол хадисті пайғамбардан (с.а.с.) тікелей риуаят етіп, арадағы сахабаны айтпаған немесе арада тағы бір табиғин болуы да

²⁷⁵ «Музәбәнә» дегеніміз - кепкен құрманы жаңа піскен құрмаға сату

²⁷⁶ Сахих Муслим, Сауда-саттық кітабы, 59.

ықтимал. Жасы үлкен болсын, жас болсын, қандай да бір табиғин пайғамбарды (с.а.с.) көрмеген. Олар Аллаһ елшісінің (с.а.с.) сахабаларынан тәлім алған тұлғалар.

Фикһ және фикһ негіздері ілімі (усул) ғалымдарының көзқарасында тізбегінде үзігі бар әрбір хадис *мурсал* болып табылады.

Үкімі: Мурсал хадис, хадистің қабыл болуы үшін қажетті шарттардың бірі «*түзбектің жалғасуы*» шарты жойылғандықтан әлсіз болып есептеледі. Тізбектен сахабадан басқарауидің түсіп қалуы мүмкін болғандықтан, әрі түсіп қалған рауидің танылмауына байланысты хадис қабылданбайды.

Дегенмен, ғалымдар мурсал хадистің үкімі мен оның дәлел болуына қатысты түрлі көзқарастар білдірген. Бұл хадис тізбегіндегі үзілу басқа хадистердің тізбегіндегі үзілу секілді емес. Өйткені, мурсал хадистің тізбегінен көбіне сахаба түсіп қалады, ал барлық сахабалардың сенімді екендігі бір ауыздан келісілген. Сол себепті, олардың бірінің танылмауы зиян тигізбейді.

Мурсал хадиске қатысты ғалымдардың көзқарасы:

- *Әлсіз, қабылданбайды.*

Бұл көпшілік хадистанушылар мен фикһ және фикһ негіздері ілімі ғалымдарының пікірі. Олар тізбектегі түсіп қалған рауидің сахабадан басқа хадис жеткізуші болуы, әрі оның танылмауы себепті қабылданбайтындығын айтады.

- *Дұрыс, дәлел болуға жарамды.*

Бұл Әбу Ханифа, Мәлик ибн Әнәс, Ахмад ибн Ханбал мен бірқатар ғалымдардың көзқарасы. Олар пайғамбардан (с.а.с.) тікелей жеткізген табиғиннің сенімді болуын, әрі оның сенімді рауиден жеткізуін шарт деп біледі. Осы пікірлерін егер сенімді табиғин сенімді рауиден естімеген болса, «Аллаһ елшісі (с.а.с.) былай деді» деп айтуы мүмкін емес екендігімен дәлелдейді.

- *Шарттармен қабылданады.*

Бұл имам әш-Шафиғи мен кейбір ғалымдардың пікірі.

Олар мурсал хадистің қабыл болуына төрт шарт қойған. Оның үшеуі хадисті пайғамбардан (с.а.с.) тікелей жеткізуші рауиге қатысты болса, біреуі хадиске қатысты. Атап айтар болсақ:

- а) Пайғамбардан (с.а.с.) тікелей жеткізген рауидің жасы үлкен әрі танымал табиғин болуы керек.
- ә) Пайғамбардан (с.а.с.) тікелей жеткізген рауиден түсіп қалған рауидің аты сұралған кезде, сенімді деп жауап беруі.
- б) Пайғамбардан (с.а.с.) тікелей жеткізген рауидің риуаяты сенімді хафиздерге қайшы келмеуі тиіс, яғни нақтылық сипаты толыққанды болуы керек.
- в) Аталған үш шартқа қоса, келесі шарттардың бірі болуы керек:
  - Хадис пайғамбарға (с.а.с.) жеткен басқа тізбекпен риуаят етілген болуы қажет.
  - Хадис басқа мурсал жолмен риуаят етілуі ләзім, бірақ оны жеткізген мурсал рауи бірінші хадистегі мурсал рауиден білім алмаған болуы керек.
  - Сахабаның сөзіне сай келуі керек.
  - Көпшілік ғалымдар соған сәйкес пәтуа берген болуы қажет.

Имам әш-Шафиғи мен кейбір ғалымдардың пікірі бойынша, осы шарттар қамтылған кезде ғана мурсал хадис дұрыс әрі дәлел қылуға жарамды болады.

Мурсал сахаби مُرْسَلُ الصَّحَابِيِّ

Мурсал сахаби бір сахабаның жасының кішілігі немесе исламды кеш қабылдауы яки оқиғаның басы-қасында болмауы себепті пайғамбардан (с.а.с.) естімей, көрмей тұрып, пайғамбардың (с.а.с.) сөзі мен ісін жеткізуі. Яғни, сахабаның пайғамбардан (с.а.с.) естімей, екінші бір сахабадан естіген хадисін сол сахабаның атын атамай тікелей пайғамбардан (с.а.с.) риуаят етуі.

Бұндай хадистер көбіне Ибн Аббас, Ибн Зубейр секілді жас сахбалардан жеткен.

Мурсал сахабидің үкімі:

Мурсал сахаби хадис барлық ғалымдардың бір ауыздан келісімі бойынша дәлел болады. Өйткені сахабаның табиғиннен риуаят етуі сирек кездеседі. Риуаят еткен жағдайда да табиғиннен риуаят еткенін білдіреді.

Сахабаның хадис естіген екінші бір сахабаны айтпауы оның хадисіне зиянын тигізбейді.

Ибн Хазм әз-Заһири мурсал сахабиді басқа мурсал хадистер қатарына жатқызып қабылдамайды. Бірақ бұл пікір дұрыс емес.

Мурсал хадиске қатысты әдебиеттер:

а) Әбу Дәуіттің «әл-Марасил» кітабы.

ә) Ибн Әби Хатимнің «әл-Марасил» кітабы.

б) Әбу Сағид Салахуддин әл-Аләйдің «Жамиғу әт-тахсили лиахками әл-марасил» атты еңбегі.

б) Муғдал хадис الْحَدِيثُ الْمُعْضَلُ

Тілдік мағынасы: «Шешімі табылмаған», «қиын келген» деген мағыналарды білдіреді.

Терминдік мағынасы:

«الْحَدِيثُ الْمُعْضَلُ هُوَ مَا سَقَطَ مِنْ اسْنَادِهِ اِنَّانَ فَاكْثَرُ عَلَى التَّوَالِي سَوَاءً كَانَ فِي اَوَّلِ السَّنَدِ اَوْ وَسَطِهِ اَوْ مُنْتَهَاهُ»

Муғдал – тізбегінің басында, ортасында немесе аяғында бірінен соң бірі екі немесе одан көп рауи түсіп қалған хадис.

Мысалы: Әл-Хақим «Мағрифату улуми әл-хадис» атты кітабында әл-Қағнаби Мәликтің Әбу Һурайрадан (р.а.): «Аллаһ елшісінің (с.а.с.):

لِلْمَمْلُوكِ طَعَامُهُ وَكِسْوَتُهُ بِالْمَعْرُوفِ، وَلَا يُكَلَّفُ مِنَ الْعَمَلِ إِلَّا مَا يُطِيقُ

«Қол астындағы адамға тамағы мен киімі туралықпен болып, шамасы келетін ғана жұмыс жүктеледі»,– дегенін

жеткізеді. Әл-Хаким: «Бұл – муғдал хадис, имам Мәлик «әл-Муатта» кітабында осылай жеткізген»,– дейді.

Бұл хадис муғдал, өйткені, Мәлик пен Әбу Һурайраның арасында екі рауи бірінен соң бірі түсіп қалған. Бұны осы хадистің әл-Муаттадан басқа деректерде келген тізбегінен көруге болады. Онда Мәлик хадисті Мұхаммед ибн Ажләннан, оған әкесі Әбу Һурайрадан (р.а.) жеткізеді²⁷⁷.

Үкімі: Муғдал хадис әлсіз хадистердің қатарына жатады. Тізбегінен бірнеше рауидің түсіп қалуына байланысты, оның мурсал және мунқатиғ хадистерден дәрежесі төмен.

Муғдал хадис пен муаллақ хадистердің ұқсастығы:

а) Муғдал хадис пен муаллақ хадис бір жағдайда ғана бірдей болады. Егер тізбектің басынан екі рауи бірінен соң бірі түсіп қалатын болса, хадис муғдал әрі муаллақ болып табылады.

ә) Екі жағдайда бір-бірінен бөлек болады.

- Егер тізбектің ортасынан екі рауи бірінен соң бірі түсіп қалған жағдайда, хадис муаллақ емес, муғдал хадис болып есептеледі.
- Егер тізбектің басынан бір рауи түсетін болса, муғдал емес, муаллақ хадис саналады.

Муғдал хадиске қатысты кейбір әдебиеттер:

а) Сағид ибн Мансұрдың «*Китәбу әс-Сүнән*» кітабы.

ә) Ибн Әбу Дунияның еңбектері.

в) Мунқатиғ хадис **الْحَدِيثُ الْمُنْقَطِعُ**

Тілдік мағынасы: «Үзілген» деген мағынада қолданылады.

Терминдік мағынасы: Фикһ, фикһ негіздері ілімі ғалымдары мен бір топ хадистанушылардың анықтамасы:

الْمُنْقَطِعُ مَا لَمْ يَتَّصِلْ إِسْنَادُهُ عَلَى أَيِّ وَجْهِ كَانَ انْقِطَاعُهُ

²⁷⁷ Әл-Хаким, Мағрифату улуми әл-хадис, 46-47-б.

Мунқатиғ – тізбегі қай жерінен болмасын үзілген хадис²⁷⁸.

Бұл анықтама бойынша, мунқатиғ хадистің тізбегінің басында, ортасында немесе соңында үзілуі бар мурсал, муғдал, муаллақ хадистерден айырмашылығы жоқ. Ал көпшілік хадис ғалымдары мунқатиғ хадисті мурсал, муғдал, муаллақ хадистерден бөлек түсіндіреді.

Көпшілік хадис ғалымдарының түсінігіндегі мунқатиғ хадис:

هو ما سَقَطَ مِنْ إِسْنَادِهِ رَاوٍ أَوْ أَكْثَرَ قَبْلَ الصَّحَابِيِّ، لَا عَلَى التَّوَالِي

Тізбегінен сахабаның алдында әр жерден бір немесе бірнеше рауи түскен хадис.

Яғни, тізбегіндегі үзілуі мурсал, муғдал, муаллақ хадистердің тізбегіндегі үзілуге сай келмеген хадис.

Мысалы: Имам әт-Термези, Ахмад, Мәлик жеткізген хадисте Әбу Қаләбаның Айша анамыздан (р.а.) пайғамбарымыздың (с.а.с.):

إِنَّ مِنْ أَكْمَلِ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا وَأَلْطَفُهُمْ بِأَهْلِهِ

«Расында мүміндердің ішіндегі иманы ең кәмілі – мінез-құлқы өте жақсы болып, отбасына аса жұмсақтық танытқаны», – дегенін риуаят етеді.

Хадистің тізбегіндегі Әбу Қаләба тікелей Айша анамыздан (р.а.) естімегендігі үшін хадистің тізбегі үзілген болып табылады. Сол үшін бұл хадис мунқатиғ деп аталады. Бұл хадистің тізбегіндегі үзілу мурсал, муаллақ, муғдал хадистердің тізбегіндегі үзілулерге ұқсамайды.

Үкімі: Мунқатиғ хадисте оның қабыл болуы үшін қажетті шарттардың бірі – *«түзбектің жалғасуы»* шарты жойылғандықтан, түсіп қалған рауидің танылмауына байланысты хадис қабылданбай, әлсіз болып есептеледі.

²⁷⁸ Әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 170-б.

2) Мудәлләс хадисُ الْحَدِيثُ الْمُدَّلَّسُ

Тілдік мағынасы: Мудәлләс араб тілінде «التَّدْلِيْسُ» «тәдлис» түбірінен туындаған сөз. «Тәдлис» сөзі сатып алушыдан заттың айыбын жасыру немесе ақ пен қараны шатастыру мағыналарында қолданылады.

Терминдік мағынасы: إخْفَاءُ عَيْبٍ فِي الْإِسْنَادِ، تَحْسِينٌ لظَاهِرِهِ
«Сырт көзге дұрыс көрінгенімен тізбегінде айыбы жасырылған хадис».

Тізбекті шатастыру تَدْلِيْسُ الْإِسْنَادِ

Анықтамасы: Тізбекті шатастыру (тізбектегі тәдлис) бір рауидің әдетте кездесіп, хадис алып жүрген рауиден естімеген хадисін содан естідім деп ойлап жеткізуі.

Яғни, рауи өзінің хадис естіп жүрген ұстазынан алмаған хадисті шатастырып, сол ұстазынан риуаят етуі. Негізінде ол хадисті басқа бір ұстазынан естіген болатын. Солайша, ол екінші ұстазын айтпай, хадисті бірінші ұстазынан жеткізеді. Дегенмен ол «سَمِعْتُ» «естідім» «حَدَّثَنِي» «маған айтты» деген сөздермен риуаят етпей, «قَالَ» «айтты» «عَنْ» «(пәленше)ден» деген сөздермен жеткізеді.

Сол үшін де шатастырған рауи жалған сөйлеуші болып табылмайды.

Мысалы: Әл-Хақимнен жеткен деректе Әли ибн Хашрам былай дейді: «Бізге Ибн Ұяйна хабарды әз-Зуһриден жеткізді, сол кезде одан (Ұяинадан): «Әз-Зуһриден естідің бе?» – деп сұрағанда, ол: «Жоқ, тіпті әз-Зуһри естіген адамнан да естігенім жоқ. Маған Абдурразақ, Муаммардан, ол әз-Зуһриден жеткізді», – деді».

Бұл жерде Ибн Ұяйна өзі мен әз-Зуһридің арасындағы екі рауиді айтпай риуаят еткен.

Үкімі: Көпшілік ғалымдар бір ауыздан өте жағымсыз іс екендігін айтқан. Сол себепті де кейбір ғалымдар шатастыруды жалғандықпен теңеген.

Тізбекті реттеудегі шатасу تَدْلِيْسُ التَّسْوِيَةِ

Анықтамасы: Тізбекті реттеудегі шатасу бір рауидің бірін-бірі көрген екі сенімді рауидің арасындағы әлсіз хадис жеткізушіні тізбектен түсіріп тастап, хадис тізбегін реттеуі. Солайша хадис тізбегіндегі рауилердің барлығы сенімді болып табылады.

Мысалы: Жарир ибн Хазым әл-Харис ибн ән-Надырдан (*сенімді*), ол Йәзид ибн әл-Хасаннан (*әлсіз*), ол әл-Мансұр ибн Хазымнан (*сенімді*).

Йәзид ибн әл-Хасан бір-бірімен кездескен екі сенімді рауи әл-Харис ибн ән-Надыр мен әл-Мансұр ибн Хазымның арасындағы әлсіз рауи. Жарир ибн Хазым тізбекті реттеу мақсатында Йәзид ибн әл-Хасанды тізбектен түсіріп тастаса, хадис тізбегінде шатасу көрініс тауып, хадисті естіген адамдар оны әл-Харистің әл-Мансұрдан естіп, жеткізгендігін түсінеді. Осылайша тізбекті реттеудегі шатастыру орын алады.

Тізбекті реттеудегі шатастыру (тәдлису әт-тәсуия) тізбектегі шатастыру (тадлису әл-иснәд) түрлерінің бірі ретінде де қарастырылады.

Үкімі: Өте жағымсыз, харамға жақын мақруһ. Әл-Ирақи: «Шатастыру әдейі жасалған болса, мүлдем қабылданбайды», – деген.

Ұстаздарды шатастыру تَدْلِيْسُ الشُّوْخ

Анықтамасы: Бір рауидің хадис естіген ұстазын танытпау мақсатында адамдар арасында танымал болмаған атымен, лақабымен немесе сипатымен атауы.

Рауидің ұстазын былай атау себептері:

- а) Ұстазы әлсіз немесе сенімсіз болуы мүмкін;
- ә) Ұстазы рауидің өзінен жас болуы;
- б) Ұстазынан көп хадис жеткізгеннен кейін, оны қайта-қайта бір атпен атай бергенді ұнатпай, басқа есімдері немесе лақаптарымен атағанды жөн санауы мүмкін.

Мысалы: Егер рауи Мұхаммед ибн Сағид айтты деп хадис риуаят етсе, естіген адам оның қай Мұхаммед ибн Сағид екендігін білмейді. Өйткені Мұхаммед ибн Сағид есімді бірнеше сенімді рауилер бар. Егер оны *әл-Маслуб*, яғни Мұхаммед ибн Сағид *әл-Маслуб* деген танымал лақабымен атаса, мәселенің мән-жайы белгілі болып, хадисті естіген адамға оның пайғамбар (с.а.с.) атынан жалған сөйлейтін *әл-Маслуб* екендігі анықталған болар еді. Сол үшін де рауи ұстазын танытпау мақсатында оны адамдар арасында танымал болған лақабымен атамаған.

Арабтарда жекелеген тұлғалар көбіне негізгі атымен аталмай, адамдар арасында Әбу әл-Хасан, Әбу Ханифа деген секілді «пәленшенің әкесі» деп, немесе әл-Бұхари, әт-Термези деген секілді дүниеге келген жеріне қарай аталған лақап аттарымен танымал болған. Сол секілді кейбірі өзіне тән сипаттарымен де танылған. Рауи ұстазын адамдар арасында танылмаған атымен немесе лақабымен яки сипатымен атайтын болса, ол ұстаздарды шатастырған болып табылады.

Танымал қарилердің бірі Әбу Бәкір ибн Мужаһид: «Бізге Абдуллаһ ибн Әбу Абдуллаһ жеткізді»,– дейді. Ол бұнымен Әбу Бәкір ибн Әбу Дәуіт әс-Сижистаниді айтқысы келген еді.

Үкімі: Тізбектегі шатастырумен салыстырғанда жеңілдеу мәкруһ болып табылады. Өйткені, шатастырған рауи тізбектен ешкімді түсірмейді.

Жалғау арқылы шатастыру تَدْلِيْسُ الْعَطْفِ

Анықтамасы: Рауидің хадисті өзінің ұстазынан жеткізгендігін анық айта отырып, сол ұстазына хадис алмаған екінші ұстазын қосып риуаят етуі.

Мысалы: Бір рауи, бізге Хусейн мен Муғира Ибраһимнен жеткізді деп айтқанымен, ол хадисті ұстазы Хусейннен ғана естіген, бірақ оған Муғираны жалғау арқылы шатастырады.

Елді мекенді шатастыру تَدْلِيْسُ الْبِلْدَانِ

Мысалы: Мысырдағы бір рауи, маған бұл хадисті пәленше Андалуста айтты деп Мысырдағы Андалус деген жерді мақсат етсе, оны естіген адамдар рауидің Андалусқа (Испанияның мұсылмандар билік құрған кездегі атауы) барған екен деп ойлайды.

Сол секілді, Бағдат өңірінен болған бір рауи, маған Мауараннәһрден, яғни өзеннің арғы жағындағы елден пәленше жеткізді деп, Дижлә өзенінің арғы жағын мақсат етеді. Бірақ оны естіген кейбір адамдар оны жалпыға танымал Мауараннәһр (Орта Азия) еліне барып хадис естіген екен деп ойлайды.

Хадис жеткізушінің қай жерді айтып отырғандығы естіп отырған адамдарға түсінікті болғанда ғана хадисті осылайша жеткізуге болады, әйтпесе, хадисті былай жеткізу мәкруһ болып есептеледі. Бұл шатастыру көбіне ұстаздарды шатастырумен (тадлису әш-шуюх) бірге қарастырылады.

Жалпы тәдлисті анықтау жолдары:

Тадлис (шатасу) келесі екі жолдың бірімен:

- а) Тадлис қылушының өзінің білдіруі арқылы;
- ә) Хадис ғалымдарының зерттеулері мен ізденістерінің нәтижесінде анықталады.

Тадлис пен тадлис қылушыларға (мудаллис) қатысты кейбір әдебиеттер:

- а) Әл-Хатиб әл-Бағдадидің мудаллис, яғни шатастырушы тұлғаларды камтыған «*әт-Тәбиин лиәсмәи әл-мудәллисин*» атты кітабы. Сол секілді оның шатастырудың түрлеріне қатысты еңбектері де бар.
- ә) Бурһануддин ибн әл-Халабидің де «*әт-Тәбиин лиәсмәи әл-мудәллисин*» кітабы.
- б) Әл-Хафиз ибн Хажардың «*Тағрифү әльү әт-тақдис бимәратиби әл-маусуфина би әт-тәдлис*» кітабы.

ә) Жасырын мурсал хадис *المُرْسَلُ الْخَفِيُّ*

Анықтамасы:

أَنْ يَرَوِيَ الرَّوَايَ عَمَّنْ لَقِيَهُ، أَوْ عَاصِرَهُ، مَا لَمْ يَسْمَعْ مِنْهُ، بِلَفْظٍ يَحْتَمِلُ
السَّمَاعَ

Бір рауидің өзінің кездескен немесе замандасы болған, бірақ одан ешқандай хадис жеткізбеген рауиден сол айтты деп одан естімеген хадисті жеткізуі.

Мысалы: Ибн Мәжә Омар ибн Абдулазиздің Ұқба ибн Әмірден жеткізген пайғамбардың (с.а.с.): «*رَحِمَ اللَّهُ حَارِسَ الْحَرَسِ*» «*Аллаһ сақшылардың күзетшісін мейіріміне бөлесін*»²⁷⁹,— деген хадисін риуаят етеді. Омар ибн Абдулазиз Ұқбамен кездеспеген.

Мурсал хафи (жасырын мурсал) мен тізбектегі тадлистің (шатастырудың) айырмашылығы:

Жасырын мурсал еткен рауи мен тізбекті шатастырған рауи де хадис естімеген адамнан хадис естідім деп жеткізеді. Бірақ жасырын мурсал қылушы ол адамнан мүлдем хадис естімеген болса, тізбекті шатастырған рауи бұрын соңды хадис алып жүрген ұстазынан естімеген хадисті содан естідім деп жеткізеді.

²⁷⁹ Ибн Мәжә, Жиһад кітабы, 2769.

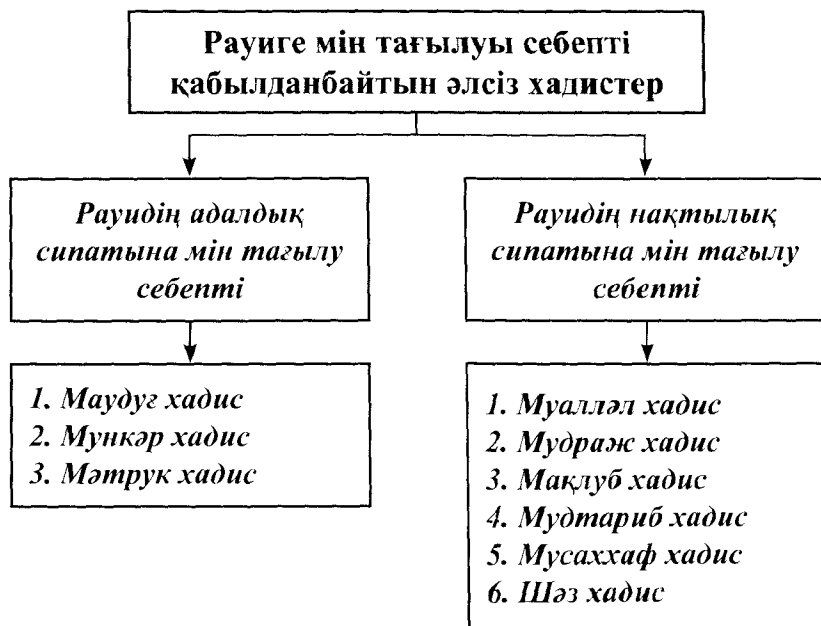
Жасырын мурсалды анықтаудың жолдары:

- а) Хадис мамандары рауидің хадис жеткізіп отырған адамнан сол хадисті естімегендігін немесе одан мүлдем хадис алмағандығын айтуы.
- ә) Рауидің хадис жеткізген адамынан мүлдем хадис естімегендігін немесе жеткізіп отырған хадисті одан алмағандығын білдіруі.

Үкімі: Тізбекте сырт көзге білінбейтін үзілудің орын алуы себепті хадис әлсіз болып табылады.

Танымал әдебиеттер: Әл-Хатибу әл-Бағдадидің «*әт-Тафсилу лимубһами әл-мәрасил*» кітабы.

3. Рауиге мін тағылуы себепті қабылданбайтын әлсіз хадистер

а) Маудуғ хадис الْحَدِيثُ الْمَوْضُوعُ

Тілдік мағынасы: «Қойылған» деген мағына береді.

Терминдік мағынасы:

هو الكذب، المُخْتَلَقُ، المَصْنُوعُ، الْمَنْسُوبُ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

Маудуғ – Аллаһ елшісінің (с.а.с.) атынан ойдан шығарылған жалған хадис.

Үкімі: Әлсіз хадистердің ең жаманы. Кейбір ғалымдар жалған хадисті әлсіз хадистердің қатарына қоспай, бөлек қарастырған.

Жалған хадисті риуаят етудің үкімі:

Ғалымдар бір ауыздан жалған хадисті біле тұра риуаят етуге тыйым салады. Жеткізген жағдайда да жалған екендігі айтылуы керек. Мұсылманның хадисінде пайғамбарымыз (с.а.с.): «Кімде-кім жалған деп ойлаған хадисті менің атымнан жеткізген болса, ол – жалған сөйлеушілердің бірі», – деген²⁸⁰.

Жалған хадистерді шығарудың жолдары:

- а) Жалған сөйлеуші өзінің ойынан хадис шығарып, оған жалған тізбек құрады.
- ә) Жалғаншы белгілі данышпан тұлғалардың сөздерін алып, соған жалған тізбек құрады.

Жалған хадистердің жалған екендігін анықтау жолдары:

Ибн әл-Қайым пайғамбар (с.а.с.) хадистерін жинақтап, зерттеу жолында өмірін сарп еткен кейбір хадис ғалымдары хадис тізбегіне үнілмей-ақ оның жалған екендігін анықтай алатындай қасиетке ие болғандығын айтады. Сонымен қатар ол хадистің жалған екендігін анықтаудың жолдарын ұсынады. Олардың кейбірі мыналар:

1. Жалған сөйлеушінің мойындауы.

Мысалы: Әбу Исма Нұх ибн Әбу Мариямның Құран Кәрім сүрелерінің артықшылығына қатысты жалған хадис шығарғандығын мойындауы²⁸¹.

---

²⁸⁰ Сахих Мулиминнің кіріспесі, имам ән-Науайдін түсіндірмесі, I, 62-б.

²⁸¹ Әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 246-б

2. Рауидің жалған сөйлегендігінің анықталуы.

Хадис жеткізуші өзі дүниеге келмей тұрғанда өмірден озған адамның аузынан хадис естігенін айтатын болса, оның жалған сөйлеп тұрғандығы белгілі болады.

3. Аллаһ елшісінің (с.а.с.) айтуы мүмкін болмаған тым әсірелеушілігі бар сөздер.

Бұндай жалған хадистерді көптеп кездестіруге болады. Мысалы: «Кімде-кім «Лә иләһә иллә Аллаһ» деп айтса, Аллаһ оның әр сөзінен жетпіс мың тіл жаратады, әрқайсысы жетпіс мың тілде Аллаһтан кешірім сұрайды» және «Кімде- кім жүз ракағат намаз оқыса, оған жаннаттан жетпіс мың қала беріліп, әрбір қаланың жетпіс мың сарайы болады, әрбір сарайда жетпіс мың хор қыздары болады» деген секілді.

4. Ақылға, қисынға қайшы келуі.

Мысалы: «Баклажанды неге жесең соған», яғни шипа болсын десең шипа, жолым болсын десең жолың болады және «Егер адам сөйлеп отырып түшкірсе, ол оның сөзінің растығын білдіреді» деген жалған хадистердің ақиқат ауылынан алыс екендігі айдан анық. Өйткені баклажанның ондай күш күдіретінің жоқ екендігін және жалған сөйлеп отырып түшкіретіндерді көретініміз белгілі.

5. Оғаш сөздер мен кемітіп, мазақ қылу мақсатында айтылған сөздердің болуы.

6. Егер сүннетке анық қайшы келетін болса, яғни зұлымдық пен арсыздықты, мән-мағынасы жоқ сөздерді камтып, бұрыс нәрсені дәріптеп, ақиқатты алыстатса.

Мысалы, бұған Мұхаммед немесе Ахмедесімді адамдардың мадақталуы және солай деп аталған кісілердің тозаққа кірмейтіндігі жайлы келген жалған хадистерді келтіруге болады. Өйткені, бұндай сөздер дініміздегі адам баласының тозақ отынан есімі немесе лақабы арқылы құтыла алмайтындығы, одан тек әрбір адамның иманы мен істеген амалы арқылы ғана сақтана алатындығын ұғындыратын ақиқатқа қайшы келеді.

7. *Хадис мағынасының дұрыс болмауы немесе грамматикалық қателердің орын алуы.*

Мысалы: «Егер Аллаһ тағала ашуланса, уахиді парсы тілінде түсіреді, ал риза болса, араб тілінде түсіреді».

8. *Хадистің пайғамбарлардың (с.а.с), оның ішінде уахиді ғана айтқан Аллаһ елиісінің (с.а.с.) сөзіне ұқсамауы.*

Мысалы: «Сұлу адамға қарау – ғибадат» және «Сұлу жүзді, кара көзді болыңдар, өйткені Аллаһ көрікті адамды отпен азаптаудан ұялады», – деген жалған хадистер секілді.

9. *Хадисте белгілі тарихи жыл санаулардың болуы, яғни, осындай жылы мынадай оқиға болады немесе болды» деген секілді. Мысалы: «Егер жүз елуінші жыл болса, сендердің балаларыңның жақсысы қыздарың болады».*

10. *Хадистің Құран Кәрімде нақты келген ақиқатқа қайшы келуі.*

Мысалы: «Қыз балаларды тірідей көму жақсы амалдардан болып табылады» деген секілді.

11. *Хадистің ешбір хадис жинақтарында келмеуі.*

Жалған хадистердің пайда болу себептері:

1. Саяси келеңсіздіктер;
2. Сенім мәселесіндегі (иғтикади) келіспеушіліктер;
3. Исламға қарсы дұшпандық;
4. Ұлтшылдық пен мәзһаб бірбеткейлігі, яғни өз ұлтын немесе тайпасы мен ұстанған бағытын жақтап, басымдылығын алға тарту;
5. Қиссашылар немесе күнкөріс камы үшін жалған сөйлеу;
6. Адамдарды қызықтырып, әрі ескерте отырып дінге шақыру;
7. Халифа мен басшыларға жағымпаздану;
8. Ашу үстінде айту;
9. Кез-келген мағынасы жақсы сөздерге тізбек ойлап табу.

Жалған хадистерге қатысты танымал әдебиеттер:

1. Ибн әл-Жәузидің «*әл-Маудугат*» кітабы.
Бұл осы тақырыпта ең алғаш жазылған еңбек болып табылады. Бірақ Ибн әл-Жәузидің хадистерді жалғанға шығаруда әсірелеуі байқалады, яғни көптеген ғалымдардың жалған деп санамаған хадистерін жалған деп тапқан. Сол үшін кітабына кейінгі ғалымдар сын көзбен караған.
2. Имам әс-Суютидің «*Әл-Ләлиу әл-маснуғ фи әл-ахадиси әл-маудуг*» кітабы. Ол Ибн әл-Жәузидің кітабын ықшамдап, әрі қосымшалармен толықтырған.
3. Ибн Ирақ әл-Кинәнидің «*Тәнзиһу әш-шаригати әл-марфуға ан әл-ахадиси әш-шанигати әл-маудуга*» атты кітабы. Әсілінде, бұл еңбек аталған екі кітаптың ықшамдалған нұсқасы, бірақ ретке келтіріліп, жүйеленген.
4. Мулла Әли Қаридің «*әл-Мудугат*» атты еңбегі.

ә) Мәтрук хадис الْحَدِيثُ الْمَتْرُوكُ

Тілдік мағынасы: «Тәркетілген», «тасталған» мағынасында келеді.

Терминдік мағынасы: هُوَ الْحَدِيثُ الَّذِي فِي إِسْنَادِهِ رَأَوْا مِنْهُمْ بِالْكَذِبِ

Мәтрук – тізбегінде жалғандықпен айыпталған рауиі бар хадис.

Хадис жеткізушінің жалғандықпен айыпталу себебі:

Рауидің хадис жеткізуде жалғандығы белгілі болмағанымен, күнделікті өмірде жалған сөйлейтіндігімен танылуы. Оның хадис жеткізуде де жалған сөйлеуі мүмкін деген пікірмен риуаяты қабылданбайды.

Мысалы: Әмір ибн Шамир әл-Жуғфидің Жәбирден, ол Әбу әт-Туфайлден, ол Әли мен Аммардан риуаят еткен хадисте:

«كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْنُتُ فِي الْفَجْرِ، وَ يَكْبُرُ يَوْمَ عَرَفَةَ مِنْ صَلَاةِ الْغَدَاةِ، وَ يَقْطَعُ صَلَاةَ الْعَصْرِ آخِرَ أَيَّامِ التَّشْرِيقِ»

«Пайғамбар (с.а.с.) таңда құныт оқитын, арафа күні таң намазынан бастап тауириқ күндерінің соңғы күнінің екінті намазына дейін тәкбір айтатын», – деп келеді.

Имам ән-Нәсәи мен әд-Даракутни секілді хадис ғалымдары Әмір ибн Шамирді «хадисі матрук» деп сипаттаған²⁸².

Дәрежесі: Мәтрук хадис жалған хадистен кейінгі ең әлсіз хадис болып табылады. Одан кейін мункәр хадис, сосын муалләл хадис, сосын мудраж, сосын маклуб, сосын мудтариб хадис келеді. Әлсіз хадистерді осылайша дәрежелеріне қарай реттеген Ибн Хажар болатын²⁸³.

б) Мункәр хадис الْحَدِيثُ الْمُنْكَرُ

Тілдік мағынасы: «Қайтарылған», «ұнамсыз» деген мағыналарды білдіреді.

Терминдік мағынасы: Ғалымдар мункәр хадиске бірнеше анықтамалар берген. Олардың ішінде мына екі анықтаманы айта кетейік:

هُوَ الْحَدِيثُ الَّذِي فِي إِسْنَادِهِ رَأَوْ فُحْشَ غَلْطُهُ، أَوْ كَثُرَتْ غَفْلَتُهُ، أَوْ ظَهَرَ فِسْقُهُ

Тізбегінде қателікке немесе бейқамдыққа жиі бой алдырған, яки пасықтығы білінген жеткізушісі бар хадис.

هُوَ مَا رَوَاهُ الضَّعِيفُ مُخَالَفًا لِمَا رَوَاهُ الثَّقَّةُ

Мункәр – әлсіз рауидің сенімді рауиге қайшы риуаяты.

Мысалы: «Ибн Мәжә, Усәмә ибн Зейд әл-Мәдәнидің Ибн Шинаб әз-Зуһриден, ол Әбу Сәләмә ибн Абдурахман ибн Ауфтан, ол әкесінен пайғамбардың (с.а.с.): «صَائِمٌ رَمَضَانَ فِي السَّفَرِ كَالْمُفْطِرِ فِي الْحَضَرِ» *Сапарда рамазан айының*

²⁸² Әз-Зәһәби, Мизану әл-иғтидал, III, 268-б.

²⁸³ Док. Махмуд әт-Таххан, Тәйсиру мусталахи әл-хадис, 118-б.

оразасын ұстаған адам тұрғылықты кездегі ауызы ашық адам секілді»²⁸⁴ – деген сөзін жеткізеді.

Бұл мункәр хадис болып есептеледі, өйткені Усәмә ибн Зейдтің бұл риуаяты Ибн Әбу Зибтің Абдуррахман ибн Ауфтан маукуф күйінде жеткізген риуаятына қайшы келеді. Ибн Әбу Зиб сенімді, ал Усәмә ибн Зейдтің әлсіз екендігі айтылған.

Ән-Нәсәи, Ибн Мәжәдан жеткен хадисте Әбу Зукәйр Йәхия ибн Мұхаммед ибн Қайыс, Ғишам ибн Ұрудан, ол әкесінен, ол Айша анамыздан (р.а.), пайғамбарымыздың (с.а.с.): «كُلُوا الْبَلَحَ بِالتَّمْرِ، فَإِنَّ ابْنَ آدَمَ إِذَا أَكَلَهُ غَضِبَ الشَّيْطَانُ» «Жаңа піскен құрма жеңдер, егер адам баласы оны жесе, шайтан ашуланады», – деп айтқанын риуаят етеді²⁸⁵.

Имам ән-Нәсәи: «Бұл мункәр хадис, өйткені Әбу Зукәйдің жеке дара риуаятына жүгінбейміз», – деген.

Дәрежесі: Тізбектегі рауидің қателік мен бейқамдыққа және пасықтыққа бой алдыруы салдарынан немесе әлсіз рауидің сенімді рауидің риуаятына қайшы хадис жеткізуі себепті бұл хадис өте әлсіз болып табылады.

в) Муалләл хадис *الْحَدِيثُ الْمُعَلَّلُ*

Тілдік мағынасы: «Муалләл» сөзі «عَلَّةٌ» «ыллә» түбірінен туындаған сөз. «Науқас», «ақаулы», «кемшілігі бар» деген мағыналарды береді.

«Муалләл» «مُعَلَّلٌ» сөзі араб тілінде «муалл» «مُعَلَّلٌ» деп қолданылады.

Терминдік мағынасы:

هو الْحَدِيثُ الَّذِي أُطْلِعَ فِيهِ عَلَى عِلَّةٍ تَقْدَحُ فِي صِحَّتِهِ، مَعَ أَنَّ الظَّاهِرَ السَّلَامَةَ مِنْهَا

²⁸⁴ Ибн Мәжә, 1666.

²⁸⁵ Ибн Мәжә, Тағамдар кітабы, 3330.

Муалләл – зерттеу барысында хадистің дұрыстығын жоятын бүркеме себебі анықталған, бірақ сырт көзге дұрыс көрінетін хадис.

Нақтырақ айтар болсақ, рауидің нақтылығына мін тағу себепті, оның ішінде рауидің «الْوَهْمُ» «қиялға берілуі» себепті әлсіз болған хадис маулләл хадис болып табылады.

«العَلَّةُ» «Биллә» сөзінің түсіндірмесі:

«Биллә» дегеніміз – хадистің дұрыстығын жоюға себеп болатын сырт көзге байқалмайтын, бүркеме олқылық.

Осы түсіндірмеге сәйкес хадис ғалымдары «билләның» екі шарты болуы керек екендігін айтады. Олар:

- а) Сырт көзге байқалмайтын және жасырын болуы;
- ә) Хадистің дұрыстығын жоюы.

Кейбір жағдайда «биллә» сөзі терминдік мағынасында қолданыла бермей, жалпы хадистегі ақауға да қолданылуы мүмкін. Мысалы, нақтылығында ақауы бар рауидің хадисі хасан болып табылады. Бірақ бұндай хадисті әлсіз муалләл хадис деп айта алмаймыз. Сондықтан хадисте жасырын олқылық болғанымен оның дұрыстығын жоймаса, терминдік мағынадағы «биллә» болып табылмайды.

Мысалы: Тізбекте орын алған бүркеме олқылық.

حَدِيثُ مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ مَرْفُوعًا: "إِنَّ اللَّهَ قَدْ أَذْهَبَ عَنْكُمْ عِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ"

Мұса ибн Ұқба, Абдуллаһ ибн Динардан, ол Ибн Омардан, ол пайғамбарымыздан (с.а.с.) жеткізген хадисте: «*Расында Аллаһ сендерден жәһилдіктің тәкаппарлығын жойды*», – деп келеді. Бұл хадистің жеткізушісі Мұса ибн Ұбайданы (مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ) Мұса ибн Ұқбамен (مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ) шатастырған. Мұса ибн Ұбайда сенімді болса, Мұса ибн Ұқба әлсіз рауи.

- Мәтінде орын алған бүркеме олқылық.

Әбу Дәуіт, әт-Термези мен Ибн Мәжә, Абдуллаһ ибн Масғудтың:

«قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: الطيرة من الشرك. وما منا إلا. ولكن الله يذهب بالتوكل»

«Аллаһ елшісінің (с.а.с.): «Бірымға сену Аллаһқа серік қосу. Оған бәріміз ұшырауымыз мүмкін, бірақ Аллаһ оны тәуекел етумен жояды»,– дегенін жеткізеді. Бұл хадистің тізбегі мен мәтіні сырт көзге дұрыс көрінгенімен, мәтінінде олқылық бар. Имам әл-Бұхари: «Сүлеймен ибн Харбтың:

«و ما منا إلا. ولكن الله يذهب بالتوكل» «Оған бәріміз ұшырауымыз мүмкін, бірақ Аллаһ оны тәуекел етумен жояды» сөзі менде Абдуллаһ ибн Масғудтың сөзі ретінде белгілі»,– деген. Сол секілді бұл сөздің хадис мәтінінен емес екендігін басқа риуаяттар қуаттайды.

Бүркеме олқылықтың «العلة» орын алуы.

Олқылық тізбекте орын алғаны сияқты мәтінде де болады. Бірақ тізбекте көбірек кездеседі.

Бүркеме олқылықты «العلة» анықтау жолдары:

- а) Хадистің әртүрлі жету жолдарын жинақтап, тізбектерді салыстыру арқылы;
- ә) Тізбектегі хадис жеткізушілердің нақтылығын зерттеу арқылы.

Муалләл хадистерге қатысты әдебиеттер:

1. Ибн Мәдәнидің «Биләл» кітабы.
2. Ибн Әбу Хатимнің «Биләлу әл-хадис» кітабы.
3. Ахмад ибн Ханбалдың «әл-Биләл уә мағрифәту әр-рижал» атты еңбегі.
4. Имам әт-Термезидің «әл-Биләлу әл-кәбир» және «әл-Биләл әс-сағир» атты еңбектері.
5. Имам әд-Даракутнидің «әл-Биләлу әл-уәридә фи әл-ахадиси ән-нәбәуия» кітабы.

г) Мудраж хадис الْحَدِيثُ الْمُدْرَجُ

Тілдік мағынасы: «Енгізу», «жалғау» мағыналарын береді.

Терминдік мағынасы: هُوَ الزِّيَادَةُ مِنَ الرَّوِيِّ يَدْخُلُهَا فِي الْمَعْنَى أَوْ السَّنَدِ
Мудраж – рауи тарапынан хадис тізбегіне немесе мәтініне тізбек пен мәтіннен болмаған нәрсе енгізілген хадис.

Кейбір дереккөздерде:

مَا غَيْرُ سِبْأِي إِسْنَادِهِ، أَوْ أُدْخِلَ فِي مَعْنَاهُ مَا لَيْسَ مِنْهُ

Мудраж дегеніміз – тізбегі өзгертіліп, мәтініне онда болмаған сөз жалғанған хадис деп түсіндіріледі.

Түрлері: Мудраж тізбекте немесе мәтінде орын алуы мүмкін.

Тізбектегі мудраж

Хадис жеткізуші хадистің тізбегін айтып келе жатып, қосымша бір сөзді айтса, оны тосыннан естіп қалған бір адам сол тізбектің мәтіні екен деп ойлап, риуаят етеді. Осыған мысал ретінде әл-Хаким мына бір оқиғаны келтіреді: «Бірде Сәбит ибн Мұса, Шәрик ибн Абдуллаһқа келеді. Шәрик сол уақытта: «Бізге әл-Әғмаш, Әбу Суфияннан, ол Жәбирден риуаят еткен хадисте Аллаһ елшісі (с.а.с.) былай деді...» дейді де, жазып отырған адам үлгерсін деп кідіреді. Сол кезде ол, келген Сәбитті көреді де: «مَنْ كَثُرَتْ صَلَاتُهُ بِاللَّيْلِ حَسَنٌ وَجْهَهُ بِالنَّهَارِ» «Кім түнде көп намаз оқыса, күндіз жүзі жарқын болады»,– дейді. Шәрик бұл сөзді Сәбиттің жүзі жарқын болып тұрғанын көріп айтады. Ал Сәбит болса, бұл сөзді манағы тізбектің мәтіні екен деп ойлап, басқаларға кейіннен риуаят етеді. Ал бұл болса, Шәриктің өз сөздері еді.

Мәтіндегі мудраж

Хадистің мәтінде хадистен болмаған қосымша сөздердің кездесуі.

Мәтіндегі мудраждың түрлері:

1. Хадистің басында келген мудраж.

Бұл рауидің өз сөзін хадиспен дәлелдеу мақсатында сөзінен кейін бірден пайғамбар (с.а.с.) хадисін айтуы себепті орын алады. Оны естіген адам барлығын пайғамбар (с.а.с.) хадисі деп түсінеді.

Мысалы: Әбу Һурайрадан Хатиб әл-Бағдади келтірген хадисте:

«قال رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَسْبِقُوا الْوُضُوءَ، وَنَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ»

Аллаһтың елшісі (с.а.с.): «Дәретті толық алыңдар, от (азабынан) өкшелерге қасірет бар»,– деген. Бұл хадистің басындағы «أَسْبِقُوا الْوُضُوءَ» «дәретті толық алыңдар» сөзі Әбу Һурайраның айтқаны. Өйткені, имам әл-Бұхари бұл хадисті Адамнан, ол Шуғбадан, ол Мұхаммед ибн Зиядтан, ол Әбу Һурайрадан жеткізіп:

«أَسْبِقُوا الْوُضُوءَ، فَإِنَّ أبا الْقَاسِمِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ» «Дәретті толық алыңдар, Әбу әл-Қасым (с.а.с.): «От (азабынан) өкшелерге қасірет бар»,– деді»,– деген²⁸⁶.

2. Хадистің ортасында келген мудраж.

Мысалы: Айша анамыз уахидің қалай басталғандығы туралы айтқан хабарында:

«...و كَانَ يَخْلُو بِغَارِ حِرَاءٍ، فَيَتَحَنَّنُ - وَهُوَ التَّعَبُّدُ - اللَّيَالِي ذَوَاتِ الْعَدَدِ...»

«Пайғамбар (с.а.с.) Хи́ра үңгірінде үздіксіз бірнеше түн таханнус – яғни гибадат – ететін еді»,– деген²⁸⁷. Мәтіндегі «яғни гибадат» деген сөзді әз-Зуһри «таханнус» сөзін түсіндіру мақсатында қосқан²⁸⁸.

3. Хадистің соңында келген мудраж.

Мысалы, Әбу Һурайрадан жеткен марфуғ хадисте:

²⁸⁶ Сахих әл-Бұхари, Дәрет кітабы, 165.

²⁸⁷ Сахих әл-Бұхари, Уахидің басталуы туралы кітап, 3.

²⁸⁸ Ибн Хажар, Фатху әл-Бәри, I, 54-б.

لَلْعَبْدِ الْمَمْلُوكِ أَجْرَانِ، وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَوْ لَا الْجِهَادُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، وَ
الْحَجَّ، وَبِرِّ أُمِّي، لِأَخْبَيْتُ أَنْ أَمُوتَ وَأَنَا مَمْلُوكٌ

«Бостандығы жоқ құлға екі сауап бар. Аллаһтың атымен ант етемін, Аллаһ жолындағы жиһад, қажылық және анама қамқорлық жасау болмағанда, құл болып қайтыс болуды қалар едім», – деген²⁸⁹. Осы хадистегі

وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَوْ لَا الْجِهَادُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، وَالْحَجَّ، وَبِرِّ أُمِّي، لِأَخْبَيْتُ
أَنْ أَمُوتَ وَأَنَا مَمْلُوكٌ

«Аллаһтың атымен ант етемін, Аллаһ жолындағы жиһад, қажылық және анама қамқорлық жасау болмағанда, құл болып қайтыс болуды қалар едім» деген сөз пайғамбардың (с.а.с.) емес, Әбу Һурайраның сөзі. Яғни, Әбу Һурайра осы хадисті айтып болғаннан кейін өзінің нені қалайтындығын айтқан. Хадисті риуаят етуші соңғы Әбу Һурайраның сөзін хадистің жалғасы екен деп, хадиспен бірге жазып жіберген. Өйткені, пайғамбардың (с.а.с.) құлдықты аңсауы мүмкін емес және қамқорлық жасайтындай анасы да ертеректе дүние салған еді.

Мудражға, яғни хадиске хадистен болмаған сөздердің енуіне түрткі болатын себептер:

- а) Шарифат үкімін баяндау;
- ә) Хадис аяқталмай тұрып хадистен шарифат үкімін алу;
- б) Хадистегі таңсық, түсініксіз сөздерді түсіндіру.

Хадиске сырттан енген сөздерді анықтау жолдары:

- а) Хадистің басқа жолмен келуі;
- ә) Зерттеуші ғалымдардың көз жеткізуі;
- б) Хадис жеткізушінің мойындауы;
- в) Пайғамбардың (с.а.с.) ондай сөздерді айтуы мүмкін болмауы.

²⁸⁹ Сахих әл-Бұхари, Құл азат ету кітабы, 2548.

Үкімі: Рауидің хадистің негізінен болмаған сөздерді хадиске енгізуі салдарынан хадис әлсіз болып табылады. Бұл рауидің нақтылық сипатындағы кемшілігі үшін орын алады.

Хадис жеткізу барысында түсініксіз сөздерді түсіндіруге рұқсат етіледі, бірақ оны естуші адамдар хадистің мәтінімен араластырмауын қадағалау шарт. Егер байқаусызда, қателікпен бірлі-жарымды мудраж орын алса, хадис жеткізуші айыпталмайды. Егер жиі қайталанса, нақтылық сипатына мін тағылады.

Ал егер мудраж әдейі жүзеге асатын болса, ғалымдар бір ауыздан оның харам екендігін айтқан.

Мудраж хадиске байланысты кейбір әдебиеттер:

1. Әл-Хатиб әл-Бағдадидің «*әл-Фаслу лилуасли әл-мудражи фи ән-нақли*» кітабы.

2. Ибн Хажардың «*Тақрибу әл-мәнһажи битәртиби әл-мудраж*» кітабы.

г) *Мақлуб хадис* الْحَدِيثُ الْمَقْلُوبُ

Тілдік мағынасы: Мақлуб сөзі «қалб» «قَلْبٌ» түбірінен туындаған сөз. «Өзгерген», «ауысқан» дегенді білдіреді.

Терминдік мағынасы:

إِبْدَالُ لَفْظٍ بِآخَرَ، فِي سَنَدِ الْحَدِيثِ، أَوْ مَتْنِهِ، بِتَقْدِيمِ، أَوْ تَأْخِيرِ، وَ نَحْوِهِ

Мақлуб – тізбегіндегі немесе мәтініндегі сөздер өзгертіліп, не олардың орындары кейін яки бұрын келуі арқылы ауысқан хадис.

Түрлері:

1. **Тізбектегі ауысу.** Ол төмендегідей орын алуы мүмкін:

а) Тізбектегі рауидің есімі мен тегінің ауыстырылуы арқылы.

Мысалы, «Кағб ибн Муррадан» жеткен хадисті рауи «Мурра ибн Кағыбтан» деп ауыстырып айтқаны секілді.

ә) Тізбектегі рауидің мүлдем басқа рауимен өзгертілуі.

Мысалы, Сәлимнен жеткен хадистің орнына Нафиғтен келген деп айту.

Егер екеуінің бірі сенімді, екіншісі әлсіз болса, тізбектегі ауысудың ең жаманы болып саналады.

2. Мәтіндегі ауысу.

Әл-Бұхаридің сахихында Әбу Һурайрадан (р.а.) қиямет күні Аллаһтың көлеңкесінен басқа сая болмаған кезде жеті адамның Аллаһтың көлеңкесінде болатындығы жайлы келген хадисте «...وَرَجُلٌ تَصَدَّقَ أَخْفَى حَتَّى لَا تَعْلَمَ شِمَالَهُ مَا تُنْفِقُ يَمِينَهُ...» «...садақа беріп, оң қолымен бергенді сол қолы білмей қалатындай жасырған кісі...» деп келеді.²⁹⁰ Бірақ Муслимнің сахихында келген риуаятта

«...وَرَجُلٌ تَصَدَّقَ بِصَدَقَةٍ، فَأَخْفَاهَا، حَتَّى لَا تَعْلَمَ يَمِينُهُ مَا تُنْفِقُ شِمَالَهُ...»

«...садақа беріп, сол қолымен бергенді оң қолы білмей қалатындай жасырған кісі...» деп, рауилер тарапынан хадистегі сөздердің орындары ауыстырылған. Әл-Бұхариден жеткен риуаят дұрыс болып табылады. Өйткені, әдетте арабтардың салтында беру, ұсыну оң қолмен жүзеге асады. Сонымен қатар, имам Ахмадтың муснәдінде Әнәс ибн Мәликтен келген хасан хадисте адам баласының сол қолы көрмейтіндей етіп, оң қолымен берген садақасының таудан бетер күшті болатындығы айтылады²⁹¹.

Сол секілді Әбу Дәуіт, Имам Ахмад, ән-Нәсәйдің Әбу Һурайрадан жеткізген хадисте

«إِذَا سَجَدَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَبْرُكْ كَمَا يَبْرُكُ الْبَعِيرُ، وَ لِيَضَعْ يَدَيْهِ قَبْلَ رُكْبَتَيْهِ»

«Егер сендердің бірің сәждеге баратын болса, түйенің шөккені секілді жасасамай, екі қолын екі тізесінен бұрын қойсын»²⁹² деп келеді. Бұл хадистің мәтіні тыйым мен бұйрықты

²⁹⁰ Сахих әл-Бұхари, Азан кітабы, 660.

²⁹¹ Ибн Хажар, Фатху әл-Бәри, I, 507-6.

²⁹² Әбу Дәуіт, әл-Фәуаид, I, 108, Имам Ахмад, әл-Муснәд, II, 381, ән-Нәсәй, әс-Сүнән әл-Кубра, I, 47.

қамтиды, яғни, хадистің бірінші жартысында түйеге ұқсаудан тыйса, екінші жартысында екі қолдың екі тізеден бұрын қойылуын бұйырады. Осылайша хадистің басы мен соңы бір-біріне қайшы келеді. Өйткені хадис түйе секілді шөгуден тыя отырып, түйенің шөккені секілді екі қолды бірінші жерге қоюды бұйырып отыр. Ибн әл-Қайым секілді ғалымдар хадис басының соңына қайшы келу себебі хадистегі «екі қол» мен «екі тізе» сөздерінің орындары хадис жеткізушісі тарапынан ауыстырылғандығынан дейді. Яғни, хадис «وَلِيَضَعُ رُكْبَتَيْهِ قَبْلَ يَدَيْهِ» «екі тізесін екі қолынан бұрын қойсын» деп келген болса керек. Бірақ кейбір ғалымдар хадис мәтінінде ауырудың жоқ екендігін алға тартады.

Ауыстырудың (قَلْبٌ) үкімі:

- а) Егер ауысу (قَلْبٌ) адамдардың назарын аудартып, хадиске жаңалық енгізу мақсатында болса, оған тыйым салынады.
- ә) Рауиді сынап, оның сенімділігін анықтау мақсатында хадистің тізбегін немесе мәтінін ауыстыру рұқсат етіледі. Бірақ хадистің дұрыс тізбегі мен мәтіні отырыс аяқталмай тұрып айқындалуы керек.
- б) Егер рауидің жаңылысуы себепті орын алса, кешіріледі. Ал жиі қайталанатын болса, рауидің нақтылық сипатына мін тағылады.

Мақлуб хадистің үкімі:

Мақлуб хадис әлсіз, қабылданбайтын хадис болып табылады.

Мақлуб хадиске қатысты кейбір танымал әдебиеттер:

Әл-Хатиб әл-Бағдадидің «Рафиғу әл-иртияби фи әл-мақлуби мин әл-әсмәи уә әл-әлқаб» кітабы.

д) *Мудтариб хадис* أَحَدِيثُ الْمُضْطَرَّبِ

Тілдік мағынасы: Мудтариб сөзі «اضْطَرَّابٌ» «идтираб» ма-
дарынан туындаған сөз. «Қобалжу», «толқу», «бүліну» секілді
мағыналарды береді.

Терминдік мағынасы: مَا رُوِيَ عَلَى أَوْجِهٍ مُخْتَلَفَةٍ مُتَسَاوِيَةٍ فِي الْقُوَّةِ

Мудтариб – дәреже жағынан тең бір-біріне қайшы жол-
дармен жеткен хадис.

Толыққанды айтар болсақ, мудтариб – бір немесе бірнеше
рауи тарапынан бір-біріне қарама-қайшы бірнеше жолмен кел-
ген және дәрежелері тең болғандықтан дұрысырағын таңдау
немесе мағыналарын біріктіру мүмкін болмаған хадис.

Хадистің мудтариб болуы үшін қажетті шарттар:

- а) Хадис риуаяттарының біркелкі болмауы;
- ә) Риуаяттар дәрежелерінің бірдей болуы;
- б) Қарама-қайшы риуаяттар мағыналарын біріктіру мүмкін болмауы;
- в) Қарама-қайшы риуаяттардың бірін екіншісінен таң-
даудың мүмкін болмауы;

Егер екі хадистің күштірегін таңдау немесе мағыналарын
біріктіру, яғни ортақ мағына шығару мүмкін болса, хадис
мудтариб болып табылмайды. Таңдау мүмкін болса, дәреже
жағынан күштірегімен амал қылынады. Ал мағыналарын
біріктіру мүмкін болса, екі хадиске де жүгініледі.

Түрлері:

Хадистегі «اضْطَرَّابٌ» «идтираб» тізбекте және мәтінде де бо-
лады. Бірақ тізбекте көбірек орын алады.

Тізбекте идтирабы бар хадис. Мысалы:

حَدِيثُ أَبِي بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَرَأَيْكَ شِبْتًا، قَالَ:
«شَيْبَتِي هُوَ وَ أَخَوَاتُهَا»

Хадисте Әбу Бәкір (р.а.) пайғамбарымызға (с.а.с.): «Иә, Аллаһтың елшісі шашыңызға ақ түсіпті ғой» деген кезде пайғамбар (с.а.с.): «*Менің шашымды «Һуд» (сүресі) және оның серіктері ағартты*», – деген²⁹³.

Имам әд-Даракутни: «Бұл – мудтариб хадис. Өйткені, ол Ибн Исхактың риуаятымен ғана жеткен. Одан бір-біріне қайшы он шақты жолмен келген риуаяттар бар. Бір риуаятта мурсал болып келсе, екінші бір риуаятта тізбегі пайғамбарға жеткен хабар болып келеді, кейбіреулері Әбу Бәкірден жеткен, бірі Сағйдтан жеткен десе, басқалары Айшадан (р.а.) жеткен хадис екендігін айтқан. Сол секілді өзге жолдары да бар. Рауилердің барлығы сенімді, бірін-бірінен жоғары санау және мағыналарын біріктіру мүмкін емес», – деген²⁹⁴.

Мәтінде идтирабы бар хадис. Мысалы:

Имам әт-Термези Шариктен, ол Әбу Хамзадан, ол әш-Шағбиден, ол Фатима бинт Қайыстан (р.а.):

سُئِلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الزَّكَاةِ فَقَالَ: إِنَّ فِي الْمَالِ لِحَقًّا
سِوَى الزَّكَاةِ

«Аллаһ елшісі (с.а.с.) зекет жайлы сұралды. Ол (с.а.с.): «*Зекет берілмеген мал мүліктің ақысы алынады*», – деді²⁹⁵.

Ибн Мәжә болса, бұл хадисті «*لَيْسَ فِي الْمَالِ حَقٌّ سِوَى الزَّكَاةِ*» «*Мал мүліктің зекеттен басқа ақысы жоқ*» деген мәтінмен жеткізген. Әл-Ирақи: «Бұл мудтираб, жорамал қылынбайды», – деген²⁹⁶.

Үкімі:

Мудтариб хадис рауидің нақтылық сипатына мін тағылуы себепті әлсіз болып есептеледі.

²⁹³ Әт-Термези, Тәпсір кітабы, Уақиға сүресінің тәпсірі, IX, 184-б.

²⁹⁴ Әс-Суюти, Тәдрибу әр-рауи, 229-230-б.

²⁹⁵ Әт-Термези, Зекет кітабы, 659.

²⁹⁶ Ибн Мәжә, Зекет кітабы, 1789.

Мудтариб хадистерге қатысты кейбір әдебиеттер:

Әл-Хафиз ибн Хажардың «әл-Муқтарибу фи баяни әл-мудтариб» кітабы.

е) Мусаххаф хадис **الْحَدِيثُ الْمُصَحَّفُ**

Тілдік мағынасы: Мусаххаф сөзі «қате оқу» немесе «қате жазу» деген мағыналарды беретін «تَصْحِيفٌ» «тасхиф» масдарынан туындаған сөз.

Терминдік мағынасы:

تَغْيِيرُ الْكَلِمَةِ فِي الْحَدِيثِ إِلَى مَا رَوَاهَا الثَّقَاتُ، لَفْظًا أَوْ مَعْنَى

Хадистегі бір сөздің немесе оның мағынасының сенімді рауилердің жеткізгенінен өзгертілуі.

Ибн Хажардың анықтамасы:

تَغْيِيرُ حَرْفٍ أَوْ حُرُوفٍ بِتَغْيِيرِ النِّقْطِ مَعَ بَقَاءِ صُورَةِ الْخَطِّ

«Сөздің қалыбы сақталып, тек әріп нүктелері өзгерген хадис»

Яғни, бұл – мәтіні мен тізбегінде кейбір рауилер тарапынан қателіктер жіберілген хадис.

Түрлері:

- Тізбектегі тасхиф

Мысалы: Шуғба жеткізген хадис тізбегіндегі «العَوَامُ بِمُرَاجِمٍ» «әл-Аууам ибн Муражимді» Ибн Мағин «العَوَامُ بِمُرَاجِمٍ» «әл-Аууам ибн Музахим» деп қателескен.

Сол секілді, «عَنْبَةَ بْنِ النَّدْرِ» Ұтбату ибн ән-Нуддәрды Ибн Жарир «عَنْبَةَ بْنِ الْبَدْرِ» «Ұтбәту ибн әл-Бәззәр» деп жазып жіберген.

- Мәтіндегі тасхиф

Мысалы: Зейд ибн Сәбит риуаят еткен:

«أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ احْتَجَرَ فِي الْمَسْجِدِ» «Пайғамбар (с.а.с.) мешітте оқшауланды» деген хадистегі «احْتَجَرَ فِي الْمَسْجِدِ» «Мешітте

оқшауланды» сөзін Ибн Лаһиға «احتَجَمَ فِي الْمَسْجِدِ» Пайғамбар (с.а.с.) «мешітте қан алдырды» деп шатастырған.

Сол секілді «... مِنْ صَامٍ رَمَضَانَ وَآتَبَعَهُ سِتًّا مِنْ شَوَّالٍ» «Кімде-кім рамазан оразасын ұстап, шаууал айында алты күн жалғастырса...» деген хадисті Әбу Бәкір әс-Сули

«... مِنْ صَامٍ رَمَضَانَ وَآتَبَعَهُ شَيْئًا مِنْ شَوَّالٍ» «Кімде-кім рамазан оразасын ұстап, шаууал айында бір нәрсе жалғастырса...» деп қателескен. Яғни, Әбу Бәкір әс-Сули хадистегі «سِتًّا» сөзін «شَيْئًا» деп шатастырған.

Көбіне қателік сөздердің айқын жазылмауынан қате оқу немесе дұрыс естімеу себебінен орын алады.

Сол секілді мәтіндегі сөздің мағынасындағы қателікті кездестіруге болады. Мысалы:

قَوْلُ أَبِي مُوسَى الْعَنْزِيِّ: «نَحْنُ قَوْمٌ لَنَا شَرَفٌ، نَحْنُ مِنْ عَنْزَةَ، صَلَّى إِلَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ»

Әбу Мұса әл-Анази: «Біз абыройға ие қауымбыз, біз Аназаданбыз, бізге Аллаһ елшісі (с.а.с.) салауат айтты» деп «аназа» сөзінің мағынасында қателеседі.

Ол «أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَّى إِلَيْنَا إِلَى عَنْزَةَ» «Пайғамбар (с.а.с.) аназаға салауат айтты» деген хадистен пайғамбарды олардың қауымына салауат айтқандығын түсінген. Әсілінде хадистегі «аназа» сөзі намаз оқушының алдына қойылған найзаны білдірген болатын.

Әл-Хафиз ибн Хажар тасхифты екіге бөліп қарастырады:

- а) Мусаххаф. Ол сөздің қалыбы сақталып тек әріп нүктелерінің өзгеруі.
- ә) Мухарраф. Ол сөздің қалыбы сақталып тек әріптің өзгеруі.

Тасхиф рауидің сенімділігін жояды ма?

- а) Егер рауиде қателік өте сирек кездесетін болса, онда оның нақтылық сипатына мін тағылмайды. Өйткені, кез келген кісі қателікке бой алдыруы мүмкін.
- ә) Егер рауи қателікке жиі бой алдыратын болса, ол оның нақтылық сипатының кемшілігін көрсетеді.

Рауидің қателікке жиі бой алдыру себебі:

Рауидің қателікке жиі бой алдыруы көбіне, оның хадисті ұстаздың өз аузынан естімей, кітап пен жазылған парақтардан алуы себеп болады. Ғалымдар хадис алудың бұндай жолын мақұлдамаған.

Осы тақырыпқа қатысты танымал кейбір әдебиеттер:

1. Имам әд-Даракутнидің «Әт-Тасхиф» кітабы.
2. Әл-Хаттабидің «Ислаху хатаи әл-мухаддисин» кітабы.
3. Әбу Ахмад әл-Аскаридің «Тасхифату әл-мухаддисин» атты еңбегі.

ж) Шәз хадис الْحَدِيثُ الشَّاذُّ

Тілдік мағынасы: «Көпшіліктен даралану» мағынасында қолданылады.

Терминдік мағынасы: مَا رَوَاهُ الْمُقْبُولُ مُخَالَفًا لِمَنْ هُوَ أَوْلَى مِنْهُ

Қабылданатын рауидің өзінен сенімдірек рауиге қайшы жеткізген хадисі.

Анықтама түсінігі:

Қабылданатын рауи дегеніміз – адалдығы мен нақтылығы толық немесе нақтылық сипаты әлсіздеу болған жеткізуші. Ал одан сенімдірек рауи болса, ол нақтылығы толыққанды немесе өзге де артықшылықтары бар рауи. Бұл – Ибн Хажардың берген анықтамасы болатын.

Қайшылықтың (шәз) орын алу жолдары:

Қайшылық мәтінде орын алғаны секілді тізбекте де кездеседі.

а) Тізбектегі қайшылық (шәз)

Әт-Термези, ән-Нәсәи, Ибн Мәжә, Ибн Ұяйнадан, ол Амр ибн Динардан, ол Аусажадан, ол Ибн Аббастан: «Бір кісі Аллаһ елшісінің дәуірінде дүние салып, артында мұрагері қалмағандықтан оны азат еткен» дегенін жеткізеді. Бұл хадисті Ибн Ұяйнадан Ибн Жүрейж және де басқа жеткізушілер риуаят етеді. Ал оларға Хаммад ибн Зейд, Амр ибн Динардан ол Аусажадан Ибн Аббасты айтпай, қайшы риуаят етеді.

Сондықтан Әбу Хатим: «Ибн Ұяйнаның хадисі махфуз (қабылданады)»,– деп, ол Хаммад ибн Зейд сенімді болғанымен бірнеше жеткізушілерден келген риуаятты артық санаған.

ә) Мәтіндегі қайшылық (шәз).

Әбу Дәуіт, әт-Термези, Абдулуахид ибн Зәйядтан, ол әл-Әғмаштан, ол Әбу Салихтан, ол Әбу Һурайрадан, ол пайғамбардан (с.а.с.) «إِذَا صَلَّى أَحَدُكُمْ الْفَجْرَ فَالْيَضْطَجِعْ عَنْ يَمِينِهِ» *Егер сендерден бірің таң намазын оқыса, оң жағына жантайып жатсын*»,– дегенін жеткізеді²⁹⁷.

Әл-Бәйһаки: «Абдулуахидтің бұл риуаяты көпшілік жеткізушілерге қайшы, өйткені, көпшілік пайғамбардың (с.а.с.) сөзін жеткізбей ісін риуаят еткен. Абдулуахид сенімді рауилер арасында риуаятымен дараланады»,– дейді.

Махфуз дегеніміз – сенімдірек жеткізушінің сенімді рауиге қайшы риуаят етуі.

Шәз және махфуз хадистердің үкімі:

Шәз хадис қабылданбайды, махфуз қабылданады.

²⁹⁷ Әбу Дәуіт, әс-Сүнән, 2905.

V ТАРАУ. ТІЗБЕКТИҢ АЯҚТАЛУЫНА ҚАРАЙ ХАДИС ТҮРЛЕРІ.

Барлық хадистер тізбектің аяқталуына қарай бірнеше түрге бөлінеді. Яғни, хадис Аллаһ тағалаға немесе Мұхаммед пайғамбарға (с.а.с.), не сахабалар мен табиғиндерге тиесілі болуы мүмкін.

Қудси хадис الْحَدِيثُ الْقُدْسِيُّ – Тізбегі Аллаһ тағалаға телінген Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с.) сөзі.

Марфуг хадис الْحَدِيثُ الْمَرْفُوعُ – Тізбегі Мұхаммед пайғамбарға (с.а.с.) жеткен хадис.

Мауқуф хадис الْحَدِيثُ الْمَوْقُوفُ – Тізбегі пайғамбарға (с.а.с.) жетпей, сахабада тоқтаған хадис.

Мақтуғ хадис الْحَدِيثُ الْمَقْطُوعُ – Тізбегі табиғинде тоқтаған хадис.

1. Қудси хадис الْحَدِيثُ الْقُدْسِيُّ

Тілдік мағынасы: «Пәк», «қасиетті» деген мағыналарды береді.

Терминдік мағынасы:

الْحَدِيثُ الْقُدْسِيُّ هُوَ مَا نُقِلَ إِلَيْنَا عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، مَعَ إِسْنَادِهِ
إِيَّاهُ إِلَى رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ

Құдси хадис дегеніміз – тізбегі Аллаһ тағалаға телінген Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с.) сөзі.

Ол сөз: «Мұхаммед пайғамбар (с.а.с.): «Аллаһ тағала айтады...»,– дейді деп келуі мүмкін.

Құдси хадисте айтылатын жайтты пайғамбарымыз (с.а.с.) Аллаһтың атынан жеткізеді, бірақ ол Құран Кәрім аяты болып табылмайды.

Құран Кәрім аяты мен құдси хадистің айырмашылығы:

- а) Құран Кәрімнің сөзі де мағынасы да Аллаһ тағаладан болса, құдси хадистің мағынасы Аллаһ тағаладан, ал сөзі Мұхаммед пайғамбардан (с.а.с.) келеді.
- ә) Құран Кәрім оқу ғибадаттан саналып, оның әрбір әріпі үшін мұсылман адам сауап табады. Ал хадис арқылы біз Құран Кәрім аяты секілді ғибадат амалын жүзеге асырмаймыз.
- б) Құран Кәрім мутауатир жолмен бекітілуі шарт. Ал құдси хадис мутауатир жолмен жетуі шарт емес.
- в) Құран Кәрім сөздері – муғжиза. Құдси хадис олай емес. Сол секілді Құран Кәрім мен құдси хадистің пайғамбарға жету жолдарында да өзгешелік бар.²⁹⁸

Құдси хадистің риуаят етілу жолдары:

Құдси хадистің риуаят етілуінің екі жолы бар:

- а) «Аллаһ Елшісі (с.а.с.) өзінің Жаратушысынан жеткізіп былай дейді». Мысалы:

عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيمَا يَرَوِي عَنْ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ، قَالَ: إِنَّ اللَّهَ كَتَبَ الْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ ثُمَّ بَيَّنَ ذَلِكَ ...

«Шын мәнінде, Аллаһ жақсы және жаман (амалдарды) жазып,²⁹⁹ сосын оны түсіндірді...»³⁰⁰.

- ә) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى «Пайғамбарымыз (с.а.с.): «Аллаһ тағала былай деді ...»,– дейді». Мысалы:

²⁹⁸ Әл-Қасыми, Қауағиду әт-тахдис, 66-б.

²⁹⁹ Мұнда Аллаһ тағала оларды періштелерге жазуды әмір еткені туралы айтылған. Сондай-ақ мұндағы «жазды» деген сөзді «жазмыш етті» деп те түсіну керек;

³⁰⁰ Сахих әл-Бұхари, (Жүректерді) жұмсарту, (Рикақ) 6491.

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: أَنَا أَعْنَى الشُّرَكَاءِ عَنِ الشُّرْكِ مَنْ عَمِلَ عَمَلًا أَشْرَكَ فِيهِ مَعِيَ تَرَكَتُهُ وَشُرْكَهُ

Әбу Һурайрадан (р.а.): Аллаһ елшісі (с.а.с.) былай деді: «Аллаһ тағала: «Мен серік қосушылардың серік қосқандарына мұқтаж емеспін, кімде-кім маған серік келтіретін амал жасаса, оны және оның серік қосқан (нәрсесін) тастадым,– дейді»³⁰¹.

Құдси хадистердің саны:

Басқа хадистерге қарағанда құдси хадистердің саны көп емес. Шамамен екі жүзге жуық хадис бар.

Құдси хадистерге қатысты танымал әдебиеттер:

Абдуррауф әл-Мунауидің «*әл-Итхафату әс-сәнияту би әл-әхадису әл-қудсия*» кітабы. Онда ол 272 құдси хадис жинақтаған.

Әли әл-Қаридің «*әл-Әхадису әл-қудсия*» кітабы.

2. Марфуғ хадис *الْحَدِيثُ الْمَرْفُوعُ*

Тілдік мағынасы: «Көтерілген», «жоғарлатылған» деген мағынада қолданылады.

Терминдік мағынасы:

الْحَدِيثُ الْمَرْفُوعُ هُوَ مَا أُضِيفَ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَاصَّةً مِنْ قَوْلٍ أَوْ فِعْلٍ أَوْ تَقْرِيرٍ أَوْ وَصْفٍ

Марфуғ хадис дегеніміз – тізбегі пайғамбарға (с.а.с.) жеткен, оның (с.а.с.) әрбір сөзі, ісі, құптауы мен жеке сипаттарына қатысты хадистер.

Хадистің тізбегі пайғамбарға сахаба арқылы жетіп, тізбегі үзілмеген немесе тікелей табиғин арқылы жетіп, мурсал болуы

³⁰¹ Сахих Муслим, Зухд, 2985.

мүмкін. Сол секілді марфуғ хадис пайғамбарға телінгенімен тізбегінің үзілуіне байланысты әлсіз болуы да ықтимал. Өйткені, хадистердің бұл түрлері олардың дәрежелеріне қарай бөлуге жатпайды.

Марфуғ хадистің түрлері:

- а) *Марфуғ қаули*, яғни тізбегі пайғамбарға (с.а.с) жеткен Аллаһ елшісінің (с.а.с.) сөзі. Мысалы: Сахаба немесе басқа бір рауи: « ... قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَذَا » «Пайғамбарымыз (с.а.с.) былай деді»,– дейді.
- ә) *Марфуғ фиғли*, яғни тізбегі пайғамбарға (с.а.с.) жеткен Аллаһ елшісінің (с.а.с.) ісі. Мысалы: Сахаба: «رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَفْعَلُ كَذَا» «Мен пайғамбарымыздың (с.а.с.) осылай істегендігін көрдім» немесе «فَعَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَذَا...» «Аллаһ елшісі (с.а.с.) былай істеді»,– дейді.
- б) *Марфуғ тақрири*, яғни тізбегі пайғамбарға (с.а.с.) жеткен пайғамбардың (с.а.с.) құптауы. Мысалы: Сахаба: «فَعَلْتُ «فَعَلْنَا» بِحَضْرَةِ النَّبِيِّ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَذَا» «Мен (біз) Аллаһ елшісінің (с.а.с.) қасында осылай істедім (істедік)» немесе «فَعَلَ بِحَضْرَةِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَذَا» «Пайғамбар жанында былай істелінді»,– деп, пайғамбардың (с.а.с.) құптағандығын білдіреді.
- в) *Марфуғ уасфи*, яғни тізбегі пайғамбарға (с.а.с.) жеткен Аллаһ елшісін (с.а.с.) сипаттаған хадис. Мысалы: Сахаба немесе басқа бір рауи: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحْسَنَ النَّاسِ خُلُقًا» «Аллаһ елшісі (с.а.с.) мінез-құлқы жағынан адамдардың ең кереметі болатын» дейді.

3. Маукуф хадис الْحَدِيثُ الْمَوْقُوفُ

Тілдік мағынасы: «Тоқтаған» деген мағынаны береді.

Терминдік мағынасы:

الْحَدِيثُ الْمَوْقُوفُ هُوَ مَا أُضِيفَ إِلَى الصَّحَابِيِّ مِنْ قَوْلٍ، أَوْ فِعْلٍ، أَوْ تَقْرِيرٍ

Маукуф хадис дегеніміз – сахабаға телінген оның әрбір сөзі, ісі және құптауы.

Бұл хадистің тізбегі пайғамбарымызға (с.а.с.) жетпейді. Хадисте бір немесе бірнеше сахабаның сөзі, іс-әрекеті немесе құптауы қамтылады.

Ғалымдар маукуф хадиске «әсәр» сөзін қолданған.

Маукуф хадистің түрлері:

а) *Маукуф қаули*, яғни сахабаның сөзі.

Мысалы: Әли ибн Әбу Талиб (р.а.):

«حَدَّثُوا النَّاسَ بِمَا يَعْرِفُونَ، أَتُرِيدُونَ أَنْ يُكَذَّبَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ» «Адамдарға олардың білетін нәрсесін айтыңдар, Аллаһты және Оның елшісін жалғанға шығарылуын қалайсыңдар ма?» – деген³⁰².

ә) *Маукуф фиғли*, яғни сахабаның ісі.

Әл-Бұхари: «وَأُمُّ ابْنِ عَبَّاسٍ وَهُوَ مُتَيْمِمٌ» «Ибн Аббас тәйәммум алып, имамдыққа өткен еді», – дейді³⁰³.

б) *Маукуф тақрири*, яғни сахабаның құптауы.

Мысалы:

«فَعَلْتُ كَذَا أَمَامَ أَحَدِ الصَّحَابَةِ وَ لَمْ يُنْكِرْ عَلَيَّ» «Бір сахабаның алдында былай істегенімде ол маған тыйым салмаған болатын» деп айтуы.

Маукуф хадистің үкімі:

Маукуф хадис сахих, хасан немесе әлсіз болуы мүмкін. Егер дұрыстығы анықталған жағдайда Әбу Ханифа мазһабының ғалымдары және Имам Мәликтің көзқарасы мен Ахмад ибн Ханбалдың бір риуаяты бойынша дәлел болады.

³⁰² Сахих әл-Бұхари, Білім кітабы, 1/225, 49 тарау.

³⁰³ Сахих әл-Бұхари, Тәйәммум кітабы, 6/343, Муслим, 1/446.

Сол секілді имам әш-Шафиғидің де алғашқы көзқарасы осы пікірде болғандығы айтылады. Яғни көпшілік ғалымдардың пікірі бойынша, маукуф хадис шариғат мәселелерінде дәлел бола алады.

Ал, кейінгі әш-Шафиғи ғалымдары, көпшілік әл-Әшғари мәзһабы, муғтазилер мен шииттердің ұстанымы бойынша, бұл хадистер дәлел болмайды³⁰⁴.

4. МАКТУҒ ХАДИС *الْحَدِيثُ الْمَقْطُوعُ*

Тілдік мағынасы: «Кесілген», «үзілген» деген мағыналарды береді.

Терминдік мағынасы:

الْحَدِيثُ الْمَقْطُوعُ هُوَ: مَا أُضِيفَ إِلَى التَّابِعِيِّ أَوْ مِنْ دُونَهُ مِنْ قَوْلٍ أَوْ فِعْلٍ

Мақтауғ хадис дегеніміз - табиғиннің немесе басқаларының айтқан сөзі немесе істеген ісі. Яғни табиғин мен әтбағу әт-табиғиндердің сөзі мен істері мақтауғ хадис деп танылған.

Имам әш-Шафиғи мен әт-Табарани мақтауғ хадиске, тізбегінде үзігі болған хадиске таңылған «мунқатиғ» терминін қолданған. Алайда имам әш-Шафиғидің бұл сөзі хадис терминдері толық бекітілмеген уақытта айтылған болатын.

Мысалы: әл-Хасан әл-Басри намазда бидғатшыл адамның артына ұю туралы: «صَلِّ و عَلَيْهِ بِدَعْتُهُ» «Оқы, оның бидғаты өзіне», – деп айтқан³⁰⁵.

Абдурраззак ибн Хаммам, Мағмар ибн Рашидтің былай дегенін жеткізеді:

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ مَعْمَرٍ قَالَ: سَأَلْتُ الزُّهْرِيَّ عَنِ الْأَكْلِ مُتَكِنًا فَقَالَ:

لَا بَأْسَ بِهِ

³⁰⁴ Уәһбәту әз-Зухайли, Усул әл-Фикһи әл-Ислами, 2/151-б.

³⁰⁵ Сахих әл-Бұхари, Азан кітабы, 2/188, 56 тарау.

«Мен эз-Зуһриден: «Жантайып жатып тамақтануға болады ма?» – деп сұрап едім, ол оған тыйым салынбағандығын айтты»,– дегенін жеткізген.

Мақтуғ хадистің үкімі:

Мақтуғ хадис шариғатта дәлел бола алмайды, тіпті оның дұрыстығы анықталған жағдайда да айғақ болуға жарамсыз. Ал егер басқа жолдармен қуатталып, тізбегі сахабаға немесе пайғамбарға (с.а.с.) жетсе, мауқуф немесе марфуғ дәрежесіне жетіп, дәлел бола алады.

Имам Әбу Ханифа бір сөзінде:

«إِنَّ لَمْ أَجِدْ فِي كِتَابِ اللَّهِ وَلَا سُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَخَذْتُ بِقَوْلِ أَصْحَابِهِ، أَخَذُ بِقَوْلِ مَنْ شِئْتُ، وَأَدَعُ مَنْ شِئْتُ مِنْهُمْ، وَلَا أَخْرُجُ مِنْ قَوْلِهِمْ إِلَى قَوْلِ غَيْرِهِمْ، فَإِذَا مَا انْتَهَى الْأَمْرُ أَوْ جَاءَ إِلَى إِبْرَاهِيمَ، وَالشَّعْبِيِّ، وَابْنِ سِيرِينَ، وَالْحَسَنِ، وَعَطَاءَ، وَسَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، وَعَدَدِ رِجَالًا، فَقَوْمٌ اجْتَهَدُوا فَأَجْتَهَدُ كَمَا اجْتَهَدُوا»

«Егер мен Аллаһтың кітабынан және Аллаһ елшісінің (с.а.с) сүннетінен таппасам, сахабалардың сөзін аламын, қалағанымның сөзін алып, қаламағанымның сөзін тастаймын және де олардың сөзінен басқа біреулердің сөзіне жүгінбеймін. Ал егер Ибраһимге, эш-Шағбиге, Ибн Сиринге, әл-Хасанға, Атаға, Сағид ибн Мусайябқа және басқаларға келсек, олар ижтиһад жасаған қауым, олар ижтиһад жасағандай мен де ижтиһад жасаймын»,– деген. Әбу Ханифаның бұл сөздері, оның сахабалардың сөзіне жүгінгендігін көрсетумен қатар, мақтуғ хадистердің дәлел бола алмайтындығын білдіреді.

Терминдер түсінігі

Азиз: Сирек, күшті. Тізбектің әрбір сатысындағы хадис жеткізушілер саны екеуден кем болмаған хадис.

Ахад: Бір санының көпше түрі. Бір адамның жеткізген хабары. Мутауатир дәрежесіне жетпеген хабар.

Әсәр: Із, таңба, тарихи мұра. Сахабалар мен табиғиндердің айтқан сөздері.

Ғариб: Жалғыз, дара. Жалғыз хадис жеткізушінің риуаяты.

Дирая ілімі: Хадис тізбегі мен ондағы жеткізушілердің жағдайын, сенімділігін және хадис риуаятының шарттары, үкімдері мен түрлерін зерттейтін ілім.

Жарх: Сенімсіздік таныту.

Жәмиғ: Қамтушы. Түрлі тақырыптарды қамтыған хадис жинағы.

Жүз: Бөлім. Шағын хадис жинағы.

Идраж: Енгізу, жалғау.

Идтираб: Қобалжу, бүліну.

Иснад: Телу. Тізбекнемесериуаятта біреуге сүйену, хадисті кімнен естігенін яғни хадистің шынайылығын айқындау.

Қалб: Ауысу, өзгеру.

Кәләм ілімі: Ислам дінінің негіздерін ақыл мен қисынға жүгіне отырып түсіндіретін ілім.

Қудси: Пәк, қасиетті. Тізбегі Аллаһ тағалаға телінген Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с.) сөзі.

Мағаз: Соғыс жорықтары.

Мақбул: Қабылданған.

Мақлуб: Өзгерген, ауысқан. Тізбегіндегі немесе мәтініндегі сөздер өзгертіліп, орындары ауысқан хадис.

Мақтуғ: Кесілген, үзілген. Табиғиннің немесе басқаларының айтқан сөзі немесе істеген ісі.

Мансұх: Күші жойылған, көшірілген. Алғаш келіп үкімі жойылған мәтін.

Мардуд: Қабылданбаған.

Марфуғ: Көтерілген, жоғарлатылған. Тізбегі пайғамбарға (с.а.с.) жеткен, оның (с.а.с.) әрбір сөзі, ісі, құптауы мен жеке сипаттарына қатысты хадистер.

Махфуз: Сақталған. Сенімдірек жеткізушінің сенімді рауиіге қайшы риуаят етуі.

Маудуғ: Қойылған. Аллаһ елшісінің (с.а.с.) атынан ойдан шығарылған жалған хадис.

Мауқуф: Тоқтаған. Сахабаға телінген оның әрбір сөзі, ісі және құптауы.

Мәтін: Хадис мәтіні.

Мәтрук: Тәрк етілген, тасталған. Тізбегінде жалғандықпен айыпталған рауиі бар хадис.

Мәшһүр: Танымал, белгілі. Тізбектің әр сатысындағы рауиілер саны үш немесе одан көп болып, бірақ мутауатир дәрежесіне жетпеген хадис.

Мудраж: Енгізілген, жалғанған. Рауиі тарапынан хадис тізбегіне немесе мәтініне тізбек пен мәтіннен болмаған нәрсе енгізілген хадис.

Мудтариб: Қобалжу, бүліну. Дәреже жағынан тең бір-біріне қайшы жолдармен жеткен хадис.

Мутауатир: Бірінен соң бірі. Өзара жалған айтуға келісіп алулары мүмкін болмаған бір топ сенімді адамдардың өздері секілді сенімді адамдардан жеткізген хабар.

Муалләл: Ақаулы, кемшілігі бар. Зерттеу барысында хадистің дұрыстығын жоятын бүркеме себебі анықталған, бірақ сырт көзге дұрыс көрінетін хадис.

Муалләк: Ілінген, байланған. Тізбектің басынан бір немесе бірнеше рауидің бірінен соң бірі түскен хадис.

Муғдал: Шешімі табылмаған, қиын келген. Тізбегінің басында, ортасында немесе аяғында бірінен соң бірі екі немесе одан көп рауи түсіп қалған хадис.

Мудәлләс: Айыбы жасырылған, шатастырылған. Сырт көзге дұрыс көрінгенімен тізбегінде айыбы жасырылған хадис.

Мунқатиғ: Үзілген. Тізбегі қай жерінен болмасын үзілген хадис.

Мункәр: Қайтарылған, ұнамсыз. Әлсіз рауидің сенімді рауиге қайшы риуаяты.

Мурсал: Жіберілген. Тізбегінің соңында табиғиннен кейінгі рауиі түсіп қалған хадис.

Мусаннаф: Жүйеге келтірілген хадис жинағы.

Мусанниф: Хадистерді жүйеге келтірген адам.

Мусаххаф: Қате оқылған, қате жазылған. Хадистегі бір сөздің немесе оның мағынасының сенімді рауилердің жеткізгенінен өзгертілуі.

Муснәд: Сахабаның немесе одан кейін келген рауидің есіміне сай жүйеге келтірілген хадис жинағы.

Муснид: Тізбегімен хадис жеткізуші, ол хадис ілімінен хабардар болу немесе болмауы да мүмкін.

Мутакаллим: Кәләм ілімімен айналысатын адам.

Мухкам: Анық, бекем. Өзі секілді басқа хадиске қарамақайшы келмеген қандайда бір қабылданған хадис.

Мухарраф: Бұрмаланған, өзгертілген. Сөздің қалыбы сақталып тек әріптің өзгеруі.

Мухталиф: Әркелкі, әртүрлі. Мағынасы бір-біріне қарамақайшы келетін, қабылданатын хадис.

Мухадрам: Исламға дейінгі кезеңде және Мұхаммед пайғамбар (с.а.с.) кезінде де өмір сүрген, бірақ ешқашан оны көрмеген, тек сахабаларды ғана көрген мұсылман.

Мухаддис: Хадис тізбегін және ондағы жеткізушілер мен хадис мәтінін зерттеген хадис ғалымы.

Насих: Күшін жоюушы, көшіруші. Кейін келіп, алдыңғы үкімді жойған мәтін.

Рауи: Хадис жеткізуші.

Риуаят: Хадис жеткізу.

Риуая ілімі: Аллаһ елшісінің (с.а.с) сөздерін, істері мен мақұлдауын және мінез-құлқын қамтитын хадис мәтінін зерттейтін ілім.

Сәнәд: Тізбек.

Сахаба: Дос, жолдас. Пайғамбармен (с.а.с.) сұхбаттасқан, яки оны көрген әрбір мұсылман адам.

Сахих: Дұрыс, сау. Адал, нақты рауилермен соңына дейін тізбегі жалғасқан, әрі қайшылығы мен хадистің дұрыстығын жоятын бүркеме олықлығы жоқ хадис.

Сахих лиғайриһи: Өзгемен дұрыс болу. Өздігінен хасан болған хадистің басқа бір сондай немесе одан күштірек хадиспен қуатталуы.

Сахифа: Парақ. Алғашқы хадис жазбасы.

Сиэр: Өмірбаяндар.

Сунән: Фикһ мәселелеріне қатысты үкімі бар хадистерді қамтыған хадис жинағы.

Таассуб: Бірбеткейлік. Белгілі бір ұстанымды ғана дұрыс санап және оған бар ынтасымен беріліп, басқа ұстанымдарды теріске шығару.

Табиғин: Ізбасар. Мұсылман болып бір немесе бірнеше сахабаны кездестіріп, сұхбаттасқан және иманмен дүниеден өткен адам.

Тағдил: Сенімділік таныту.

Тадлис: Айыбын жасыру, ақ пен қараны шатастыру.

Тасниф: Ретке келтіру, талдау. Хадистердің жүйеге келтірілуі.

Тасхиф: Қателік. Хадистің мәтінінде немесе тізбегінде орын алған қателік.

Тәдуин: Тіркеу, жазу. Хадистердің жинақталуы.

Тәрғиб: Қызықтыру.

Тәрһиб: Ескерту, үрейлендіру.

Хадис: Жаңа, сөз. Аллаһ елшісінің (с.а.с) сөздері, істері, мақұлдаулары және мінез-құлқы мен сипаттары.

Хабар: Кейбір ғалымдар хадис мағынасымен бірдей десе, кейбірі пайғамбардан өзгелердің сөзін хабар деп атаған.

Хафиз: Мухаддистен сәл жоғарғы дәрежедегі хадис ғалымы. Мухаддис сөзінің баламасы ретінде де қолданылады.

Хаким: Барлық хадистерді меңгерген хадистанушы.

Хасан: Көркем, жақсы. Адал, нақтылығы әлсіздеу болған рауилерден соңына дейін тізбегі үзілмеген, қайшылығы мен жасырын олқылығы жоқ хадис.

Хасан лиғайриһи: Өзгемен жақсы болу. Бірнеше жолмен жеткен, бірақ әлсіздік рауидің жалған сөйлеуі мен пасықтығы себепті болмаған әлсіз хадис.

Шәз: Сирек, көпшіліктен даралану. Сенімді рауидің өзінен сенімдірек рауиге қайшы жеткізген хадисі.

Биллә: Себеп, ақау, олқылық. Хадистің дұрыстығын жоятын бүркеме олқылық.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Алау Әділбаев, Саңлақ сахабалар. – Алматы: «Алтын қалам» баспасы, 2004. – 264 б.
2. Али Заде, Хроника мусульманских государств /I-VII вв. Хиджры/. – Москва: Издательский дом «Умма», 2004. – 445 б.
1. Ахмад ибн Ханбал, Муснәд. – Бейрут, «Дәру Садир», 8 том.
2. Ахмед Әмин, Духа әл-Ислам. – Мысыр: «әл-Һәйәту әл-Мысрия әл-ааммә», 1997. – 3 том.
3. Әбу Ахмад әл-Хасан ибн Абдуллаһ ибн Сағид әл-Аскари, Тасхифату әл-мухаддисин. – Каир: «әл -Матбағу әл-арабия әл-хадисә», 1982 ж. – 2 том.
4. Әбу Абдуллаһ Мұхаммед ибн Йәзид әл-Қазуини, Сүнән Ибн Мәжә. – Каир: «Дәру әт-турас», 2 том.
5. Әбу әл-Хусейн Муслим ибн әл-Хажжаж әл-Қушайри, Сахих Муслим. – Бейрут: «Дәру әл-кутуби әл-илмия», 1992. – 5 том.
6. Әбу әл-Хасан Али ибн Мұхаммед ибн Аррак, Тәнзиһу әш-Шариғати әл-марфуға. – Бейрут, «әл-Кутубу әл-илмия», 1981. – 2 том.
7. Әбу әл-Фадыл Аббас ибн Мансұр әс-Саксаки, әл-Бурхан фи мағрифати ақайыди әһли әл-әдиән. – әз-Зарқа: «Мәктәбәту әл-манар», 1996. – 119 б.
8. Әбу Дәуит Сүлеймен ибн әл-Әшғас әс-Сижистани, әс-Сүнән. – Каир: «Дәру әл-хадис», 4 том.
9. Әбу Жағфар Мұхаммед ибн Жарир әт-Табари, Тариху әл-умәм уә-мулук. – Каир: «Дәру әл-мағариф бимысыр». – 11 том.
10. Әбу Иса Мұхаммед ибн Иса әт-Термези, Шәмәил ән-Нәби (с.а.с.). – Бейрут: «Дәру әл-ғарби әл-ислами», 2000. – 299 б.
11. Әз-Зәһәби, Тәзкирату әл-хуффаз, Хайдарабад, хижраның 1333 ж. – 3 том.
12. Әз-Зәһәби, Мизану әл-иғтидәл, – Каир: «Мәтбағу Иса әл-Бәби әл-Халәби», 1963.
13. Әл-Бағдади Әбу Мансұр Абдулкаһир ибн Таһир, әл-Фарқу бәйнә әл-фирак. Мысыр, хижра 1367.
14. Әл-Хатиб әл-Бағдади, әл-Кифая фи илми әр-риуая. – Хайдарабад: хижра 1357.

15. Әл-Хаким Әбу Абдуллаһ ән-Нисабури, Мағрифату улуми әл-хадис. – Каир, 1937 ж.
16. Әл-Хатиб әл-Бағдади, Такиду әл-Илм. – Дамаск: 1949.
17. Әл-Хафиз Әбу әл-Фида Исмайыл ибн Кәсир, әл-Бидәя уә ән-ниһәя. – Бейрут: «Дәру әл-кутуби әл-илмия», 8 том.
18. Әл-Хафиз Жәләлуддин әс-Суюти, Тәдрибу әр-Рауи фи шархи такриби ән-Науаи. – Каир: «Дәру әл-хадис» баспасы, 2004. – 3 том.
19. Әл-Хусейни Абдулмәжид, әл-Имам әл-Бұхари мухаддисан уә фақиһан. – Каир: «Мысыр әл-араби линнәшр уә әт-тәузиғ», 294 б.
20. Әл-Фийрист, Ибн ән-Нәдим. – Каир.
21. Әр-Рамаһурмузи, әл-Мухаддису әл-фасил бәйнә әр-рауи уә әл-уағи. – Бейрут: «Дәру әл-фикр», 1971. – 686 б.
22. Әс-Субки, Табақату әш-Шафиғия, «Дәру ихия әл-кутуби әл-арабия», 10 том.
23. Әш-Шахрастани Әбу әл-Фәтх Мұхаммед ибн Абдулкарим, әл-Миләл уә ән-нихал. – Каир: 1961
24. Әш-Шейх Мұхаммед әл-Худари, әд-Дәулә әл-Аббасия. – Бейрут: «Дәру әл-кутуби әл-илмия», 1998. – 471 б.
25. Әш-Шейх Абдуссәләм, Сирату әл-имам әл-Бұхари. – Бомбай, Үндістан: «әд-Дәру әс-Сәләфия», 1987. – 480 б.
26. Док. Мәһмед Шимшек, Хадис усулы және хадис мәтіндері дәріс нотлары, 2000. – 55 б.
27. Док. Махмуд әт-Таххан, Тәйсир мусталаху әл-хадис. – әр-Рияд: «Мәктәбәту әл-мағарифи ли ән-нәшр уә әт-тәузиғ», 2004. – 10 бас – 296 б.
28. Жәләлуддин Абдуррахман әс-Суюти, әл-Ләлиу әл-маснуғ фи әл-әхадиси әл-маудуғ. – Бейрут: «Дару әл-мағрифә». – 2 том.
29. Ибн әл-Әсир, әл-Кәмилу фи әт-тарих. – Бейрут: «әл-Мәктәбәту әл-асрия», 2008. – 10 том.
30. Ибн әл-Жәузи, әл-Маудуғат, – Мәдина: 1966.
31. Ибн әл-Жәузи, Манақибу әл-имам Ахмад. – Александрия: «Дәру Ибн Халдун». – 456 б.
32. Ибн Хажар әл-Асқалани, Фатху әл-Бәри бишарх сахих әл-Бұхари. – әр-Рияд: «Дәру әт-Тайба», 2006. – 17 том

33. Ибн Абдулбарр, Жамиғу баяни әл-илм. – Мысыр.
34. Ибн Сағьд, әт-Табақат әл-кубра, – Дамаск: «Дәру әл-фикр».
35. Ибн Салах Әбу Амр Осман әш-Шахразуһри, Улуму әл-хадис. – Халәб: 1966.
36. Ибн Халликан, Уафаяту әл-ағйән уә әнбәу әбнәи әз-заман. – Бейрут: «Дәру садир», 1994.
37. Ибн Хажар әл-Асқалани, әл-Исаба фи тамиизи әс-сахаба. – Бейрут: «Дәру әл-кутуби әл-илмия»
38. Иззуддин ибн әл-Әсир, Усду әл-Ғаба фи мағрифати әс-сахаба. – Бейрут: «Дәру әл-Фикр», 1989.
39. Исмайыл ибн Мұхаммед иәл-Ажләуани, Кәшфу әл-хафә уә музилу әл-илбәс фимә иштәһәра мин әл-хадис алә әлсинәти ән-нас. – Каир: «Дәру әт-турас», 2 том.
40. Мәлик ибн Әнәс, әл-Муатта. – Бейрут: «Дәру ихия әл-улум», 1990
41. Мұхаммед Фуад Абдулбаақи, Әл-Лулу уә әл-маржан фимә иттафақа аләйһи
42. әш-шейхан әл-Бұхари уә Муслим. – Каир: «Дәру әл-хадис», 2005. – 834 б.
43. Мұхаммед Ажжәж, әс-Сунна қабла әт-гадуин, «Мәктәбәту Уәһба», 1988.
44. Мұхаммед ибн Мұхаммед Әбу Шәһба, Дифағу ан әс-суннә. – Бейрут: «Дәру әл-жил», 1991. – 510 б.
45. Мұхаммед Жәмәлуддин әл-Қасыми, Қауағиду ат-тахдис. – Бейрут: «Дәру әл-кутуби әл-Илмия». – 416 б.
46. Мұстафа әс-Сibaғи, әс-Суннә уә мәкәнәтуһа фи әт-ташриғи әл-ислами. – Каир: «Дәру әл-Уррақ», 2000. – 523 б.
47. Мулла Кәтиб Чәләби Хажи Халифа, Кәшфу әз-зунун. – Мекке, «Дәру әл-фикр», 6 том.
48. Проф. Док. Талғат Кочжигит, Хадис тарихы. – Анкара: «Түркия дианет вакфы» йәйынлары, 2006. – 295 б.
49. Проф. Док. Сабри Хизметли, Ислам тарихы (алғашқы кезең). – Анкара: 2006. – 559 б.
50. Рауайа бинт Ахмад Абдулкарим аз-Заһар. Хуқуку әл-инсан фи әл-ислам. – Жиддаһ: «Дару әл-Мұхаммеди», 2003. – 360 б.

51. Сахих әл-Бұхари./Ауд. Ү.Шойбек, Қ.Қыдырханұлы. – Алматы: «Кәусар- саяхат», 2007. – 927 б.
52. Сахих Муслим. Перевод с арабского: Попов С. – Казань, Академия познания, 2005. – 857 с.
53. Сахих Муслим бишархи ән-Науауи, – Бейрут: «Дәру әл-кутуби әл-илмия», 18 том.
54. С. Өзбекұлы, М. Исахан, Ислам және кәләмдық мәзһабтар. –Алматы: «Тандем 2», 2009. – 204 б.
55. Субхи әс-Салих, Илму әл-хадис уә мусталахуһу. – Бейрут: «Дәру әл-илми лилмәләинн», 2002. – 448 б.
56. Субхи әс-Салих, Фи илми әл-кәләм, әл-Муғтазила. – Александрия: «Муәссаса әс-сәқафати әл-жамиғия», 1992. – 356 б.
57. Тәһзибу әт-тәһзиб, әл-Хафиз ибн Хажар әл-Асқалани. – Бейрут: «Дәру Ихия әт-турас», 1968. – 12 том.
58. Уаһбату әз-Зухайли, Усул әл-Фикһ әл-Ислами. – Дамаск: «Дәру әл-фикр», 2005. – 2 том.
59. Хатиб әл-Бағдади, Тариху әл-Бағдад, – Мысыр, 1931 ж.

ҚҰРМАНБАЕВ ҚАЙРАТ

ХАДИС ІЛІМІ

(тарихы және әдіснамасы)

Редакторы: Самат Қалуов
Корректоры: Дариға Мұратбек
Дизайнері: Бек Асанов

Таралымы 3000 дана.
Тапсырыс № 546.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009, Алматы қаласы,
Гагарин даңғылы, 93. Тел.: 394-39-22, 394-39-34, 394-39-42,
E-mail: rpik-daur81@mail.ru, rpik-daur2@mail.ru